

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 98, Άπρίλιος 1989
τιμή τεύχους 300 δρχ.

Γιά τήν ακριβή μας εὐρωπαϊκή κουλτούρα

«Συνασπισμός»: οὔτε ἀριστερά οὔτε πρόδος • Τουρκία: σέ ἀναζήτηση ταυτότητας • Μνήμη Ἀλκης Κυριακίδου - Νέστορος • Τυπική καί οὐσιαστική Δημοκρατία • Ὁμολογημένος καί ἀνομολόγητος ρομαντισμός

Ἐτιέν Μπαλιμπάρ: Σώπαινε ἀκόμα Ἄλτουσέρ

ο πολιτης

ΠΕΜΠΤΗ 27 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1989

τεύχος 98, 'Απρίλιος

τιμή τεύχ. 300 δρχ.

Κέκροπος 2, 105-58 ΑΘΗΝΑ

τηλ. 323 9645, 322 8791

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλῆς, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παῦλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταῦρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, 'Αριστείδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, 'Ανδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, 'Ελένη Πορτάλιου, Χρυσά Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, 'Η μεγάλη ὕβρις	5
Σταῦρου Λειβαδά, Οἱ φοιτητικές ἐκλογές	6
Γιώργου Ριτζούλη, Οἱ ἥττες τῶν ἄλλων καί οἱ δικές μας	7
Γιώργου Καρρά, ...καί κυρίως οἱ δικές μας	8
Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Ξανά: ΠΑΣΟΚ ἢ Δεξιά;	11
Βασίλη Ζουναλῆ, 'Η «'Εποχή» στὸν Δία	9
Φίλιππου 'Ηλιοῦ, Μνήμη Φίλιππου Βλάχου	12
Λάκη Δεδουσόπουλου, Γιά τὸν «Συνασπισμό» τῆς 'Αριστερᾶς	14
Γιώργου Πάσχου, Δίκτυα καί ἀνομίες	16
Βησσαρίωνα Γκίνια, Ι.Κ.Κ. ἀπὸ τὸν πολιτικὸ στὸν κοινωνικὸ συμβιβασμὸ	20
'Αθανασίας 'Αναγνωστοπούλου, Τουρκία, σέ ἀναζήτηση ταυτότητας ...	22
Γαρυφαλιᾶς Μεταλληνοῦ, Γιά τὴν ἐκθετική λειτουργία τοῦ μουσείου	28
'Αγγελου 'Ελεφάντη, Γιά τὴν ἀκριβή μας κουλτούρα	33
Βούλας Τσινόρεμα, Πολιτική δημοκρατία καί σοσιαλιστικὸς 'μετασχηματισμὸς	40
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου, 'Η μνήμη τῶν ἀνθρώπων εἶναι οἱ ἀνθρωποι. 45	
Μαριάννας Δήτσα, 'Ομολογημένος καί ἀνομολόγητος ρομαντισμὸς	50
Δημήτρη Κυρτάτα, Ψυχανάλυση καί ἱστορία	56
'Ετιέν Μπαλιμπάρ, Σώπαινε ἀκόμη 'Αλτουσέρ	59

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 'Ετήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.

ἑξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ἐτήσια 3.000 δρχ.

'Άλλες χώρες, ἐτήσια 3.300, ἑξάμηνη 1.800

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: 'Ετήσια 1.500, ἑξάμηνη 800

'Εκδότης, 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Κέκροπος 2, 'Αθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.

'Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 καί 36.23.877.

'Ιδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας καί Σία Ο.Ε. 'Εκδότης 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Κέκροπος 2, 105 58 'Αθήνα τηλ. 32.28.791. 'Εκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Ἡ μεγάλη ὕβρις

Σ αὐτόν τόν τόπο μέ τίς μεγάλες κραυγές, τίς μικρές ιδέες καί τόν ἀπέραντο κομπορμισμό, ὅπου μιά κάποια Ἀριστερά καμώνεται ὅτι εἶναι ἔτοιμη νά ἀναλάβει κυβερνητικές εὐθύνες γιατί ἤρθε ἡ ὥρα της, ὅπου ἡ Δεξιά διαλαλεῖ ὅτι αὐτηνῆς εἶναι ἡ ὥρα νά σώσει τόν κόσμον καί τό ΠΑΣΟΚ κάνει πώς δέν καταλαβαίνει ὅτι ἤρθε ἡ ὥρα νά τοῦ δίνει ἀπό τήν ἐξουσία, ὑπάρχει κάτι πού ξεπερνᾷ τά ὅρια τῆς κατανόησης. Χιλιάδες, κυριολεκτικῶς χιλιάδες Νοεέλληνες, δέν χόρτασαν χρόνια τώρα νά κουνοῦν τό πλαστικό σημαϊάκι μέ τόν ἥλιο τοῦ ΠΑΣΟΚ καί νά ὀρύνονται ἐμπρός στό βᾶθρο τοῦ μεγάλου Ἀρχηγοῦ.

Σ υμβαίνουν αὐτά, ἀλλά ἐκεῖνο πού δέν συμβαίνει ποτέ εἶναι ὅτι τό βᾶθρο τοῦ μεγάλου Ἀρχηγοῦ εἶναι χτισμένο μέ σκάνδαλα, ἀπάτες, ἐξαπατήσεις, κατασπατάληση τοῦ δημόσιου χρήματος, ἀποδοχή προϊόντων ἐγκλήματος σέ βαθμό κακουργήματος· ἐκεῖνο πού δέν συνέβη ποτέ εἶναι ἡ μισή κυβέρνηση νά εἶναι φυλακή καί ἡ ἄλλη μισή νά κυβερνᾷ. Κι ὅμως τοῦ κόσμου τούτου, πού πολλοί ἀνάμεσά τους εἶναι κοσμάκης σάν κι ἐμᾶς, τό ἀφτί του δέν ἰδρώνει μέ τίποτε. Οὔτε ἡ ρεμούλα τῶν ἡγητόρων του οὔτε ἡ ξετσιπίωτη ψευτιά τῶν ἀρχηγῶν του τόν γονατίζουν, λές καί τά ἑκατομμύρια τῶν καταχρήσεων πῆγαν στή δική του τσέπη. Κι ὅσο περισσότερο ἀνακατώνεται ὁ βόρβορος τόσο περισσότερο ταυτίζεται μέ τίς ὁσμές πού ἀναδύει.

Τ οὔτο τό ἀκατανόμαστο φαινόμενο εἶναι μόνο ἐκδήλωση κίβδηλης συνείδησης, εἶναι μόνο ἡ ἐπενέργεια μιᾶς ιδεολογίας πού τόν κρατᾷ τυφλωμένο, εἶναι μόνο ἡ «ἀκατανίκητη δύναμη τῶν ιδεῶν», ἡ σαγήνη τοῦ ἀρχηγοῦ σάν κι ἐκεῖνη πού ἔστειλε τυφλωμένες κάποιες ἄλλες μᾶζε, νά μετατρέψουν τήν Εὐρώπη σέ νεκροταφεῖο;

Εἶναι ὅλα αὐτά, ἀλλά ὄχι μόνο. Ὁ κόσμος τοῦ ΠΑΣΟΚ, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, συνδέεται λίγο ἢ πολύ μέ τήν ἐξουσία καί ὄχι μόνο ἰδαλικά ἀλλά πραγματιστικότερα. Ἄλλος δουλειά, ἄλλος διορισμό, ἄλλος ἐπιτροπή, ἄλλος ὑπόσχεση, συμβούλια, ἐπιδοτήσεις, ἀργομισθίες, κρατικές προμήθειες, δάνεια, πολιτικά ὀφίτσια, φοροαπαλλαγές μέσα σ' ἕνα τεράστιο ἐκπασοκισμένο κράτος - Λεβιάθαν. Ἡ «ἔνοχη» συνείδηση ἀναπηδᾷ ἀπό χαρά μόλις ἀκουσθοῦν τά ἀργύρια τῆς ἐξαργύρωσής της. Ἦταν κι αὐτό, ὁ ἠθικός ἐξανδραποδισμός τοῦ κόσμου, ἕνα ἀπό τά μεγάλα ἔργα τοῦ ΠΑΣΟΚ. Θά χρειασθεῖ καιρός πολὺς, πάρα πολὺς γιά νά ὑπάρξει κάθαρση, ἂν ποτέ ὑπάρξει, γιατί οἱ λαίμαργες ὀρέξεις ὅσων περιμένουν στήν οὐρά εἶναι ἔτοιμες ν' ἀρπάξουν τή λεία πού ἔχει ἀπομείνει.

Κ άθαρση, λοιπόν, δέν σημαίνει μόνο τρεῖς, πέντε, δέκα τόμπρηδες στή φυλακή. Πίσω ἀπό κάθε Τόμπρα ὑπάρχουν κλαδικές καί κλαδικάριοι, ὑπουργοί καί ὑπεύθυνοι, πίσω ἀπ' ὅλους ὑπάρχει ὅλο τό ΠΑΣΟΚ μέ τό πράσινο, πλαστικό σημαϊάκι στό χέρι. Κάθαρση σημαίνει ἐτούτοι οἱ ἄνθρωποι νά συναισθανθοῦν κάπως ὅτι ἔχασαν δέκα χρόνια ἀπ' τή ζωή τους. Ἡ πρώτη πράξη αὐτῆς τῆς διαδικασίας δέν εἶναι ποινική· εἶναι πολιτική. Τό ΠΑΣΟΚ πρέπει νά συντριβεῖ καί θά συντριβεῖ γιατί εἶναι τό ἴδιο θύτης τοῦ ἑαυτοῦ του καθῶς πέταξε στά μούτρα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τή μεγάλη ὕβρι: τήν περιφρόνηση γιά τούς ἀνθρώπους.

Φοιτητικές εκλογές: συντηρητική στροφή

Η σημαντική άνοδος της νεοδημοκρατικής ΔΑΠ, ή πτώση των δυνάμεων του Συνασπισμού, ή διατήρηση των δυνάμεων της ΠΑΣΠ, ή συρρίκνωση των Συσπειρώσεων και ή συντήρηση, αλλά σέ δρια πολιτικής επιβίωσης, των δυνάμεων του Δ.Α., συνθέτουν τήν αριθμητική εικόνα των αποτελεσμάτων των φετεινών φοιτητικών εκλογών. Φόντο πού περιβάλλει, αλλά και κυριαρχεί σ' αυτή τήν εικόνα τό 60% των φοιτητών και σπουδαστών, πού αδιαφόρησαν γιά τήν «πολιτική» τους καταγραφή, ή μέ μιά διαφορετική ματιά, συμπεριφέρθηκαν «άμυντικά» απέχοντας από τίς εκλογές.

Χωρίς άμφιβολία, τά εκλογικά αποτελέσματα (καί μάλιστα μόλις τρείς μήνες πρίν τίς βουλευτικές εκλογές) σ' ένα χώρο κατ' έξοχήν ευαίσθητο στίς κοινωνικοπολιτικές διεργασίες, αντανακλούν γενικότερες πολιτικές συμπεριφορές. Δικαιολογούνται λοιπόν σ' ένα βαθμό οι θριαμβολογίες τής Ν.Δ., πού έσπευσε νά τά παρουσιάσει ως πρόκριμα γιά τίς βουλευτικές εκλογές και κατανοούνται επίσης οι ιδιοτελείς λόγοι, πού επέβαλαν έρμηνευτικές παραχαράξεις των αποτελεσμάτων στό ΠΑΣΟΚ και τό Συνασπισμό: τό ΠΑΣΟΚ πρόβαλε πώς «τό 60% των φοιτητών λένε όχι στή Δεξιά» και ό Συνασπισμός εφεύρε πώς «τό μεγάλο μήνυμα των φοιτητικών εκλογών είναι ή άποδοκιμασία από τό 85% των φοιτητών τής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ».

Και ή μέν έρμηνεία πού πρότεινε τό ΠΑΣΟΚ μπορεί νά μήν ανταποκρίνεται στή φοιτητική πραγματικότητα, άποτυπώνει όμως τίς πολιτικές του προθέσεις και έναρμονίζεται μέ τό ιδεολογικό προσωπείο πού έκ νέου φόρεσε ενόψει των εκλογών. Ό άγώνας είναι ενάντια στή δεξιά και τό ΠΑΣΟΚ παραμένει ό έκφραστής του αντιδεξιού πόλου. Ό έρμηνεία όμως πού επιχειρήθηκε από τό Συνασπισμό, όπως και οι δικαιολογίες πού προβλήθηκαν γιά τή μείωση των δυνάμεών του, υπερβαίνουν και αυτά τά δρια των δποιων εκλογικών σκοπιμοτήτων. Προδίδουν άγνοια και άδιαφορία νά έρμηνευθούν και νά κατανοηθούν από τήν άριστερά ιδεολογικές τάσεις, πολιτισμικές στάσεις και πολιτικές συμπεριφορές, πού συμπυκνώνουν εύρύτερες κοινωνικές προοπτικές.

Τό μήνυμα των φετεινών φοιτητικών εκλογών, των πιό «βουβών» εκλογών στή μεταπολιτευτική περίοδο, είναι ιδιαίτερα σαφές και δέν περιορίζεται στα δρια μιās πολιτικής, συγκυριακής, έρμηνείας. Τόσο ή νίκη τής ΔΑΠ, όσο και ή σημαντική άποχή, ή άδιαφορία των φοιτητών γιά τά τεκταινόμενα στους συλλόγους τους, άναδεικνύουν ένα άδιαμφισβήτητο συμπέρασμα. Νίκη του συντηρητισμού, ήττα τής άριστεράς και ύποχώρηση των ιδεών της.

Υπεροχή τής δεξιάς ως πολιτικής παράταξης, αλλά ύπεροχή και των ιδεών του νεοφιλελευθερισμού, όπως αυτός άρθώνεται ως πρόταση γιά τήν εκπαίδευση και τό πανεπιστήμιο, ως κοινωνική προοπτική γιά τίς νεότερες ήγεσίες, ως τρόπος όργάνωσης τής κοινωνίας και ζωής των ανθρώπων της. Δέν είναι τυχαίο ότι οι προτάσεις του νεοφιλελευθερισμού γιά τήν ιδιωτική εκπαίδευση έμφανίζονται πλέον ως άπάντηση στήν πολύχρονη κρίση του εκπαιδευτικού συστήματος. Και δέν μπορούμε ν' άγνοούμε τήν προϊούσα άποδοχή έκσυγχρονιστικών τεχνοκρατικών αντιλήψεων από τους νέους, ούτε πολύ περισσότερο τήν έδραίωση αξιών και προτύπων άτομικής καταξίωσης στίς συνειδήσεις τους. Ό πολιτική κρίση, όπως εκφράζεται μέ τά σκάνδαλα, τή διαφθορά και τή σήψη πού άναδεικνύονται καθημερινά, δημιουργεί άπωθητικές εικόνες (ή πολιτική άνήκει στους ειδικούς - τους πολιτικούς) και εκτρέφει άπλοϊκές και διαστρεβλωτικές αντιλήψεις ως πρός τίς προοπτικές άρσης της (κάθαυση — «νά φύγουν οι κλέφτες», κι αυτό φτάνει).

Ό γενικότερη κοινωνική κρίση έντείνει τίς έπιφυλάξεις των νέων πρός τό παρόν και τίς άνασφάλειες ως πρός τό μέλλον, αλλά και ένισχύει τόν άτομικισμό και τήν άναζήτηση άτομικών διεξόδων, τροφοδοτεί αντιλήψεις πού άντιπαράθετον τό άτομο πού στίς συλλογικότητες και καταλύει ιδεοληψίες πού θέλουν τόν άτομικό άνταγωνισμό ως άναγκαίο δρο επιβίωσης. Ό ύπεροχή αυτών των αντιλήψεων στίς συνειδήσεις των νέων, όπως και ή αύξουσα επίδραση στήν πρακτική και τή συμπεριφορά τους, άποτυπώνονται στα αποτελέσματα των φετεινών φοιτητικών εκλογών.

Τό φαινόμενο δέν είναι ούτε τωρινό, ούτε αιφνίδιο. Ό κρίση του φοιτητικού κινήματος τά τελευταία χρόνια είχε στίς ρίζες της αυτές τίς εξελίξεις. Ό ύποχώρηση των άριστερών ιδεών, ή άνάπτυξη στή θέση τους ενός άόριστου και άγονου ριζοσπαστισμού, ή κρίση τής άριστεράς, έδιναν έδαφος πρός τέτοιες κατευθύνσεις. Παρέμενε όμως ή άριστερά ως πέρυσι. πλειοψηφική δύ-

Δια γυμνού σφάλλμοι

ναμη όσον άφορά τήν πολιτική έκφραση και παράλληλα συντηροϋνταν ένας ριζοσπαστισμός και μία άντιφατική έστω, άμφισβήτηση ώς ιδεολογική πρακτική μέσα στα Πανεπιστήμια. Η σημαντική δύναμη τής ΠσΚ διατήρηση μεγάλου τμήματος των δυνάμεων τής άνανεωτικής άριστεράς (παρά τή διάλυση πού έπιχειρήθηκε στον πολιτικό φορέα τής), τά μεγάλα ποσοστά των Συσπειρώσεων και τά «πολιτικά» άκυρα και λευκά των προηγούμενων έκλογών συντηροϋσαν μία εικόνα (και μία πραγματικότητα) έντονης άντίθεσης και άμφισβήτησης πρós τις συντηρητικές πολιτικές και τό νεοφιλελευθερισμό. Τά φετεινά άποτελέσματα δέν άνέτρεψαν μόνο τήν εικόνα των πολιτικών συσχετισμών των παρατάξεων, μέ τήν ήττα των άριστερών δυνάμεων αλλά και (κυρίως) σήμαναν τήν ιδεολογική ήγεμονία του συντηρητισμού γενικά και τήν ύποχώρηση, τή συρρίκνωση και περιθωριοποίηση του ριζοσπαστισμού και τής άμφισβήτησης. Έτσι μόνο μπορούν νά έρμηνευθούν και ή έννοδος τής νεοδημοκρατικής φοιτητικής νεολαίας και ή μικρή έννοδος των φοιτητών - όπαδών του ΠΑΣΟΚ, έν μέσω σκανδάλων, και ή μείωση των λευκών και των άκυρων ψηφοδελτίων, αλλά και ή σημαντική άποχή, ή έμπρακτη άδιαφορία των φοιτητών για τ' άποτελέσματα τής «κάλπης τους».

Τά φοιτητικά άποτελέσματα ύποδηλώνουν τήν ύποστολή του φοιτητικού κινήματος, μέ τήν έννοια πού έχει για τήν άριστερά ό δρος, αλλά και κρούουν τόν κώδωνα του κινδύνου για τήν ίδια και τις προοπτικές τής. Όχι βέβαια ώς πρós τήν ιστορική τής προοπτική, αλλά ώς πρós τους ιδεολογικούς και πολιτικούς τής προσανατολισμούς πού άφορούν αυτή τήν προοπτική. Ό νεοφιλελευθερισμός δέν είναι ή άπάντηση στα προβλήματα του πανεπιστημίου, ούτε στις άνάγκες τής κοινωνίας. Η συγκυριακή ύποταγή (και) των φοιτητών στα έκσυγχρονιστικά και νεοσυντηρητικά ιδεολογήματα, δέν άπαντά στα προβλήματα και τις άνάγκες τής γνώσης, δέν άπομακρύνει τήν προοπτική τής κοινωνίας των δύο τρίτων, τής οικολογικής καταστροφής, δέν άναιρεί τήν καταπίεση και τήν έκμετάλλευση σ' όλες τής τής μορφές. Πώς όμως θά ξαναβρεί ή άριστερά τή δύναμη των λόγων και τις πρακτικές στο πανεπιστήμιο για ν' άναδείξει τή ζοφερή νεοφιλελεύθερη πραγματικότητα και ν' άντιπαραθέσει τή δική τής άπελευθερωτική προοπτική;

Σταύρος Λιβαδάς

Οί ήττες των άλλων και οί δικές μας

*«Παλιέ μου φίλε συλλογίσου
σιγά σιγά θά συνηθίσεις
ή νοσταλγία σου έχει πλάσει
μιά χώρα άνύπαρκτη μέ νόμους
έξω από τή γής κι άπ' τούς άνθρώπους»*

Γ. Σεφέρης, «Ό γυρισμός του ξενιτεμένου»

Γιώργο Καρρά, και όχι μόνον έσύ, θλίβεσαι «για τήν όριστική όπως διαγράφεται, ήττα του κόσμου τής Άριστεράς πού άκολουθεί τό ΚΚΕ, για τήν κοινωνική κυρίως ήττα του» και τήν είσπράττεις» ώς ήττα όλόκληρης τής Άριστεράς του έαυτού σου, και όχι μόνον αυτού, συμπεριλαμβανομένου. Παρόλο πού δέν ταυτίζεσαι μέ τό ΚΚΕ, ούτε καν μέ ό,τι καλύτερο περιέχει.

Άλήθεια όμως, τώρα ήττήθηκε αυτή ή Άριστερά; Δέν πέρασε άραγε ποτέ από τό μυαλό σου ότι τό παιχνίδι είναι ήδη χαμένο από τή δεκαετία του 1930, από τή «χρυσή δεκαετία» του Στάλιν; Η μήπως πιστεύεις ότι έδώ στη χώρα τής φαιδράς πορτοκαλέας παιζόταν μετά κάποιο άλλο, παιχνίδι αυτόνομο, μέ έλπίδες νίκης άνέλπιστης; Δέν έφτασαν τόσες βαρβαρότητες για νά πεισθείς ότι ό συλλογικός προσδιορισμός «κομμουνιστής» συγκαλύπτει τώρα πιά τόσο ποικίλες και άποκλίνουσες πραγματικότητες, ώστε ή λέξη αυτή σήμερα μόνη τής και χωρίς συνοδεία δέν

Δια γυμνού σφάλλμασ

σημαίνει απολύτως τίποτε; Ἀλήθεια — καί ἄς παύσουμε πλέον νά εἴμαστε ἐπαρχιώτες τῶν Νοτίων Βαλκανίων— τί κοινό ἔχουν μεταξύ τους ὁ Τσαουσέσκου καί ὁ Ἴνγκράο, ὁ Πόλ - Πότ καί ὁ Ρούντυ Ντουτσκε, ὁ Στάλιν καί ὁ Μπουχάριν, ὁ Κώστας Τσολάκης καί ὁ Γιώργος Καρράς. Τί κοινές νίκες καί ἡττες ἔχουν νά μοιραστοῦν, πού νά ἀξιζοῦν κιόλας τά ἀμοιβαῖα δάκρυα (καί τίς ἀμοιβαῖες τύψεις μήπως;).

Μήπως ἄραγε πιστεύεις ὅτι «παρ' ὅλα αὐτά», ὑπάρχει ἐκεῖνος ὁ περιβόητος ὀμφάλιος λῶρος μιᾶς κάποιας κοινῆς «ταξικότητας» πού συνδέει ὅλα αὐτά τά ἀταίριαστα; Ποιός ἄραγε; Αὐτός πού συνέδεσε ὄσους ξεριζώναν τούς ἀγρότες ἀπό τή γῆ τους καί τούς ἔσερναν σιδηροδέσιμους στό θλιβερό κόσμο τοῦ βιομηχανισμοῦ καί τῆς «πρωταρχικῆς συσσώρευσης» μέ τά θύματά τους; Ἡ μήπως αὐτός ὁ ὀμφάλιος λῶρος πού συνέδεσε τούς σταλινικούς ἐκτελεστές μέ τίς ἐκατοντάδες χιλιάδες τῶν θυμάτων τους; Κι ἂν ὅλα αὐτά σοῦ φαίνονται πολύ μακρυνά καί παλιά, θά πρέπει ὀπωσδήποτε νά ξέρεις ὅτι ἕνα μήνα πρίν, οἱ εὐρωβουλευτές τοῦ ΚΚΕ ἀρνήθηκαν νά καταδικάσουν τό καθεστῶς Τσαουσέσκου, πού ξέρεις πῶς «περιποιεῖται τούς ὑπηκόους του: Στέλνοντας μπουλντόζες νά ἰσοπεδώσουν τά χωριά τους, ἐξαφανίζοντας συνδικαλιστές ἢ κόβοντας τους τή θέρμανση καί τό ρεῦμα. Παρόλο πού «τά μεσαῖα στρώματα» παίζουν ἤδη σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ ΚΚΕ, ὅπως ἰσχυρίζεσαι, ἡ «ταξική ἀλληλεγγύη» ὑπάρχει! Οἱ ἀφιερωμένοι λειτουργοί τοῦ παλαιοκομμουνισμοῦ αἰσθάνονταν καί αἰσθάνονται πάντοτε ἀλληλέγγυοι μεταξύ τους, εἴτε προέρχονται ἀπό «προλεταριακά» εἴτε προέρχονται ἀπό «μεσαῖα» στρώματα. Ἰδιαίτερα ἀλληλέγγυοι αἰσθάνονται πάντως πρὸς τίς οἰκογενειακοῦ τύπου δυναστείες τύπου Ρουμανίας ἢ Βόρειας Κορέας, καί σ' αὐτές τίς περιπτώσεις εἶναι πού ποτέ δέν τά ἴσπασαν ὁ Φλωράκης μέ τόν Κύρκο. Δέν σοῦ κάνει ἐντύπωση;

Γιώργο Καρρά λές ὅτι θλίβεσαι καί εἶναι προφανές ὅτι ἡ στάση σου ἔχει κίνητρα συναισθηματικά. Δηλαδή ἀγνά. Ἀλλά στήν πολιτική τόσος συναισθηματισμός δέν συγχωρεῖται. Οἱ ἄλλοι τό ἤξεραν καλά καί γι' αὐτό ποτέ τόσα χρόνια δέν αἰσθάνονταν κανενός εἶδους θλίψη γιά τίς ἡττες τῆς Ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, ἀλλά ἀντίθετα, φρόντιζαν νά τίς κάνουν βαρύτερες. Καί ἀκριβῶς λόγω τοῦ ρεαλισμοῦ τους ἔφθασαν τώρα νά ζητήσουν ἀνακωχή, μιᾶ καί εἶδαν γύρω γύρω τίς κερκίδες τοῦ γηπέδου τους νά ἀδειάζουν καί τούς «πιστούς φιλάθλους» νά συρρέουν «δίπλα» ὅπου ἔπαιζε ὁ Ντέταρι, ὁ Μεγάλος, ὁ Ρῶσος καί ὁ Ψηλός. Τώρα παίρνουν ὄσους μποροῦν ἀπό τήν «αἰώνια ἀντίπαλο», μαζί καί διάφορους ἄλλους ἐκ μεταγραφῆς καί προσπαθοῦν νά στήσουν τσίρκο γιά νά ξανάρθει ὁ κόσμος.

Ἀντί νά αἰσθανόμαστε θλίψη καί νοσταλγία γι' αὐτό τό ναυαγισμένο γήπεδο τῆς συμφορᾶς, θά ἴπρεπε ὄλοι τώρα νά κατεβάζουμε σωσίβιες λέμβους. Θά ἴπρεπε νά τίς εἴχαμε ἤδη ἔτοιμες. Καί πράγματι, ἄλλος λίγο, ἄλλος πολύ ἀρχίζουμε ἔστω καί ἀργά νά τό κάνουμε.

Δέν ξέρουμε ἂν μᾶς παίρνει ὁ χρόνος. Ἀλλά πάει πολύ νά μᾶς μαγνητίζει τό κέντρο τῆς ρουφήτρας. Καί πιά πολύ φοβᾶμαι, ὅταν βλέπω τόν μισό *Πολίτη* («ἰδεολογικό-θεωρητικό») νά ψάχνει διέξοδο ἀνάμεσα στοὺς ὑφάλους, ἐνώ ὁ ἄλλος μισός (ὁ «ἄμεσα πολιτικός») δέν λέει νά ἀποχωρισθεῖ τό ναυάγιο.

Ἐν πλήρη συγχύσει διατελῶν
Γιώργος Ριτζούλης

...καί κυρίως οἱ δικές μας

«...παράξενο πῶς χαμηλώνουν
ὄλα τριγύρω κάθε τόσο
ἐδῶ διαβαίνουν καί θερίζουν
χιλιάδες ἄρματα δρεπανηφόρα».

(Γ. Σεφέρη, στό δπ.παρ.)

Ἢταν ἀπευθύνεται κάποιος σέ ἕνα περιοδικό —ἀπό τό ὁποῖο, ὅπως καί ὁ ἴδιος φαντάζομαι εὐχαρίστως θά παραδεχόταν, ἔχει ἀρκετά πράγματα πάρει, μεταξύ ἄλλων καί γιά τήν κριτική τοῦ σταλινισμοῦ— καλεῖται νά εἶναι τουλάχιστον τόσο σύνθετος

Δια χειρὸς ἀρθρογράφου

ὅσο καὶ τὰ προβλήματα. Ὄταν π.χ. ἀπευθύνεται μέ πολεμική διάθεση σέ κάποιους πού ἀριστα γνωρίζει ὅτι ἔχουν ἀφιερῶσει τίς (ὀλοένα καί μικρότερες) δυνάμεις τους ἀκριβῶς στό νά δείξουν ὅτι ἄλλο ὁ Ἴνγκράο καί ἄλλο ὁ Τσαουσέσκου κ.λπ., κάτι καλύτερο θά ἔπρεπε νά σκεφτεῖ ἀπό τό νά τούς «ὑπενθυμίσει» ὅτι ... ἄλλο ὁ Ἴνγκράο καί ἄλλο ὁ Τσαουσέσκου. Καί μοῦ εἶναι, εἰλικρινά, δύσκολο νά καταλάβω πῶς ὁ Γιώργος Ριτζούλης ρωτάει πότε ἐπιτέλους θά καταλάβουμε ὅτι ὁ προσδιορισμός «κομμουνιστής» ἀπό ἄνθρωπο δέν λέει πολλά, ὅταν σίγουρα ἔχει διαβάσει δυό σελίδες πύ μπροστά τή «Θέση» τοῦ προηγούμενου τεύχους μας (πού ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά πῶ ὅτι, κατά σύμπτωση, ἔγραψα ἐγώ) πού καθιστᾶ ἐκ τῶν προτέρων τήν ἐπιστολή του ἄνευ νοήματος: «... παραμένουμε κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης, μαζί μέ ὅσους ἔχουν ἀπομείνει. Ὅχι σκέτο κομμουνιστές γιατί ἔτσι δυστυχῶς ὀνόμασαν τούς ἑαυτούς τους καί ὅσοι μέχρι χτές θεοποιῶσαν δεσμοφύλακες καί σήμερα προσκυνοῦν ἀκόμα στρατοκράτες, ὅσοι (...) στό ὄνομα τοῦ διεθνισμοῦ ὑμνησαν τήν ἀντεπανάσταση...». Ἀλλά εἶναι ἀστεῖο νά παραπέμπω σέ συγκεκριμένα κείμενα. Ὁ Γιώργος Ριτζούλης ἔχει καί τά 97 τεύχη τοῦ περιοδικοῦ στή βιβλιοθήκη του ὅπως καί τά 74 τοῦ *Δεκαπενθήμερου Πολίτη* καί θά ἔχει διαβάσει σίγουρα, πολλά.

Ἄν πρόκειται λοιπόν γιά παρεξήγηση. Πρόκειται, ἀντίθετα, γιά τό ὅτι «θά ἔπρεπε ὄλοι τώρα νά κατεβάζουμε σωσίβιες λέμβους». Ἀπό τήν ἀριστερά ἐννοεῖ, τήν κομμουνιστική ἀριστερά. Καί πολλοί ἤδη τό ἔχουν κάνει. Ἐκεῖνος τή δική του λέμβο τήν ἔχει βρεῖ. Εἶναι πράσινη καί ἐναλλακτική, ὅπως ὄλα τά κείμενά του μαρτυροῦν. Φαίνεται ὅτι, δυστυχῶς, στή λέμβο του δέν χωρᾶνε οἱ ἀριστεροί, οἱ πραγματικοί ἄνθρωποι ἐνωῶ ἔτσι ὅπως ὑπάρχουν μέ τίς πραγματικές ἀνάγκες καί τά πραγματικά χαρακτηριστικά τους. Προτιμᾶει νά τούς βαφτίζει ὀλοσοφίτες Πόλ Πότ καί Τσολάκηδες ὄστε νά ἀπλουστεύονται τά πράγματα. Γι' αὐτό καί νομίζει (ὅπως δείχνει τό τέλος τῆς ἐπιστολῆς του) ὅτι τό νά ἀσχολεῖται ἕνας κομμουνιστής μέ τήν οἰκολογία, ὅπως κάναμε στό προηγούμενο τεῦχος, σημαίνει ὅτι κατά κάποιον μυστήριο τρόπο αὐτόματα ἀποκομμουνιστικοποιεῖται, κολυμπᾶει μέ «ἀπλωτές» πρὸς τή δική του λέμβο. Ἀλλά ἐμᾶς ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νά μᾶς ἀφορᾶ, καί πολύ, ἡ οἰκολογία ἐπειδή εἴμαστε κομμουνιστές, ὄχι παρόλο πού εἴμαστε.

Θά τόν στεναχωρήσω λοιπόν. Παραμένουμε κομμουνιστές καί οἱ «δυό» *Πολίτες* (καί ὁ «ἰδεολογικός - θεωρητικός» καί ὁ «ἄμεσα πολιτικός») μαζί μέ ὄλους τῶν διακοσίων καί βάλε χρόνων, μαζί μέ κείνους πού προηγήθηκαν κι ἐκείνους πού θά ἔρθουν. Γι' αὐτό ἀκριβῶς, ἄλλωστε, βγάζουμε τόν *Πολίτη*. Γιᾶ νά μποροῦμε νά παραμένουμε καί νά ἀναζητοῦμε ὄσους ὑπάρχουν, — ἄλλος ἔτσι, ἄλλος ἄλλιῶς — καί νά μᾶς ἀναζητοῦν. Γιατί «οἱ κομμουνιστές ὄταν εἶναι καί μαρξιστές καί οἱ μαρξιστές ὄταν εἶναι καί κομμουνιστές δέν βοοῦν ποτέ ἐν τῆ ἐρήμῳ. Μόνο πού μερικές φορές μένουν σχετικά μοναχικοί».

Γιώργος Καρρᾶς

Ἐνα παράδοξο: τό γλέντι τῆς «Ἐποχῆς» στόν «Δία»

Γιατί ἄραγε ἡ ἐφημερίδα *Ἐποχή*, τό ἐβδομαδιαῖο ὄργανο τῆς ἀνανεωτικῆς Ἄριστερᾶς, μᾶς προσκάλεσε νά γλεντήσουμε στό νυκτερινό κέντρο «Δίας». Προφανῶς γιατί εἶχε ἀνάγκη ἀδήριτη ἀπό λεωτά. καί τέτοιου εἶδους ἐκδηλώσεις εἶναι ἀπό τίς ἐλάχι-

Δια γυμνού σφάλλμας

στες δυνατές ενισχύσεις πού μπορούν νά έχουν έντυπα δικά μας. Ώς ἐδῶ πάει καλά, καί ὄλοι μαζί της.

Στριμωγμένοι ὥστόσο σέ μιά μισοσκότεινη αἴθουσα, μέ ἄβολα καθίσματα, ἄθλιο φαγητό, ἀμφιθεατρικά διατεταγμένοι σέ ἐξάδες, ὀκτάδες ἢ δωδεκάδες, ὥστε νά ἔχουμε στραμμένη τήν προσοχή μας πρός τό πάλκο, τόν ὀμφαλό τῆς κονσερβαρισμένης «διασκέδασης», δεινοπαθήσαμε. Μέσα στόν ἐκκωφαντικό θόρυβο τῆς μουσικῆς καί στίς ἀστραπές τῶν προβολέων πού ἐπεφταν πάνω στούς πρωταγωνιστές τῆς πίστεας, δέν εἴμασταν ἐμεῖς οἱ πρωταγωνιστές τῆς διασκέδασής μας, ἀλλά οἱ κρυμμένοι στό σκοτάδι θεατές τοῦ θεάματος τῶν ἀκριβοπληρωμένων διασκεδαστῶν μας. Θεατές τῶν στραῶν, τῶν φανταχτερῶν κοστουμιῶν, τῶν κουνημάτων, τῶν ξελαρυγγισμῶν, τῶν ταρατατζούμ. Βουβοί ἠδονοβλεψίες μιᾶς μουσικῆς —καί ὄχι μόνον— ἀθλιότητας. Ἦταν ἀδύνατο νά συζητήσουμε μέ τούς διπλανούς μας, νά ἀσφειευτοῦμε μέ τούς φίλους μας, νά πούμε ὀ,τιδήποτε, μέσα σέ τόσο θόρυβο. Δέν μπορούσαμε κἀν νά διακρίνουμε τί τρώγαμε, μέσα σέ τόσο σκοτάδι. Ἄφωνα καί τυφλά ἀγάλματα, ἀποχαυνωθήκαμε. Ὅχι μέ τόν ἴδιο τρόπο ὄλοι. Ἄλλοι στά καθίσματά τους κι ἄλλοι μέ τά τσιφτετέλια καί τίς ντισκοζεμπεκίες στήν πίστα. Οἱ τελευταῖοι μᾶλλον μερακλώθηκαν. Ἐκμεταλλεύθηκαν τουλάχιστον τήν μόνη διέξοδο πού εἶναι συμβατή μ' αὐτή τήν περίπτωση. Διέξοδοι ἄλλου τύπου εἶναι ἡ ἀποχή (ἀρκετοί φίλοι τῆς Ἐποχῆς δέν ἤρθαν στό γλέντι γιά νά δηλώσουν ἔτσι τή διαφωνία τους σ' αὐτοῦ τοῦ τύπου τῆ διασκέδαση), ἡ σιωπή ἢ καί ἡ ἀποχώρηση ἀπό τήν αἴθουσα.

Τό ζήτημα ὄμως, δέν εἶναι ἡ ἀτομική στάση ἀέναντι στή «διασκέδαση» τῶν νυχτερινῶν κέντρων. Αὐτό εἶναι ἕνα θέμα ἄλλης τάξης καί δέν θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει αὐτή τῆ στιγμή εἶναι ἡ συγκεκριμένη πρωτοβουλία τῆς Ἐποχῆς, ἡ πρωτοβουλία μιᾶς ὀργανωμένης συλλογικότητας τῆς ἀνανεωτικῆς Ἄριστερᾶς.

Ἄν ἡ ἀνανεωτική Ἄριστερά εἶναι ἐκεῖνη ἡ Ἄριστερά πού θέλει τήν κοινωνική ἀλλαγῆ, πού ἐπιδιώκει τήν καταστροφή αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, ὀ ὀποῖος μεταξύ ἄλλων χαρακτηρίζεται ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς ἐμπορευματοποίησης τοῦ ἐλεύθερου χρόνου τῶν ἀνθρώπων, ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς «διασκέδασης» πού προσφέρεται στά νυχτερινά κέντρα ὡς ἐμπόρευμα πού ἔχει μόνον ἀνταλλακτική ἀξία καί ἀντιστρατεύεται αὐτή τήν ἴδια τήν τέρψη, τήν ψυχαγωγία, τό γλέντι μεταξύ γνωστῶν καί φίλων, τότε γιά τί προσκαλεῖ σ' αὐτό πού ἀπορρίπτει;

Ἴσως μᾶς προσκάλεσε ἐν ὄψει ἐνός ἄλλου μείζονος καλοῦ: Θά ἦταν ἔτσι δυνατό νά μαζευτοῦν περισσότερα χρήματα γιά τήν ὀικονομική ἐνίσχυση τῆς Ἐποχῆς. Μεγάλη αἴθουσα, μεγάλα ὀνόματα (Βιτάλη, Ζορμπαλά), δυνατότητα γιά προσέλευση καί ἄλλων φίλων πέρα ἀπό τόν στενό περίγυρο τῆς ἐφημερίδας. Οἱ στενά «δικοί μας» θά ἴρθουν ἔτσι κι ἄλλιῶς παρόλες τίς ἀντιρρήσεις τους, εὐκαιρία νά ἴρθουν κι ἄλλοι πού εὐχαρίστως συχνάζουν σέ παρόμοια κέντρα. Κᾶπως ἔτσι θά σκέφτηκαν ὄσοι πρότειναν τόν «Δία». Ἄδιαφορώντας γιά τό ὀποιοδήποτε ἄλλο κόστος. Ἐνα κόστος ὄμως πού εἶναι δυσβάστακτο, ἀντίπαλος τῆς ἰδεολογίας, τῆς «κουλτούρας» πού εὐαγγελίζεται ἡ ἀνανεωτική Ἄριστερά καί πού παρουσιάζεται ἀπό τίς σελίδες τῆς Ἐποχῆς. Κι ἐδῶ φαίνεται ὀτι ὕπάρχει ἕνα ἄλλο εἶδος πρόβλημα. Ἐξηγοῦμαι. Ὅσες ἐπιφυλάξεις κι ἂν διατηρῶ γιά τῆ στατιστική τοῦ Νίκου Πολίτη (βλέπε σημείωμά του: Ἡ Ἐποχή στόν «Δία», Ἐποχή 16 Ἄπριλίου), ὀτι δηλαδή οἱ τέσσερις στούς πέντε ἀπ' ὄσους παρᾶβρέθηκαν στόν «Δία» ἐκδήλωσαν τῆ δυσᾶρέσκειά τους γι' αὐτόν τόν τρόπο διασκέδασης, ἔχω ταυτόχρονα τήν ἐξῆς βεβαιότητα: ὄλοι σχεδόν οἱ ἄριστεροί τῆς ἀνανέωσης θά προσυπέγραφαν τήν ἀποψη τοῦ Ν.Π. πῶς «σ' ἕνα κόμμα πού θέλει ν' ἀλλάξει τήν κοινωνία θά πρέπει ν' ἀνασαινοῦμε ἀέρα πολιτισμοῦ ἄλλον ἀπό τῆ διάχυτη βαρβαρότητα». Ἄλλωστε παρόμοιες ἀπόψεις ἔχουν προσυπογράψει κατᾶ τό παρελθόν καί θά τίς προσυπέγραφαν σήμερα κι ἐκεῖνοι πού ἐπέλεξαν τόν «Δία».

Κι αὐτό εἶναι τό παράδοξο. Γιά τί μᾶς στέρησαν κι αὐτόν τόν λίγο ἀέρα πού θά ἀνασαιναμε σ' ἕνα γλέντι ἀπ' αὐτά πού εὐτυχῶς δέν στερηθήκαμε ὡς ἀνανεωτική Ἄριστερά παλαιότερα καί ἐπνιξαν τίς ἰδέες μας, τό γούστο μας, στή μπόχα τοῦ «Δία»; Ἐπειδή δέν πρόκειται ὄυτε γιά σχιζοφρένεια, ὄυτε γιά σαδοματοχισμό, ὄυτε γιά λάθος (χαρᾶς τό ζήτημα ὥστε νά δικαιολογεῖται τό λάθος), πρόκειται μᾶλλον γιά ἕνα ἀνοιγμα στόν εὐρύτερο περίγυρο. Μέ κόστος ὄμως ἀπαράδεκτο πού μᾶς ἀκυρώνει. Εὐτυχῶς,

Δια γυμνού σφραγιστού

πρόκειται για μία ακύρωση σ' ένα περιθωριακό επεισόδιο. Χαρακτηριστική όμως της κατάστασης στην οποία κινδυνεύουμε να βρεθούμε όριστικά. Να απωλέσουμε δηλαδή και τ' αριστερά *άντακλαστικά* μας. Κι αυτό είναι πολύ κακό πράγμα, είναι απώλεια της τελευταίας γραμμής άμυνας. Μακάρι να πέφτω έξω.

Βασίλης Ζουναλής

Ξανά: ΠΑΣΟΚ ή Δεξιά;

Τό δίλημμα ΠΑΣΟΚ ή Δεξιά είναι ύπαρκτό. Πραγματικό. Όχι μόνο γιατί τό θέτουν φραστικά, τόσο τό ΠΑΣΟΚ όσο και ή Δεξιά, αλλά γιατί τίθεται και εκ τών πραγμάτων. Πρόκειται δηλαδή για τ' δύο μοναδικά κόμματα εξουσίας και τρίτη λύση δέν χωρεί: είτε τό ένα, είτε τό άλλο, μέ ή χωρίς δεκανίκια και συνεργασίες, θά κυβερνήσει τόν τόπο. Η κατάσταση αυτή είναι κληροδότημα του άμεσου και άπώτερου παρελθόντος που «έχτισε», διαμόρφωσε, τ' κόμματα αυτά και δέν αλλάζει από τή μία μέρα στην άλλη. Άκόμα κι αν ό κάθε πολίτης αυτού του τόπου άτομικά θά επιθυμούσε να ύποστηριξει ή να διαμορφώσει κάτι άλλο, στό τέλος, έντούτοις, οι πιθανότητες να έγκλωβιστεί στη συντριπτική ρεαλιστικότητα του διλήμματος, στον συντριπτικό δηλαδή για οποιαδήποτε «τρίτη λύση» συσχετισμό των δυνάμεων, είναι ισχυρότατες. Μέ αυτή τήν έννοια ό καθένας έντάσσεται είτε από δω, είτε από κει και επιλέγει ποιός από τούς δύο θά διαχειριστεί τ' πράγματα.

Άπό τό δίλημμα δέν ξεφεύγει και ή Άριστερά, ιδιαίτερα έφ' όσον είναι, ή θέλει να φέρεται ρεαλιστικά. Κι αν τό φαινόμενο των άριστερών (και της Άριστεράς) που έχει άπαντήσει θετικά ως προς τό ΠΑΣΟΚ τό δίλημμα (γεγονός τ' συνετέλεσε άποφασιστικά στην παγίωση του) είναι παλιό και συνηθισμένο, τόν τελευταίο καιρό πληθαίνουν οι φωνές εκείνων που «άντικειμενικά» που λένε, θέλοντας ίσως να άντιταχθούν σαν πασοκοφιλία της Άριστεράς, μιλούν ή φέρονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αλείφουν βούτυρο στό ψωμί του Μητσοτάκη. Τά παραδείγματα είναι γνωστά και επώνυμα. Άλλωστε πίσω από αυτά τ' επώνυμα «κρύβονται» χιλιάδες άνώνυμα παραδείγματα πρώην άριστερών που έχουν άποδεχθεί τό δίλημμα και έχουν επιλέξει τήν παράταξη τους. Κι αν κάποτε ή επιλογή αυτή έδειχνε σαφώς προς τό ΠΑΣΟΚ, σήμερα προέκυψαν άρκετοί που διαλέγουν τήν Νέα Δημοκρατία. Ύποκειμενικά τ' άλλάτουν.

Τά όρια μεταξύ του ύποκειμενικού και του άντικειμενικού σ' αυτή τήν περίπτωση είναι δυσδιάκριτα και έν πάση περιπτώσει λίγη σημασία έχουν. Περισσότερο σημαντικό είναι τό γεγονός ότι όσοι προσπαθούν να χειραφετηθούν από τό ΠΑΣΟΚ, ή μάλλον από τή φιλοπασοκική τάση της άριστεράς πέφτουν αυτόμάτως στην άγκαλιά της Δεξιάς. Είτε κατευθείαν, είτε ως «φιλοδεξισιοί άριστεροί». Δέν θά βιαζόμουν να τούς κατακρίνω όλους αυτούς, τουλάχιστον όχι περισσότερο από όσο όλοι μας κατακρίναμε (ή μάλλον δέν κατακρίναμε) τήν κύρια πλευρά του φαινομένου που ήταν και είναι ό φιλοπασοκισμός και προς τό όποιο ό «φιλονοδημοκρατισμός» άποτελεί κατά κάποιο τρόπο αντίδραση. Ως φαινόμενο είναι μάλιστα πιο «καθαρό» μέ τήν έννοια ότι δέν ντύνεται μέ όλην εκείνη τή θεωρητικοϊδεολογική σαλάτα περί δημοκρατικών δυνάμεων, που και ξεστράτισε και ταλαιπώρησε τήν άριστερά. Δέν παύει όστόσο τό φαινόμενο να άντιστρατεύεται τήν ίδια τή φύση και τίς επιδιώξεις της άριστεράς, δέν παύει δηλαδή ή σχετική συμπεριφορά να μήν είναι άριστερή συμπεριφορά, ως εκ τούτου δέ όχι μόνο να μή φτιάχνει τίποτα, αλλά να χαλάει κιόλας.

Θά έλεγα ότι ό άπεγκλωβισμός της Άριστεράς από τό συντριπτικό δίλημμα δέν είναι σήμερα δυνατός στο επίπεδο εκείνης της πολιτικής που περικλείεται και «όρίζεται» από τό δίλημμα, στο επίπεδο δηλαδή της (κυρίαρχης) πολιτικής καθημερινότητας. Μόνο έξω από αυτήν ύπάρχουν πεδία πολιτικών προβλημάτων που δέν άγγίζονται και δέν έχουν άλωθεί από τίς κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις — ή οικολογία και ό τρόπος που αναπτύχθηκαν από τό τίποτα (σχεδόν) τ' αντίστοιχα κινήματα στην Εύρώπη είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, όχι όμως και τό μοναδικό δυνατό. Μέ αυτή τήν έννοια τό δίλημμα ΠΑΣΟΚ ή Δεξιά δέν είναι παρά ή άλλη όψη της άδυναμίας της Άριστεράς να «βρεί» τόν εαυτό της, να άνοίξει εκείνες τίς πόρτες που θά τήν βάλουν στην πολιτική και δι' αυτής στην πολιτική καθημερινότητα μέ τούς δικούς της όρους. Ωστόσο γίνεται αυτό, όστόσο έρθουν πιο «κατάλληλες» έποχές θά βλέπουμε τήν πολιτική μέ ξένα ματογυάλια. Άλλά κι όσο τή βλέπουμε μέ ξένα ματογυάλια, τόσο δέν θά αλλάζουμε τίποτα καθηλωμένοι από τό δίλημμα.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Μνήμη Φίλιππου Βλάχου

Δέν θά ἤθελα νά θυμᾶμαι, καί δέν θά ἤθελα νά θυμόμαστε τόν Φίλιππο Βλάχο μόνο γιά τά ἔργα πού μᾶς χάρισε — κι ἄς εἶναι πολλά.

Μ' ἄρέσει νά τόν ἀναλογίζομαι, πρὶν ἀπ' ὅλα, γιά τήν παραδειγματική του ζωή καί τά πάθη του, ἔτσι ὅπως εἶταν φτιαγμένος ἀπό μεράκια κι ἀνιδιοτέλειες, ἀπό ἀδιαλλαξία κι ἀντικοφορμισμό, καί ἀπό μιά καθημερινή προκλητικότητα τῆς ὁποίας γνῶριζε τό τίμημα — καί τό πλήρωνε χαμογελώντας.

*

Δέν τοῦ ἄρεσε ὁ κόσμος μας τοῦ Φίλιππου, δέν τοῦ ἄρεσε ἡ κοινωνία στήν ὁποία ζοῦμε κι ἤθελε νά τήν ἀλλάξει — γι' αὐτό, ἄλλωστε, εἶταν καί κομμουνιστής ἀπό τά παιδικά του. Μέ ὅσα ἔκανε ἔδειξε ὅτι δέν τοῦ ἀρκοῦσε μόνο τό μεγάλο δράμα. Τοῦ χρειαζόταν ἡ καθημερινή μάχη πού μποροῦσε νά δώσει στό δράμα τό νόημα του καί στή δική του ζωή τήν ὁμορφιά της. Καί τή μάχη αὐτή τήν ἐπιζητοῦσε, ἀδιαφορώντας γιά τήν ἔκβασή της, ὅπως ἀδιαφοροῦσε καί γιά τή ζωή του.

Τοῦ ἀρκοῦσε νά δείχνει, καί μέ τό ἀδιάλλακτο παράδειγμά του, πῶς ὅταν θέλουν, οἱ ἄνθρωποι μποροῦν καί νά ἀντιστέκονται καί νά μὴν ἀφομοιώνονται — κυρίως: μποροῦν νά ὀλοκληρώνονται μέσα στή δημιουργική χαρά ἂν ὄχι τοῦ συντελεσμένου, πάντως τοῦ συντελούμενου ἔργου. (Μαέστρο, ὁ κόσμος δέν θ' ἀλλάξει μόνος του. Κάτι πρέπει νά κάνεις καί σύ. Δικά του λόγια).

*

Του ἄρεσε τοῦ Φίλιππου Βλάχου νά εἶναι προκλητικός. Κι ἔχω μείνει μέ τήν ἐντύπωση ὅτι μαζί μέ τό σαρκασμό καί τή βλασφημία, ἡ προκλητικότητα του εἶταν καί ἕνας τρόπος ζωῆς καί ἕνα μεγάλο, δυσκαταμάχητο, ὄπλο. Ὁ Φίλιππος εἶχε τό χάρισμα, καί τή θέληση, νά μετατρέπει ὅ,τι ἔκανε σέ μιά καθημερινή, ἀδιάκοπη πρόκληση.

*

Πρόκληση καί προκλητικότητα... Εἶταν ὁ τρόπος του νά μετριέται μέ τόν ἑαυτό του καί νά ἐλέγχει τίς δυνάμεις του, τίς ἀντιστάσεις του καί τίς δυνατότητές του. Εἶταν, κυρίως, ὁ τρόπος του νά ἐρεθίζει, νά λοιδωρεῖ καί νά ὑπονομεύει ἕναν κόσμο βολεμένο καί εὐπρεπή, μιά σεμνότυφη καί ὑποκριτική κοινωνία — ὁ τρόπος του νά δείχνει τήν περιφρόνηση πού θεωροῦσε ὅτι ταίριαζε στόν πνευματικό λεγόμενο κόσμο, στό μέτρο πού αὐτός καλλιεργεῖ τοὺς ἰδιοτελεῖς συμβιβασμούς, προκειμένου νά κερδηθεῖ ἡ προβολή, μιά θέση, ἕνας μισθός, ἕνα ἀξίωμα, ἕνα βραβεῖο.

*

Του ἄρεσε νά προκαλεῖ μέ τήν ὀξύτητα τῶν λέξεων, τῶν φράσεων καί τῆς κριτικῆς του. Ἀλλά προκαλοῦσε, κυρίως, μέ τό παράδειγμα τῶν ἔργων του — τῶν κάθε λογῆς ἔργων του — ὅταν θεωροῦσε πώς εἶταν ἐτοιμος νά τᾶ παραδόσει στή δημοσιότητα. Προκαλοῦσε καί μέ τήν ἔνταση, τό πάθος πού τόν κυριαρχοῦσαν ὅταν προετοίμαζε, σέ χρόνους μακροῦς, τίς ὠραίες δουλειές του.

Αὐτοδίδακτος κι αὐτοδημιούργητος, μέ ἀκόρεστες πνευματικές περιέργειες, εἶχε μάθει ὅλα τά μυστικά τῆς κάθε τέχνης στήν ὁποία εἶχε ἐπιδοθεῖ. Γιατί σεβόταν τή δουλειά. Σεβόταν τό κοινό του. Δηλαδή, σεβόταν, πρὶν ἀπ' ὅλα, τόν ἑαυτό του. Δύσκολα πράγματα; Ὁ ἴδιος ἔδειξε πώς εἶταν μπορετά. Τό παράδειγμα εἶταν δύσκολο.

*

Κι ὕστερα τόν τάραζαν οἱ σεμνοτυφίες. Ἴσως γι' αὐτό καλλιεργεσε, μέ τόση ἐπιμονή, τήν ἀγάπη (καί τήν ἐκδοση) τῶν ἀσεμνων, ὅπως τά ἀποκαλοῦν, βιβλίων — ὅπως τοῦ ἄρεσαν καί τά ἀντίστοιχα στοιχεῖα τῆς προφορικῆς παράδοσης τά ὁποῖα φρόντιζε νά θησαυρίζει καί νά δημοσιεύει.

Του ἄρεσαν καί γιατί ἀντιπροσώπευαν μιά ἀγνοημένη πτυχή τοῦ πολιτισμοῦ μας, τήν ὁποία εἶχαν ἐπικαλύψει, προσεκτικά, τά πικνά στρώματα τῆς νεοελληνικῆς, ὑποκριτικῆς, σεμνολογίας· ἀλλά καί γιατί θεωροῦσε ὅτι ἔπρεπε νά προκαλέσει καί νά ἀντισταθεῖ στήν ὑποκρισία μιᾶς κοινωνίας πού ἔχει καλοσυνηθίσει νά μὴν ἀποκαλεῖ τά πράγματα μέ τ' ὄνομά τους — ἐκτός κι ἂν ἰδιοτελῶς τή συμφέρει. Ὁ Φίλιππος ἔλεγε πάντα τά πράγματα, ὅλα τά πράγματα, μέ τ' ὄνομά τους.

*

Γιά πολλούς, δηλαδή γιά πάρα πολλούς, αὐτές οἱ κακές συνήθειες τοῦ Φίλιππου Βλάχου εἶταν ἐνοχλητικές — σχεδόν προσβλητικές. Κι ἴσως αὐτός νά εἶταν ὁ κύριος λόγος πού ὀδηγοῦσε στήν ἰδιότητα καί ἀνανεούμενη περιθωριοποίησή του. Μέ ὄλες τίς τιμές καί τήν ἀγάπη τῶν πάντων — ἀλλά μακριά ἀπό μᾶς.

Τό παράδειγμα εἶταν δύσκολο. Εἶταν καί ἐπικίνδυνο. Δυστυχῶς δέν εἶταν μεταδοτικό.

Φίλιππος Ἡλιοῦ

Τό κείμενο αὐτό εἰπώθηκε στήν ἐκπομπή πού ἀφιέρωσε τό Τρίτο Ἰῆμα τοῦ Τρίτου Προγράμματος στή μνήμη τοῦ Φίλιππου Βλάχου, τό Σάββατο, 5 Ἀπριλίου 1989, σαράντα μέρες ἀπό τόν θάνατό του.

«Συνασπισμός»

ΟΥΤΕ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΟΥΤΕ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ

του Λάκη Δεδουσόπουλου

Τό προεκλογικό πρόγραμμα του Συνασπισμού της 'Αριστεράς και της Προόδου που κατατέθηκε στο εκλογικό κοινό πριν από λίγες ημέρες δέν μοιάζει με τὰ εκλογικά προγράμματα που περιμένουμε από την 'Αριστερά. 'Εκείνη τουλάχιστον την 'Αριστερά, που συνεπής στην δριιοθέτησή της, ἐπιζητεί την ἀνατροπή των κυρίαρχων σχέσεων ἐκμετάλλευσης, τόν ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, την ἀνάπλυσή της. 'Από ἐκείνη την 'Αριστερά που οι δεκαετίες των αγώνων και των θυσιών, μέσα από την πνιγηρή καθημερινότητα και τούς ήρωισμούς, την δίδαξαν ότι ἡ κοινωνική ἀνάπλαση που ἐπαγγέλλεται δέν είναι ἀποτέλεσμα προγραμμάτων που ἐκπονούν με περίσσια ἐπιμέλεια τὰ τεχνοκρατικά ἐπιτελεία, ἀλλά κοπιαστικά κερδίζονται με την καθημερινή πολιτική και ἰδεολογική σύγκρουση με τόν κοινωνικό της ἀντίπαλο. 'Από ἐκείνη την 'Αριστερά, τέλος, που «*κάνει ἀδιάκοπη κριτική στὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό, ... χλευάζει με ὠμὴ ἀκρίβεια τῆς ἀσυνέπειας, τῆς ἀδυναμίας και τῆς ἐλλειπότητες που παρουσιάζουν οἱ πρῶτες δοκιμές της*», που φέρνει τὸ βάρος τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος ὄχι σάν ἀοπαιδί, ἀλλά ὡς ἱστορική ἐμπειρία ἀπὸ τὴν ὁποία πρέπει νὰ κρατήσει τῆς ἀποστάσεις της: σταλινοσμός και σοσιαλδημοκρατία, δύο παραδείγματα πρὸς ἀποφυγήν.

'Η ἄλλη ὁμως ἀριστερά, ἡ συνασπισμένη με τὴν «πρόοδο», ἄλλα πράγματα ἔχει κατὰ νοῦ, και συνεπῶς ἄλλα μᾶς ὁμολογεῖ: Τὸ πρόγραμμά της εἶναι μιᾶς διαφορετικῆς ἀντίληψης γιὰ τὸ κοινωνικό γίνεσθαι, μιᾶς διαφορετικῆς ὀπτικῆς γιὰ τὴν ἐξουσία, ἀναλυτικό και γενικόλογο ταυτόχρονα, κατὰλληλο δηλαδή ὄχι γιὰ νὰ ὀργανώσει τούς ἀγῶνες, ἀλλά γιὰ νὰ τούς διαχειρισθεῖ, ὄντας στὴν κυβέρνηση ἢ ὄχι, ἀδιάφορο.

Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ ἕνα πρόγραμμα διακυβέρνησης, και σ' αὐτὸ πρέπει νὰ συμφωνήσουμε με τούς φίλους τοῦ Συνασπισμοῦ. 'Απὸ κεί και πέρα, τὸ ἔάν τὸ πρόγραμμα προέκυψε διὰ τῶν μέσων ὄρων δύο φαινομενικά ἀντιφατικῶν πολιτικῶν προσανατολισμῶν, τὸ ἔάν ἐπαναλαμβάνει παλαιότερα —και ριζοσπαστικότερα— προ-

γράμματα - ἐξαγγελίες τοῦ ΠΑΣΟΚ, τὸ ἔάν διέπεται ἀπὸ συνοχή ἢ τὸ διαπερνῶν ἀντιφάσεις, εἶναι στοιχεῖα ἴσως σημαντικά, δευτερεύοντα ὁμως ὡς πρὸς τὸ κύριο, τὸν ἀναλυτικό και γενικόλογο, κυβερνητικό χαρακτήρα του.

Γιὰ τὸ ἕνα κυβερνητικό πρόγραμμα πρέπει νὰ εἶναι ἀναλυτικό: Νὰ ἀναφέρεται σὲ ὄλους τούς τομείς της κοινωνικῆς ζωῆς, νὰ μιλά και νὰ ἔχει ἀποψη γιὰ ὄλα: γιὰ τὴ Βουλὴ και τὰ σώματα ἀσφαλείας, γιὰ τὴ φορολογία και τὴν τοπική ἀυτοδιοίκηση, γιὰ τῆς νέες τεχνολογίες και τόν πολιτισμό, γιὰ τὴ νεολαία και τῆς συντάξεις, γιὰ τὴν ὑγεία και τὸ Σύνταγμα, γιὰ τὴν παιδεία και τῆς γυναῖκες, γιὰ τὴν οἰκολογία και τὴ βιομηχανία.

Ταυτόχρονα πρέπει νὰ εἶναι και γενικόλογο: νὰ ἀποφεύγει τὸ πῶς, ἐμμένοντας ὁμως στὸν στόχο. Γιὰ τὸ στόχος ἐκ προοιμίου εἶναι θετικός, ὁ τρόπος γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁμως πρέπει νὰ εἶναι ἀσαφής, ἔτσι ὡστε νὰ ἐπιτρέψει τὸν ἐκ τῶν ὑστέρων προσδιορισμὸ τῶν μέσων, δηλαδή νὰ ἐπιτυγχάνεται ἢ ἐν λευκῶ διαχείριση τῶν πόθων.

'Αν τὰ πῶς πάνω φαίνονται ὑπερβολικά, ἐπιτρέψτε μου νὰ ἐπεκταθῶ λίγο στὴν οὐσία τοῦ προγράμματος. Ὅα προσπαθῆσω νὰ δείξω ὅτι τὸ πρόγραμμα τοῦ συνασπισμοῦ στερεῖται τῆς αἰσθησης τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς, διαμορφῶνεται στὸ κοινωνικό κενό, και κατὰ συνέπεια, εἴτε πρόκειται γιὰ κακότεχνο φιλολογοσμο με μηδενική ἢ και ἀρνητική χρησιμότητα στὴν ὀργάνωση τῶν ἀντιστάσεων κατὰ τοῦ ἐπελαύνοντος νεο-συντηρητισμοῦ, εἴτε, και στὸ βαθμὸ που θέλει νὰ ἀποκτησει τὴν «ὐλικότητα» του, νὰ γίνε δηλαδή σχέδιο διακυβέρνησης, εἶναι ἕνα μνημεῖο πολιτικοῦ αὐταρχισμοῦ.

Τὸ πρόγραμμα ὑποστηρίζει ὅτι:

«τὰ σκάνδαλα που κατακλύζουν τὴν χώρα, οἱ κυβερνητικῆς ἀποπειρες συγκάλυψης τους, ὁ παραγκωνισμός και ἡ καταράκωση τῶν θεσμῶν, ἡ στασιμότητα τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς και πολιτιστικῆς πολιτικῆς... εἶναι ἀπότοκα τῆς γενικότερης κρίσης, τοῦ ἀδιέξοδου και τῆς ἐξάντλησης τῶν δυνατοτήτων τοῦ τύπου ἀνάπτυξης και τοῦ συστήματος διακυ-

βέρνησης που ἔχει οἰκοδομηθεῖ στὴ χώρα μας».

'Ας ἀφήσουμε τὴν γκρίνια γιὰ τὴν ἀμφισβημία ὀρισμένων διατυπώσεων, και ἄς κρατήσουμε τὸ ζουμί: ἡ κρίση εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ τρόπου με τόν ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ἡ ἑλληνική κοινωνία. Συμπέρασμα που ὁ γράφων τουλάχιστον ἀνεπιφύλακτα ἀποδέχεται. 'Ὅμως ἐπειδὴ δέν δέχομαι ὅτι ἕνας «τύπος ἀνάπτυξης» ἢ «ἕνα σύστημα διακυβέρνησης» οἰκοδομεῖται στὸ κενό, ἐπειδὴ δέν δέχομαι δηλαδή τὴν κοινωνική παρθενογέννηση, θὰ περιμένα νὰ δηλωθῶν ρητὰ πρῶτον οἱ κοινωνικῆς δυνάμεις που ἔδωσαν τὴν ὕλικὴ ὑπόσταση στὸ συγκεκριμένο «τύπο ἀνάπτυξης» και δεύτερον οἱ κοινωνικῆς διεργασίες που ὀδήγησαν αὐτόν τόν τύπο ἀνάπτυξης στὴ κρίση του. Καί αὐτὸ γιατί πολὺ ἀμφισβητήσιμο εἶναι τὸ ἀδιέξοδο και ἡ ἐξάντληση τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἐν λόγω ἀναπτυξιακοῦ μοντέλου.

Γιὰ τὸ ἕνα «τύπος ἀνάπτυξης» ἐδράζεται πάντοτε σὲ κοινωνικῆς συνθηκῆς, σὲ ταξικῆς συμμαχίας, γιατί μπαίνει σὲ κρίση και σὲ ἀμφισβήτηση ὄταν αὐτῆς οἱ συμμαχίες διαταράσσονται, γιατί ἡ διατάραξη τῶν συμμαχιῶν δέν σημαίνει πάντοτε και τὴν ὀριστική τους ἐγκατάλειψη. 'Αντίθετα, ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση μέχρι σήμερα ἔχουμε γίνε μάρτυρες συνεχῶν προσπαθειῶν —πότε ἀπὸ τὴ Ν.Δ. και πότε ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ— ἐπιβεβαίωσης και ἐπανορισμοῦ αὐτῶν τῶν συμμαχιῶν, τῆς συμμαχίας δηλαδή ἀνάμεσα στὴν κεφαλαιοκρατική και τὴ μικροαστική τάξη.

'Ὅμως οἱ τάξεις και τὰ ταξικά στρώματα, ἡ ἀντιπαράθεση και ἡ ἐναρμόνιση τῶν συμφερόντων τους που γίνετα μέσα στὴν κοινωνία, με τὴν ἄλλοτε φανερὴ και ἄλλοτε ἔλλοχεύουσα διαπάλη οὐδόλως ἀπασχολεῖ τὸ πρόγραμμα τῆς συμπαταξιαζόμενης ἀριστερᾶς. Γιὰ τὸ οἱ συντάκτες και οἱ υἰοθετήσαντες τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἔχουν θέσει ἑαυτούς ὑπεράνω τῶν ἀβῶλων ἐκείνων κοινωνικῶν διεργασιῶν που δέν ἐντάσσονται σὲ προγραμματικὸς στόχους. Γιὰ τὸ γι' αὐτούς ἡ κοινωνία ἀποτελεῖται ἀπὸ σύνολο ἀτόμων που σάν συνταγμένα στρατιωτικά θὰ κινηθῶν ὑπὸ τὴν ὕψηλὴ κυβερνητική τους καθοδήγηση θὰ κινηθῶν στοὺς προδιαγεγραμμένους σκοπούς.

“Ακρατος βολонταρισμός, υπερπολιτικισμός, εμπειρισμός και καβάλημα του καλαμιού, χωρίς άλλο.

«*Ο Συνασπισμός έχει πλήρη επίγνωση ότι η ύλοποίηση του προγράμματός του και η υπερνίκηση των σοβαρών αντιστάσεων που θα συναντήσει απαιτούν ισχυρές συμμαχικές κυβερνήσεις των άριστων και προοδευτικών δυνάμεων με ισχυρές πλειοψηφίες και κοινωνικές συμμαχίες, με ευρύτερη συγκατάθεση και κινητοποίηση του ελληνικού λαού,*

υποστηρίζει το πρόγραμμα. Τό πόσο το πρόγραμμα αυτό μπόρεσε να αποτελέσει τή βάση εστω και σύγκλισης των αυστηρά κομματικών δυνάμεων των συμπαραταξιακών «κομμάτων, κινήσεων και προσώπων» έχει ήδη φανεί στην πράξη σε όσους μαζικούς χώρους έτυχε να υποβληθεί σε κρίση. Από τις άπολιτικές εκκλήσεις για συμμετοχή του «λαού» μένει μόνο το σκέλος των ισχυρών συμμαχικών κυβερνήσεων. Και έδω ή άρνηση του συνασπισμού να κατανοήσει τό φαινόμενο ΠΑΣΟΚ αναδεικνύεται σε δλη της τήν μεγαλοπρέπεια, αλλά και υπογραμμίζει τόν ούτοπικό χαρακτήρα του «ρεαλιστικού προγράμματος».

Ο «ρεαλισμός» του προγράμματος, ιδιαίτερα στό τμήμα που επιγράφεται «Ανασυγκρότηση και νέου ύπου άνάπτυξη της οικονομίας», φαίνεται ότι σημαίνει για τούς συνασπιζόμενους τήν επανάληψη κάθε είδους κοινοτυπίας. Η κοινοτυπία, βέβαια, είναι αναγκαία κατάληξη του α-ιστορικού χαρακτήρα των εκτιμήσεων του προγράμματος. Γιατί ή κοινοτοπία είναι ή γενικότητα που ίσχυει παντού και πάντα, που όμως εμφανίζεται σ' ένα πολιτικό πρόγραμμα δέν είναι ένδεικτική πολιτικής τόλμης ή εστω ύποτυπώδους διορατικότητας.

Πολύ δέ περισσότερο δταν οι έν λόγω κοινοτυπίες είναι οι κοινοτυπίες μας πολύ συγκεκριμένης άστικής άντίληψης για τήν οικονομία που στηρίζεται στόν κυρίαρχο ρόλο της άγοράς στην κατανομή των πόρων και στην ικανοποίηση των άναγκών — με ρυθμιστικές βεβαίως παρεμβάσεις —, στό άδιαμφισβήτητο ρόλο του κέρδους — άλήθεια, μήπως θυμάται κανένας τίς αναλύσεις Μάρξ για τό κέρδος, τήν ύπεραξία ή τήν έκμετάλλευση —, στην οδδετερότητα της τεχνολογίας, στην σύλληψη της οικονομικής (= ποσοτικής) μεγέθυνσης σάν άυτονοήτως άγαθής εξέλιξης.

Δέν είναι τυχαίο, συνεπώς, ότι ή άιστορικότητα συνοδεύεται από τήν άδυναμία έντοπισμού άντιπάλου: Και πάντως άντίπαλος δέν αναδεικνύεται στό πρόγραμμα του Συνασπισμού ό άστισμός, ή ιδεολογία του και ή πολιτική του πρακτική, ή οικονομική του ι-

σχύς, οι σχέσεις έκμετάλλευσης, καταπίεσης και άποκλεισμού που δημιουργεί. Μάλλον ό Συνασπισμός ένδιαφέρεται να άποκαθάρει τόν άστισμό από άκραίες εκφράσεις και μορφές του: Δέν είναι άντίθετος προς τό κέρδος που πρέπει να συνεχίζει να διέπει τήν όργάνωση της ζωής μας, αλλά άντιτίθεται στά «υπερκέρδη». Δέν άμφισβητεί τό διευθυντικό δικαίωμα, αλλά «άντιτάσσεται στην κατάχρηση (sic) του διευθυντικού δικαιώματος». Δέν προβληματίζεται για τήν ταξικότητα και τά ήδη όρατά και άναμφισβήτητα άποτελέσματα των «νέων τεχνολογιών», αλλά θεωρεί ότι δέν πρέπει να ύποταγούν (οι νέες τεχνολογίες) στό κυνήγι του καπιταλιστικού κέρδους. “Όσο για τό περιβάλλον «ή προστασία του άποτελεί επένδυση», διακηρύσσει άτάρεσκα και άφοι είναι επένδυση είναι λογικό να άντιμετωπίζεται ή μόλυνση, ή υποβάθμιση, ή καταστροφή σάν ένα ποσοτικοποιημένο ένδεχόμενο άνάλυσης κόστους-όφελους.

Και ύπάρχουν και άλλοι άντίπαλοι, δύο ειδών: αυτοί που ρητά κατονομάζονται στό πρόγραμμα, δηλαδή, κάποια μονοπώλια, οι παρασιτόβιοι, οι φοροφυγάδες, οι παραοικονόμοι. Και αυτοί προς τούς όποιους τό δάκτυλο σηκώνεται άπειλητικό δταν τούς αναφέρει, τά φρύδια σμίγουν και ή φωνή χρωματίζεται:

«*Υπογραμμίζει στους Έλληνες πολίτες, γυναίκες και άνδρες, ιδιαίτερα στις νέες και τούς νέους ότι οι λύσεις... απαιτούν τήν ύπεύθυνη εργασία τους. (...) Τό πρόγραμμα του συνασπισμού εκφράζει τά γνήσια συλλογικά και δίκαια άτομικά συμφέροντα (sic) των εργαζομένων και όχι συντεχνιακές, τοπικιστικές και άτομικιστικές παραμορφώσεις τους*» κ.λπ.

Ο άυταρχισμός λοιπόν είναι τό άλλο χαρακτηριστικό του προγράμματος, παρ' όλες τίς δημοκρατικοφανείς σάλτσες. Ο συνασπισμός έχει ήδη άναγορεύσει έαυτόν ως κριτή και γνώστη των «γνήσιων» συμφερόντων των εργαζομένων. Θεωρεί τούς Έλληνες πολίτες χονδρικά άκαμάτηδες, άναπαράγοντας τόν πίο σκοταδιστικό λαϊκισμό. Άλλά λέει και άλλα τινά και ευτράπελα: Σύμφωνα με τό πρόγραμμα λοιπόν ό Συνασπισμός άγωνίζεται για «τήν άνάδειξη της άστυνόμευσης ως μιας άναγκαίας ύπηρεσίας» (!!!) Προωθεί τόν

«*Σεβασμό των δικαιωμάτων, ιδιαίτερα εκείνων των πολιτών που λόγω φύλου, ηλικίας, κοινωνικής θέσης εθνικότητας, επαγγέλματος ή τρόπου ζωής, επιβαρύνονται με πρόσθετους καταναγκασμούς στην κοινωνική τους ζωή.*

Άμυδρώς είχα τήν έντύπωση ότι ή άριστερά πρέσβευε τήν κατάργηση ά-

κριβώς αυτών των καταναγκασμών και όχι άπλώς τόν σεβασμό των δικαιωμάτων. Και βεβαίως ό Συνασπισμός «οικοδομείται στους άγώνες του ελληνικού λαού μαζί με τά κοινωνικά κινήματα» που προφανώς άνήκουν σε άλλους λαούς.

Στό πρόγραμμα άναδεικνύεται και ένα νέο δικαίωμα, τό δικαίωμα στην ειρήν ύπό τόν τίτλο «Δικαιώματα του πολίτη». Άναζητούνται δικαιοπόλεις «να κάνουν ειρήνη μονάχι τους».

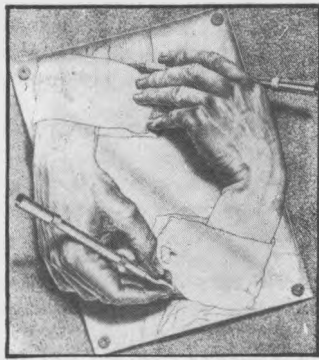
Και μία σημειολογική παρατήρηση: Η λέξη «σύγχρονος» άπαντάται στό κείμενο με συχνότητα μεγαλύτερη ίσως των συμπλεκτικών συνδέσμων. Κάποιο άγχος έχουν οι άνθρωποι με τό σύγχρονο, τό μοντέρνο, τόν μοντερνισμό, τόν έκσυγχρονισμό και τά ταυτόσημα. Θές γιατί τούς είπε ό Παπανδρέου «παραδοσιακός», θές γιατί αισθάνονται κατά βάθος ότι αυτά που λένε καθόλου σύγχρονα δέν είναι, θές γιατί αισθάνονται κιόλας ρητά «μοντέρνοι»; Δικό τους πρόβλημα. Και άφοι έκοψαν τίς παρτίδες τους με τήν θεωρία του γέρο Μάρξ, άς βρούν άλλο τήν άνάλυση του «συμπτώματος» τους.

Πρός τό τέλος του προγράμματος ύπάρχει και ένα κομμάτι για τήν ΕΟΚ. Έδω οι ίσοροπίες με κόπο έξασφαλίζονται σ' ένα κείμενο ύπόδειγμα διπλής γλώσσας. Δέν θά σās κουράσω μ' αυτό. Άξίζει να τό διαβάσετε, όπως όλο τό πρόγραμμα αυτής της συνασπισμένης, σύγχρονης άριστεράς που συνασπιζεται με κεντρώους (του κ. Μυλωνά) διασπόντας τόν έαυτό της, έκσυγχρονίζεται με πεπαιλωμένα ύλικά τρίτης διαλογής από τά άπόβλητα της άστικής σκέψης, και άριστερίζει από συνήθεια. Μπορούμε πάντως να διαβεβαιώσουμε ότι ή μαγιονέζα «έδεσε». Έτσι ό Ριζοσπάστης μπορεί να διατηρεί τή άντιΕΟΚ γραμμή (για έσωτερική και μόνον κατανάλωση προς διαμαρτυρομένους νέους της ΚΝΕ) ένω παράλληλα ή ΕΑΡ να συνεχίζει άκάθεκτη τήν άναζήτηση της σωτηρίας κάπου μεταξύ Βρυξελλών και Στρασβούργου. Τό άποτέλεσμα είναι, τελικά, να λένε κοινοτυπίες.

Υ.Γ. 1. Για τό πρόγραμμα του συνασπισμού ό άναγνώστης παραπέμπεται στην γνώση - δήλωση του Κ. Μοσκόφ, αλλά και στό άρθρο του Κ. Χατζημιχάλη στην Έποχή, 16.4.

Υ.Γ. 2. Όλα τά άποσπάσματα μέσα σε εισαγωγικά είναι από τό πρόγραμμα του Συνασπισμού, πλήν τριών, δύο του Μάρξ και ένα του Πουλαντζά. Για εύνόητους λόγους δέν έγινε άπαραίτητο να σημειωθούν ξεχωριστά. Και μία φρασούλα του παλαιού Νιόνιου από τούς «Άχαρνεϊς».

Μετά από οκτώ χρόνια εξουσίας

ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΑΝΟΜΙΕΣ

του Γιώργου Πάσχου

Οι αναλύσεις για την τρέχουσα πολιτική συγκυρία επαναλαμβάνουν, συνθήτως μονότονα, μία άσαφη έννοια της «κρίσης»: κρίση αξιών, κρίση θεσμών, κρίση του πολιτεύματος, κρίση της κυβέρνησης, κρίσεις συνειδήσεων, κρίση εθνική κ.ο.κ. Τόσες έννοιες της κρίσης για να περιγράψει ή για να θεωρητικοποιηθεί μία ακόμη άπροσδόκητη όσο και μεταβατική φάση της πολιτικής μας ιστορίας, όπου οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στις διευθύνουσες πολιτικές ομάδες δξύνονται, ή εξουσία και οι κομματικοί ηγέτες απομυθοποιούνται, αλλά τό κοινωνικό σώμα παραμένει, ως «πόιμνιον εν άπωλεία», επίμονα άδρανές και άμέτοχο στις πολιτικές εξελίξεις. Μία φάση, λοιπόν, όπου ή πολυδιασπασμένη ελληνική Άριστερά εμφανίζεται και πάλι άργοπορημένη, οργανωτικά, πολιτικά και ιδεολογικά άνέτοιμη να ανταποκριθεί άποτελεσματικά στις ειδικές άπαιτήσεις της συγκυρίας.

Τίποτε από όσα συμβαίνουν επί της πολιτικής σκηνής δέν φαίνεται να συγκρούεται με τά γνωρίσματα του έγχώριου καπιταλισμού. Τό κράτος είτε ως «ιδεατός καπιταλιστής» είτε ως «συλλογικός ληστής» εξακολουθεί να βυθίζεται στις οικονομικές και κοινωνικές αντιφάσεις, γίνεται όλο και πιο άφερέγγυο άπέναντι σε υποχρεώσεις ή σε διεκδικήσεις που άλλοτε δύσκολα συμβιβάζονται μεταξύ τους και άλλοτε αλληλοαναιρούνται. Οί διευθύνουσες πολιτικές ομάδες δέν μπορούν να όρσουν με άκρίβεια τούς κοινωνικούς προσανατολισμούς τους, καταφεύ-

γουν σε άλλεπάλληλες προγραμματικές άναθεωρήσεις, σε θολούς συμψηφισμούς ή σε ύπαναχωρήσεις, έξωθούνται σε ένα είδος φυγής προς τά μπρός, μέσα από διαδικασίες που δέν μπορούν ούτε να έλέγξουν ούτε να προβλέψουν. Ή κυβερνητική πολιτική καθίσταται ένα άσυνάρτητο συμπλήμα, στό όποιο άναμειγνύονται οι πιο πρόχειρες, φυγόκεντρες και άντιφατικές έπιλογές.

Σέ αυτό τό μολυσμένο συνονθύλευμα των έκάστοτε κυβερνητικών έπιλογών και πρακτικών όφείλει να ανταποκριθεί ή θεσμική όργάνωση του κράτους και πρώτα από όλα ή συγκρότηση των κρατικών μηχανισμών. Τό κράτος όφείλει να όργανωθεί θεσμικά με τέτοιο τρόπο, που να μπορεί να πραγματοποιήσει τις άντιφατικές και περίπλοκες ταξικές και άλλες πολιτικές λειτουργίες του. Σέ αυτή την προοπτική λειτουργεί ουσιαστικά και τό σύνολο των κρατικών μηχανισμών.

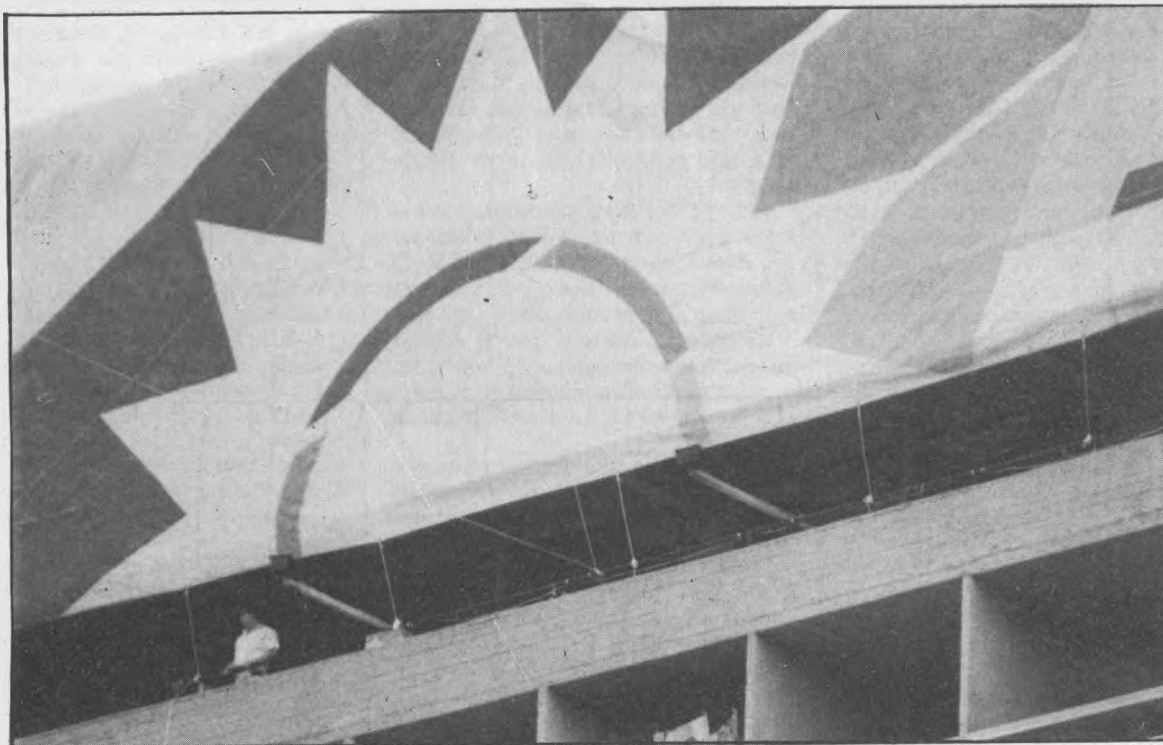
Η κρίση των δημοκρατικών θεσμών στη σύγχρονη Έλλάδα άναγνωρίστηκε μετά τό '74 κυρίως σε εκείνα τά θεσμικά γνωρίσματα που άφορούν τη λειτουργία του πολιτεύματος. Ώς κύρια στοιχεία της κρίσης ύπογραμμίστηκαν έτσι τά έξής:

1. Ύπέρμετρη ένίσχυση της έκτελεστικής εξουσίας, ή όποία εξειδικεύεται ως ύπεροπλία της ήγετικής ομάδας του κυβερνώντος κόμματος, ύπό τό πέλαμα του πρωθυπουργού, σε βάρος της ένδοκυβερνητικής συλλογικότητας και κυρίως σε βάρος του Κοινο-

βουλίου, που ύποκύπτει στους κανόνες του δικομματισμού και της «πλειοψηφικής δημοκρατίας».

2. Ή συγκεντρωτική αυτή λειτουργία της κυβέρνησης είναι συνομήλικη με ένα συνολικότερο κρατικό συγκεντρωτισμό, ό όποιος έπιτείνει την άδιαφάνεια στη λειτουργία του κράτους, διαταράσσει τόν διαμεσολαβητικό ρόλο των κομμάτων και εύνουχίζει την πολιτική σημασία του συνταγματικά κυρίαρχου λαού. Ή συγκεντρωτισμός αυτός συμβαδίζει, έξ άλλου με ένα πολύπλοκο κατακερματισμό του κρατικού μηχανισμού, που άναγνωρίζεται συνήθως στις ένδοκυβερνητικές αντιφάσεις.

Οί σκέψεις που προτίθεται να αναπτύξω στηρίζονται στη γενική έκτίμηση ότι τό σκάνδαλο Κοσκωτά δέν άποκάλυψε μόνο πολιτικές εθθunes και αξιόποινες πράξεις. Συγχρόνως άναμόχλευσε και κάποια κρίσιμα δομικά γνωρίσματα του πολιτικού μας συστήματος, τά όποια άποσαφηνίζουν όρισμένες προϋποθέσεις και προεκτάσεις της κρίσης. Τά δομικά αυτά χαρακτηριστικά των δημοκρατικών μας θεσμών δέν άπασχόλησαν, από όσα γνωρίζω, την Άριστερά έως σήμερα, μολονότι την άφορούν άμεσα. Δέν άναφέρομαι, βέβαια, στη γνωστή άπουσία θεσμοθετημένων μηχανισμών έλέγχου ή στην άδρανοποίησή τους, που επέτρεψε σε ένοχους και σε συνένοχους να δράσουν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε καίριους τομείς της οικονομικής και πολιτικής ζωής. Με ένδιαφέρουν όρισμένα άλλα μονιμότερα ίχνη από την όργάνωση και τη λειτουργία

του πολιτικού μας συστήματος, τά όποια — μολονότι έχουν από καιρό έπισημανθεί— δέν συστηματοποιήθηκαν ποτέ σέ ένα πολιτικά και θεωρητικά χρηστικό σχήμα.

Οί αντιδημοκρατικές τάσεις πού δρουν στό έσωτερικό όλων των σύγχρονων άστικών κοινωνιών προσλαμβάνουν σέ κάθε χώρα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Τά χαρακτηριστικά αυτά συγκεκριμενοποιούνται ανάλογα μέ τό επίπεδο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης και τίς διακυμάνσεις των κοινωνικών αγώνων. "Όταν μιλάμε γιά τή λειτουργία των πολιτικών θεσμών, οι αντιδημοκρατικές αυτές τάσεις εξειδικεύονται ως προώθηση ολιγαρχικών στοιχείων στή λειτουργία των θεσμών. Οί θεσμισμένες συλλογικότητες άποδυναμώνονται ή άδρανοποιούνται, γιά νά ένισχυθούν άλλα κέντρα πραγματικής πολιτικής ισχύος. Ένώ όμως στίς άναπτυγμένες εύρωπαϊκές χώρες τά κέντρα αυτά είναι συνήθως όλιγομελή πολιτικά όργανα, στήν Έλλάδα προσλαμβάνουν ένα κατεξοχήν *προσωποπαγή* χαρακτήρα. Αυτή ή προσωποποίηση της πολιτικής προσέλαβε κατά τήν τελευταία όκταετία μία πρωτόγνωρη έκταση και μία θεμελιώδη όσο και έκρηκτική σημασία γιά τή λειτουργία του πολιτικού μας συστήματος. Δέν είναι πιά μόνο ό φιλάρεσκος άρχηγισμός των κομματικών ήγετών και ή αντίστοιχη προσωπολατρία των όπαδών, δέν είναι μόνο «θέαμα» πρós λαϊκήν κατανάλωσιν, δέν είναι κατάλοιπο κάποιου ένδοξου ή όχι παρελθόντος, ούτε είναι, τέλος,

μόνο όργανωτική προϋπόθεση γιά οικονομικοπολιτικές καταχρήσεις. Τό πολιτικό σύστημα στήν Έλλάδα σωρεύει τήν πραγματική πολιτική ισχύ και τήν άσκηση της, κατά κύριο λόγο, σέ *μεμονωμένα* άτομα. Τοϋτο δέν άφορά μόνο τόν Πρωθυπουργό, αλλά τό σύνολο περίπου των κέντρων πραγματικής πολιτικής ισχύος.

Αυτή ή προσωποποίηση της πολιτικής συντονίζεται και συγχρονίζεται μέ ένα όρισμένο *δυσμό του πολιτικού μας συστήματος*, πού επίσης προώθησε συστηματικά ή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Κάθε πολιτικό σύστημα —ώς δίκτυο ενός κλιμακωτού φίλτραρίσματος των πολιτικών έπιλογών και αποφάσεων— περιέχει, άσφαλώς, ποικίλες έσωτερικές διαιρέσεις. "Ο *δυσμός*, όμως πού προανέφερα, ένώ προϋπήρχε στό πολιτικό μας σύστημα, όπως και στό σύνολο των σημερινών πολιτικών συστημάτων, τείνει ήδη νά έδραιωθεί ως *καταστατική άρχή* γιά τήν όργάνωση και τήν άσκηση της πολιτικής έξουσίας στή σύγχρονη Έλλάδα. Μέ άλλα λόγια, τείνει νά καταστεί θεμελιώδης κανόνας της πολιτικής των κυρίαρχων τάξεων στήν Έλλάδα. Τόν *δυσμό* αυτό άνέσυρε μέ δραματικούς όρους στήν έπιφάνεια τό σκάνδαλο Κοσκωτά. Μερικές εισαγωγικού χαρακτήρα, και γι' αυτό πρωτογενείς, προσωρινά διατυπωμένες, συνοπτικές και σηματικές παρατηρήσεις, ίσως βοηθήσουν νά συνεννοηθούμε σχετικά μέ τή φύση του *δύσμου* αυτού: Τό πολιτικό μας σύστημα είναι

πρώτα από όλα όργανωμένο και λειτουργεί σέ ένα *συμβολικό* επίπεδο. "Η όργάνωση και ή λειτουργία του πολιτεύματος, οι σχέσεις, οι ανταγωνισμοί και οι έκλογικές άναμετρήσεις των πολιτικών κομμάτων, οι έμμοχές ή οι μετακινήσεις του έκλογικού σώματος, ή δημόσια συμπεριφορά των επαγγελματιών της πολιτικής και του συνδικαλισμού, ή λειτουργία των μέσων μαζικής έννημέρωσης κ.ο.κ. συνθέτουν έκείνο τό τμήμα της πολιτικής πραγματικότητας πού καλύπτει τό συμβολικό πολιτικό σύστημα. Τό σύστημα αυτό μέ όλες τίς έπίσημες και άνεπίσημες τελετουργίες του, καλύπτει τό σύνολο περίπου της πολιτικής σκηνής, συχνά ταυτίζεται μέ τήν ίδια τήν έννοια της πολιτικής.

Τό άλλο τμήμα του πολιτικού μας συστήματος, πού θά μπορούσαμε σχηματικά νά τό χαρακτηρίσουμε ως τό *ουσιαστικό* περιέχει όλα έκείνα τά στοιχεία πού συγκροτούν τήν «άλλη» πραγματικότητα της κυβερνητικής πολιτικής, όπως διαμορφώνεται μέ τή σημερινή έκταση του έγχώριου κρατικού παρεμβατισμού. Τό σκάνδαλο Κοσκωτά άποκάλυψε ένα μικρό μόνο τμήμα αυτής της πραγματικότητας. "Η πρωτοφανής, γιά τίς διαστάσεις και τίς μεθόδους της, άπόπειρα νά υποταχθεί στά φαύλα προσωπικά ή κομματικά σχέδια μία σημαντική μερίδα του τύπου και των μέσων μαζικής έννημέρωσης παραπέμπει στίς άθέατες πλευρές των σχέσεων και των ίσορροπιών πού άναπτύσσονται άνάμεσα στίς κομματικές ήγεσίες και στον τύπο. Οί τοποτηρητές και διεκπεραιωτές των κυ-

βερνητικών σχεδιασμών θυμίζουν τα πανομοιότυπα ή και τα κακέκτυπα τους, που κυκλοφορούν στους διαδρόμους κάθε πολιτικά ευαίσθητης δημόσιας υπηρεσίας. Τά δισεκατομμύρια δραχμές και τά εκατομμύρια δολάρια που διακινούνται νόμιμα ή παράνομα, στό έσωτερικό ή στό έξωτερικό, μέ τήν κάλυψη ή μέ τή συμμετοχή του κράτους και τών ποικιλιών των δημόσιων οργανισμών, οί δανειοδοτήσεις, οί ταμιακές «διευκολύνσεις», οί δωροδοκίες, οί μεσιτείες και οί μίζες, οί ανάθεσεις δημοσίων έργων, και οί έμπορικές ή λαθρεμπορικές συμβάσεις που συνάπτει τό κράτος μέ τό ιδιωτικό κεφάλαιο ή μέ άλλα κράτη, δλες αυτές οί κυβερνητικές έπιλογές και δραστηριότητες που συνδέονται μέ τή διαχείριση του δημόσιου χρήματος —και όχι μόνο αυτού— συνθέτουν εκείνο τό τμήμα του πολιτικού συστήματος που, συνήθως μακριά από τή διαρκή δημοσιότητα, σπρίζει όλόκληρο τό θεσμικό οικοδόμημα. Τό τμήμα αυτό αποτελεί *συστατικό* στοιχείο του πολιτικού συστήματος και δέν είναι ένας μηχανισμός που άπλως ύποστηρίζει πολιτικο-διοικητικά τόν ύποτιθέμενο καθαυτό πολιτικό μηχανισμό, δηλαδή τό συμβολικό πολιτικό σύστημα.

Ή λειτουργία αυτού του ούσιαστικού πολιτικού συστήματος δέν θά ήταν δυνατή χωρίς τή δράση ενός αντίστοιχου πολιτικού προσωπικού. Τό προσωπικό αυτό αποτελεί ένα σημαντικό τμήμα τής πολιτικής έλίτ που άνέδειξε τό ΠΑΣΟΚ μετά τό 1981 και συγκροτεί ένα *ειδικό κρατικό και κομματικό μηχανισμό*. «Εϊδικό» γιά τρείς κυρίως λόγους:

α) τά όρια του μηχανισμού αυτού είναι άπροσδιόριστα, καθώς ένα τμήμα του δρᾶ και σέ άλλους κρατικούς μηχανισμούς ή δέν διαθέτει καμιά τυπική σχέση μέ τήν κυβέρνηση ή μέ τό κράτος. Τό προσωπικό του μηχανισμού αυτού δέν συγκροτεί, εξάλλου, ένα έναίο σύνολο. Ό κατακερματισμός τής κυβερνητικής μηχανής οργανώνει και όμαδοποιεί τά πρόσωπα και τίς άρμοδιότητές τους μέ κριτήρια που συχνά δέν είναι εύκολο νά έντοπιστούν, καθώς ύπηρετούν ένα ευρύτερο φάσμα πολιτικών, προσωπικών, οικογενειακών και άλλων θεμιτών ή άθέμιτων, νόμιμων ή παράνομων σκοπιμοτήτων, σχέσεων και ίσορροπιών. Τό σώμα αυτού του μηχανισμού είναι λοιπόν, και αυτό κατακερματισμένο, συχνά μοιρασμένο σέ «κλειστές», στεγανές ομάδες, καθώς τό διαπερνούν ποικίλες κάθεται και όριζόντιες διαφοροποιήσεις.

β) ή έσωτερική ιεραρχία του ειδικού αυτού μηχανισμού όπως και ή σχέση του μέ τους ύπόλοιπους κρατικούς ή κομματικούς μηχανισμούς χαρακτηρίζονται, πολύ συχνά, από μιά πολύ-

πλοκη άπροσδιοριστία. Μόνο στίς ύψιστες βαθμίδες, όπου διαπλέκονται και συμπλέκονται όρισμένα κυβερνητικά και ήγετικά κομματικά στελέχη, ύπάρχει κάποια έστο ρευστή ιεραρχική δομή, που καταλήγει στόν πρωθυπουργό.

γ) ή σχέση του προσωπικού, που στελεχώνει τόν μηχανισμό αυτό, μέ τό κράτος είναι εξαιρετικά σύνθετη και ιδιόρρυθμη έπιτελική. Ή δημιουργία και ή ανάπτυξη του άποδυνάμωσε, πάντως, σημαντικά τά όμολογα δίκτυα των παραδοσιακών κρατικών μηχανισμών και συνέβαλε άποφασιστικά στήν δσωση του κυβερνώντος κόμματος μέ τό κράτος.

Ό κατακερματισμός και ή συγκέντρωση τής έξουσίας, όπως προωθήθηκε από τό ΠΑΣΟΚ, δέν θά μπορούσε νά ύλοποιηθεί στή σημερινή της έκταση χωρίς τή δράση αυτού του πολιτικού προσωπικού, μέ τά συγκεκριμένα «προσόντα». Οί άνθρωποι αυτοί άνελαμβάνοντας ειδικούς ρόλους στό σύνθετο δίκτυο τής λήψης και τής ύλοποίησης των πολιτικών αποφάσεων, άλλοτε καταργώντας και άλλοτε έπιβεβαιώνοντας τίς θεσμισμένες ιεραρχίες. Δρουν έντός και έκτός των θεσμών, γιά αυτό συχνά δέν είναι άπαραίτητο νά διαθέτουν κάποια συγκεκριμένη θέση στήν έπίσημη κυβερνητική ή στήν κομματική ιεραρχία. Στους ρόλους τους άντιστοιχούν ποικιλότροπα κερδοφόρες παροχές από τόν δημόσιο ή από τόν ιδιωτικό τομέα ή άλλα κοινωνικά προνόμια (προβολή, κοινωνική άνέλιξη, έξουσία κ.λπ.), που ζητούν νά ένσωματώσουν τίς όποιες προσωπικές, στρατηγικές στίς σκοπιμότητες τής έξουσίας. Οί ρόλοι που άνελαμβάνουν, δέν είναι ποτέ μονοσήμαντοι. Χρεώνονται νά δρουν, και δρουν, σέ πολλά διαφορετικά έπίπεδα. Ή σχέση τους μέ τήν όποια νομιμότητα, δικαϊκή ή κομματική, είναι άνεγκαστικά διφορούμενη, τουλάχιστον όταν οί ρόλοι αυτό άπαιτούν και έπιβάλλουν. Τό ίδιο ισχύει πολύ περισσότερο μέ τήν πολιτική ήθική: τά πρόσωπα καθλώνονται σέ ρόλους που συχνά κινούνται πέρα από τήν ήθική και τήν άνηθικότητα, άπογυμνώνονται από άναστολές που δέν ύπηρετούν τόν έκάστοτε ρόλο, γίνονται τελικά τό ίδιο ά-ηθικά όσο και ό πολιτικός ρόλος τους.

Ή κάθε φορά ειδική θέση άπαιτεί άνωθεν έμπιστοσύνη, αύξημένη κοινωνική και πολιτική «εύλυγισία» και τήν ικανότητα νά άνταποκρίνονται σέ πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους καθήκοντα. Ή τυχόν έπαγγελματική τους ιδιότητα και ικανότητα παίζει άπλως συμπληρωματικό ρόλο, όταν λαμβάνεται ύπόψη. Οί πολλαπλοί ρόλοι άπαιτούν, λοιπόν, «πολυσθενή πρόσωπα» Αυτά τά πολυσθενή πρό-

σωπα άποτελούν τό άπαραίτητο λειτουργικό άκολουθήμα τής έγχώριας πολυ-ασθενούς δημοκρατίας. Τό πολιτικό μας σύστημα, έτσι όπως διαμορφώθηκε τουλάχιστον κατά τήν τελευταία όκταετία, δέν μπορεί νά λειτουργήσει άποτελεσματικά χωρίς τά πρόσωπα αυτά. Έξάλλου, χωρίς κυβερνητική μεταβολή δέν είναι συνήθως εύκολο ή άνανέωση αυτού του ειδικού πολιτικού προσωπικού. Άλλοτε διότι δέν είναι άπλό νά βρεθούν ισάξιοι ή καλύτεροι έμπειροι και «πολυσθενείς» άντικαταστάτες και άλλοτε διότι ή άπογοιπή θά μπορούσε νά διαρρήξει ευαίσθητες έσωτερικές ίσορροπίες. Ή άνελαστικότητα αυτή περιορίζεται συνήθως μέ τήν όριζόντια κινητικότητα στό έσωτερικό του δαδλωδους κρατικού μηχανισμού.

Ή λειτουργία και άναπαραγωγή των δύο πολιτικών συστημάτων, δέν συμβολικό και του ούσιαστικού, δέν συμπίπτει βέβαια μέ τήν άναπαραγωγή των τάξεων κατά τή διαδικασία άξιοποίησης του κεφαλαίου. Τά δύο αυτά συστήματα άναπτύσσονται στά ποικίλα πεδία τής κρατικής δράσης μέ τρόπο άντιφατικό, συνήθως συμπληρωματικό και παλαιότερα άνταγωνιστικό μεταξύ τους. Ή άνλυτική διάκρισή τους και ή όποια τυπική άυτονομία τους δέν άκυρώνουν τήν κοινή ένταξή τους σέ ένα συνεκτικό μοντέλο έξουσίας, σέ ένα πολιτικό σύστημα που άναπαράγεται ενιαία. Τά δύο έπιμέρους πολιτικά συστήματα δέν έχουν στήν πραγματικότητα αυτόνομη ύπαρξη, ή σχέση τους δέν είναι έξωτερική, όπως ίσως ύπονοούν οί πρόσφατες άναφορές στή λεγόμενη «παρεξουσία». Άποτελούν μιά άντιφατική, συχνά έμπόλεμη ένδοχώρα, μέ ισχυρούς έσωτερικούς δεσμούς και συγκλίνουσες ταξικές λειτουργίες. Ή δαιδαλώδης διάταξη τους σηματοδοτεί τίς μορφές μέ τίς όποιες οργανώνεται και άσκεΐται ή πολιτική έξουσία στήν Έλλάδα σήμερα. Είναι τό πρότυπο έξουσίας που προώθησε τό ΠΑΣΟΚ *συνολικά*, τό «καλό», και τό «κακό» ή «άλλαζονικό» ΠΑΣΟΚ, τό ύποπτο ή ένοχο και τό «άλλο» άδιάφθορο ΠΑΣΟΚ, τό δεξιόστροφο και τό «άριστερό» ΠΑΣΟΚ. Είναι, τέλος, και τό πρότυπο έξουσίας που εύκολα μπορεί νά οικειοποιηθεί και μιά τυχόν κυβέρνηση τής Νέας Δημοκρατίας, άντικαθιστώντας μόνο τό πολιτικό προσωπικό.

Ή σημερινή πολιτική κρίση, όποια παραλυτικά φαινόμενα ή δξύτητες και άν προξενεί, δέν διαταράσσει σοβαρά τίς δομές του πολιτικού μας συστήματος. Δέν ξεπερνά τά όρια μιάς όξείας κυβερνητικής κρίσης μέ σχετικά άβέβαιες έκλογικές προεκτάσεις. Ή μορφή τής πολιτικής κρίσης, όπως ένεργοποιήθηκε και όροθετήθηκε μέ τήν ά-

ποκάλυψη των σκανδάλων, διαθλάται και στις αντιφατικές μορφές με τις οποίες τό αίφνιδιασμένο κοινωνικό σώμα αναπροσδιορίζει την περιπετειώδη σχέση του με την πολιτική και με τις επιμέρους πολιτικές δυνάμεις. Όρισμένες κοινωνικές ομάδες — ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα — επισπεύδουν, βέβαια, τή διαφοροποίησή τους από τά «κόμματα εξουσίας» πού ως πρόσφατα υποστήριξαν, δέν ταυτίζονται πιά απόλυτα με την όργάνωση ή με τους ήγέτες των κομμάτων, αυτοχαρακτηρίζονται και ταξινομούνται στατιστικά ως «άναποφάσιστοι» στις διάφορες προεκλογικές δημοσκοπήσεις. Τό πολιτικό μας σύστημα στό

σύνολό του διατηρεί, όμως, συγχρόνως όλα τά όργανωτικά, πολιτικά και ιδεολογικά αποθέματά του, συγκρατεί ή αυξάνει τούς όπαδούς του, κατορθώνει ακόμη μιά φορά νά μεταθέτει τήν κρίση, νά τή μετασχηματίζει σε άπλό ζήτημα κοινοβουλευτικών συσχετισμών. Τό εκλογικό σύστημα έκτονώσεων άπονεύρωσε τό μεγαλύτερο τμήμα τής Άριστεράς, ακριβώς όταν δοκιμαζόταν ή ριζοσπατικότητα της. Ή πολιτική κρίση συρρικνώθηκε, έτσι, στόν παρακμιακό ανταγωνισμό ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα και στις ειδυλλιακές αισιοδοξίες τής συνασπισμένης Άριστεράς νά συνδιαμορφώνει τις μετεκλογικές κοινοβου-

λευτικές πλειοψηφίες. Άσφαλώς είναι ακόμη πρόωρες οι όποιες εκλογικές και πολιτικές βεβαιότητες. Έκείνοι, όμως, στους όποιους έλαχε ό κλήρος νά αποφαινόνται για τις τύχες των άριστερών, καλό θά ήταν, εκτός από τόν πολιτικό «ρεαλισμό» τους νά έχουν κατά νου ένα παλιό κινέζικο ρητό:

«Τό αδύνατο καλάμι, πού φυτρώνει στόν τοίχο, έχει τήν κορυφή βαριά, τά πόδια αδύνατα, τή ρίζα λεπτή. Όμως και τά βλαστάρια του μπαμπού, πού φυτρώνουν στα βουνά, έχουν τήν κορυφή γερή, τόν φλοιό τους χοντρό, αλλά τόν κορμό τους κούφιο».

ΙΚΚ: 'Από τόν πολιτικό στον κοινωνικό συμβιβασμό

Τό πρόσφατο 18ο Συνέδριο του 'Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος ανέπτυξε έντονο προβληματισμό περί παντός επισητητού (άπό τή διεθνή κατάσταση μέχρι τό κάπνισμα) αλλά κατέληξε σέ μία συγκεκριμένη πολιτική πρόταση: Προοπτικά νά συνενωθεί τό ΙΚΚ μέ τό Σοσιαλιστικό Κόμμα σέ έναν ένιαίο συνασπισμό τής άριστερας. Παράλληλα συζητήθηκε μέν αλλά δέν αποφασίστηκε ή ένταξη του ΙΚΚ στήν σοσιαλιστική ομάδα τής Εύρωβουλής καί όχι στήν κομμουνιστική. Καί οι δύο αυτοί προσανατολισμοί έμειναν «άνοιχτοι» διότι ή συγκεκριμενοποίησή τους εξαρτάται καί άπό γενικότερες διαδικασίες στό πλαίσιο τών άλλων εύρωπαϊών σοσιαλδημοκρατών, 'Ιταλών, Γάλλων καί Γερμανών. Βέβαια κανείς δέν χειροκροτεί τόν τεύρο όταν καθαρίζει τίς φωνητικές του χορδές. Καί ό Κάρστεν Βόιτ, ύπεύθυνος διεθνών σχέσεων του SPD, διευκρίνησε πρίν άπό τό συνέδριο, ότι οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες δέν πρόκειται νά δεχθούν στήν σοσιαλιστική ομάδα τό ΙΚΚ όσο ύπάρχει τό ΙΣΚ του Κράξι καί τό «κ» στό τίτλο του κόμματος — άναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι οι 'Ιταλοί κομμουνιστές κάνουν ό τι μπορούν γιά νά άπομακρυνθούν άπό τό άμαρτωλό παρελθόν τους.

Οί γερμανοί υπερβάλλουν. 'Από τήν εποχή του «ιστορικού συμβιβασμού» τό ΙΚΚ κλιμάκωσε τήν πολιτική του σέ τρείς βασικούς άξονες:

1) "Ένα πολιτικό συμβιβασμό άνάμεσα στό ΙΚΚ καί τή χριστιανοδημοκρατία πού άναγκαστικά οδηγούσε στήν σοσιαλδημοκρατικοποίησή του. Αυτό όνομάστηκε «άντιπολίτευση μέ στόχο τήν άλτερνατίβα».

2) "Ένα κοινωνικό συμβιβασμό άνάμεσα στήν «έργατική τάξη» πού άποδέχεται τόν καπιταλισμό (άφού αυτός έγγυθηεί τή «δημοκρατία») καί πού οδηγεί στή χειραγώγηση τών συνδικάτων καί σέ μία πολιτική «δίκαιης άνακατανομής τών εισοδημάτων» παρά άμφισβήτησης τής ιδιοκτησίας στό μέσο παραγωγής. 'Όποιοςδήποτε κοινωνικές συγκρούσεις μεταφέρονται στίς πολιτικές ήγεσίες.

3) "Έναν ιδεολογικό συμβιβασμό πού θεωρεί άβυσσώδη τήν παραίτηση του ΙΚΚ (πολυσυλλεκτικού κόμματος άλ-

λά μέ έντονη έργατική παρουσία) άπό κάθε διάθεση «ήγεμονίας» του μπλόκ τών άντικαπιταλιστικών δυνάμεων, δηλαδή άπάρνηση τής θεωρίας τής πάλης τών τάξεων» άκόμα καί τής γκραμισιανής της μεταβλητής. 'Η συνεργασία του ΙΚΚ (καί άρκετές φορές ή ένθουσιώδης, πρωτοπόρα στάση του) μέ τό κράτος γιά τήν καταστολή τής τρομοκρατίας, δηλαδή τής κατάπνιξης όποιονδήποτε αίρετικών διαθέσεων καί έναλλακτικών προτάσεων δέν επιβεβαιώνει μόνο γιά άλλη μία φορά τόν σταλινικό σύνδρομο γιά τήν έξ άριστερών κριτική κατέδειξε καί τή διαθεσιμότητα του ΙΚΚ στήν πάλη έναντίον όλων εκείνων πού μεταφράζουν τήν κίνηση τής κοινωνίας μέσα άπό μαρξιστικά πολιτικά έργαλεία. 'Εξάλλου όπως είπε ό Ναπολιτάνο πρίν άπό τό τελευταίο συνέδριο «σήμερα δέν είναι άναγκαίο νά 'ναι κάποιος μαρξιστής γιά νά 'ναι κομμουνιστής». Κατανοητό: έφόσον «κομμουνιστής» δέν σημαίνει παρά έναλλακτική πρόταση διακυβέρνησης τής «χώρας». Βέβαια κανένας δέν μπορεί νά ύποτιμήσει τή σημασία μιας κυβέρνησης μέ συμμετοχή του ΙΚΚ. "Όπως δέν ύποτιμά καί τό γεγονός ότι τό ΙΚΚ ως άντιπολίτευση υπεράσπισε έδώ καί χρόνια κάποιες συνταγματικές - δημοκρατικές διαδικασίες καί άρκετές άπό τίς κοινωνικές κατακτήσεις. 'Ο Ναπολιτάνο σέβεται τόν έαυτό του καί σάν συνεπής σοσιαλδημοκράτης έκτιμά ότι πολιτική σημαίνει «ικανότητα διακυβέρνησης». 'Εναπόκειται στους μαρξιστές νά έχουν τό μίνιμουμ πολιτικό σθένος νά δηλώσουν ότι τό ΙΚΚ δέν είναι, στήν ούσία, κομμουνιστικό κόμμα.

'Υπήρξε μία προσπάθεια καί στό πρόσφατο συνέδριο νά άποδοθούν οι τελευταίες έκλογικές ήττες στήν «άναχρονιστική οργανωτική δομή». 'Αλλά άπό δεκαετίες τό ΙΚΚ λειτουργεί χωρίς τή βασική οργανωτική μονάδα όλων τών ΚΚ: τήν κομματική όργάνωση βάσης.

Τό συνέδριο παρ' όλα αυτά ένοιωσε τήν ανάγκη νά άπαλείψει καί τήν έννοια του «δημοκρατικού συγκεντρωτισμού» άπό τό καταστατικό. Βέβαια όλες οι τυπικές δομές «συγκεντρωτικής» έξουσίας μέσα στό κόμμα παρέμειναν άμετάβλητες: τό μόνο πού «άπονεκρώθηκε» ήταν ή βασική λειτουργική μονάδα τής ένδοκομματικής δημοκρατίας ή κομματική όργά-

νωση βάσης, ή μόνη δυνατότητα γιά τή διατήρηση καί ανάπτυξη δεσμών μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα πού κάνει ένα κόμμα έπαναστατικό. Δέν έκπλησει βέβαια ότι θεωρείται «μοντέρνο» πράγμα νά εγκαταλειφθεί ή μπολσεβίκικη παράδοση (όπως αυτή λειτουργήσε τουλάχιστον μέχρι τό 1921) γιά χάρη τών άναμφισβήτητων άρετών του σταλινικού μοντέλου κόμματος ως πρός τήν «χειραφέτηση τής κοινωνίας». Πάντα ύπάρχει ή «άσυνέχεια μέσα στή συνέχεια» μία καί ή «συνέχεια τής παράδοσης» είναι τό πρακτικό φετίχ τών τριτοδιεθνιστικών κομμάτων: αυτό πού ένδιαφέρει είναι ή συνέχεια τής ήγετικής ομάδας, συνέχεια πού μερικές φορές φθάνει στό όρια του έκλεκτικισμού. Στο όνομα τής «ένότητας του κόμματος» (ειδικά στό πρόσφατο συνέδριο) ή ήγετική ομάδα προσπαθεί νά διατηρήσει τήν οργανωτική δομή πού τήν άναπαράγει συντεχνιακά, σάν πολιτική ήγηση τών συνδικαλιστικών άγώνων τής «τάξης». Βέβαια κατά διαστήματα ή «ήγετική ομάδα» αλλάζει σύνθεση (τό κομματικό άπαράτ δέν μεταβιβάζει, άκόμα, τίς έξουσίες του σύμφωνα μέ τό κληρονομικό δίκαιο) αλλά αυτό δέν σημαίνει ότι δέν λειτουργεί, έδώ καί καιρό σάν «σημειωτική μηχανή», σάν 'Έντολή, άπρόσωπα. "Όπως, γιά παράδειγμα, τό συμβούλιο διευθυντών τής FIAT. Δέν είναι τυχαίο (καί οι 'Ελληνες κομμουνιστές τό ξέρουν άπό πρώτο χέρι) ότι τό ΙΚΚ λειτουργεί ως κόμμα - κράτος καί δέν ύποκύπτει ποτέ, ιδιαίτερα τόν τελευταίο καιρό, στό πειρασμό νά ήξει τά «γενικότερα ιταλικά συμφέροντα».

Φανερό ότι τό άλλοθι περί «οργανωτικής δυσκαμψίας» θέλει νά καλύψει τήν άδυναμία τής πολιτικής πρότασης του ΙΚΚ: άπ' τή μία γιά τή δημιουργία αυτοδύναμης κυβέρνησης — πού βέβαια είναι τώρα πιά μία γεροντική νοσταλγία— καί άπ' τήν άλλη μεριά γιά μία πειστική έναλλακτική πρόταση γιά τή διακυβέρνηση τής χώρας μέσα άπό μία κυβέρνηση συνασπισμού. Βέβαια όσο θά μειώνεται ή έκλογική - πολιτική του δύναμη τόσο θά αύξάνονται οι πιθανότητες εισόδου στή κυβέρνηση. Κάποιες συζητήσεις τά τελευταία χρόνια γιά «προεδρική δημοκρατία» καί άλλαγή του έκλογικού συστήματος δέν γίνονται χωρίς κάποια πολιτική ύστεροβουλία άπό ένα μόνη άντιπολιτευόμενο κόμμα όπως τό ΙΚΚ.

Πάντως στο τελευταίο συνέδριο (δ-
πως και στο πρόσφατο βιβλίο του Να-
πολιτάνο που επιγράφεται: «Πέρα ά-
πό τὰ παλιά σύνορα. Τό μέλλον τῆς ά-
ριστερᾶς καί ἡ Εὐρώπη») ἡ μόνη πρό-
ταση πού γίνεται γιά τόν πολιτικό ά-
διέξοδο τῆς άριστερᾶς στήν Ἰταλία εἶ-
ναι ὁ συνασπισμός ΙΚΚ-ΙΣΚ. Τό σχί-
σμα τοῦ 1921 θεωρεῖται ντέ φάκτο ξε-
περασμένο ἐν ὄψει 1992 καί γίνονται
ἀπό τόν Ναπολιτάνο δύο ἀναφορές σέ
προηγούμενες προσπάθειες ἐνοποίη-
σης τῶν δύο κομμάτων: τό 1945 μέ
τήν εἰσήγηση στό V Συνέδριο ὅταν θε-
ωρήθηκε σάν μοντέλο τό τότε ἀγγλικό
ἐργατικό κόμμα καί τό 1964 ὅταν εἶ-
χαμε μίαν ἀνάλογη πρωτοβουλία τοῦ
Ἀμέντολα καί τῆς «δεξιᾶς» τοῦ κόμ-
ματος πού κατέληξε στήν ἀποπομπή
τῆς ὁμάδας «Manifesto» ἀπό τό κόμ-
μα τό 1968.

Ὅπωςδήποτε οἱ δύο ἀναφορές εἶναι
συνειδητά ἀποσπασματικές, μιά καί
μετά τήν ἀντίσταση καί τήν συμμετο-
χή τοῦ ΙΚΚ καί τόν Τολιᾶτι στή Συνακ-
τική Συνέλευση, ὑπῆρχε πλήρης ἰδε-
ολογική καί πολιτική ἡγεμονία τῶν
κομμουνιστῶν στήν ἰταλική άριστε-
ρά. Τό μοναδικό, λοιπόν, ἐπιχείρημα
ὑπέρ τοῦ συνασπισμοῦ εἶναι ἡ ἀποδο-
χή καί ἀπό τὰ δύο κόμματα μιάς μόνο
δυνατῆς πολιτικῆς πρακτικῆς: τοῦ ρε-
φορμισμού. Ἄλλά ὁ Κράιι δέν φαίνε-
ται νά πειθεῖται ἀπό αὐτά τό ἐπιχείρη-
μα: ἔτσι καί ἀλλιῶς οἱ συσχετισμοί δύ-
ναμης ἀνάμεσα στά δύο κόμματα δέν
ἐπιτρέπουν ἀλαζονικές πολιτικές ἀπό
πλευρᾶς ΙΚΚ, πράγμα πού δέν εἶχε ἀ-
ποφευχθεῖ στό παρελθόν.

Ἐπάρχει ἡ διάχυτη ὑπόψια ὅτι τό
ΙΚΚ παραμένει ἐκτός κυβερνήσεως γι-
ατί οἱ ΗΠΑ δυσπιστοῦν ὡς πρὸς τή
δυνατότητα τῆς ἡγεσίας του νά ἐλέγξει
πλήρως τήν ἐργατική βάση τοῦ κόμ-
ματος. Ὅμως ὁ ρόλος τῶν Γερμανῶν
ἦταν ἐπίσης καθοριστικός καί ἡ ἀντι-
κομμουνιστική προπαγάνδα τοῦ Χέλ-
μουτ Σμιθ καί τοῦ Φ. Στράους ἐπῆρα-
σε σημαντικές πολιτικές συγκυρίες
γιά τό ΙΚΚ (δπως τίς ἐκλογές τοῦ 1976
ὅταν οἱ κομμουνιστές βρισκόταν στήν
περίοδο τῆς μεγαλύτερης δυνάμης
τους καθ' ὅλη τήν μεταπολεμική πε-
ρίοδο). Τά τελευταῖα χρόνια ὅμως ὁ ἄ-
ξονας ΙΚΚ - SPD ἀποτελεῖ στρατηγικό
στόχο τῶν «δυνάμεων τῆς ἐργασίας»
στήν ΕΟΚ. Ἄπό τόν «εὐρωκομμουνι-
σμό» (ὡς προγραμματική διακήρυξη
καί διάθεση κάποιων συγκεκριμένων
πολιτικῶν δυνάμεων κυρίως γιά ἔθνη-
κή προπαγάνδα) στήν «εὐρωαριστε-
ρά» (σάν «καίρια» συμβολή τῆς «άρι-
στερᾶς» στήν πολιτική καί πολιτιστι-
κή εὐρωπαϊκή ἔνωση) κάποιες πολιτι-
κές ἐπιλογές ξεκαθαρίστηκαν καί κά-
ποιες διαπιστώσεις κατέληξαν σέ θεο-
ρητικά πλαίσια ἀνάλυσης τῶν εὐρω-
παϊκῶν καί παγκόσμιων πολιτικῶν
συσχετισμῶν:

1) Μετά τή διεκδίκηση τῶν σοσιαλι-

στικῶν ἰδεῶν ἀπό τήν ὀκτωβριανή ἐ-
πανάσταση (ὡς ἱστορικό ἀτύχημα)
καί τόν «ἀσιατικό δεσποτισμό» ἡ εὐ-
ρωποκεντρική ἐπιλογή ξαναχωρίζει
τούς δύο «πολιτισμούς». Δέν εἶναι τυ-
χαῖο ὅτι στό τελευταῖο βιβλίο τοῦ Να-
πολιτάνο ἡ «Εὐρώπη» δέν εἶναι «ἀπό
τόν ἀτλαντικό ὡς τὰ οὐράλια» ἀλλά ἡ
«δυτική ἐνωμένη Εὐρώπη».

2) «Εἶναι ξεκαθαρισμένες οἱ ἐπιλο-
γές, ἡ δέσμευσή μας στό ΝΑΤΟ, ἡ συμ-
μαχία καί ἡ φίλια μας μέ τίς ΗΠΑ».

3) «Ἦδη ἀπό τῆν «θεωρία τῆς εἰρηνι-
κῆς συνύπαρξης» τοῦ Κρούτσεφ καί
τῆ «στρατηγική τοῦ εἰρηνικοῦ περά-
σματος στό σοσιαλισμό» ἡ ἰδέα τῆς
«ἐνωμένης Εὐρώπης» καί τῆς λήξης
τοῦ χάσματος II/III Διεθνούς θεωρή-
θηκε σχεδόν ἐκβιαστική ἐπιλογή γιά
ἄρα ΙΚΚ τῆς Εὐρώπης ἐπιθυμοῦσαν νά
ἐπιβιώσουν. Ἡ διάσταση «ἐπανάστα-
ση» / «ρεφορμισμού» πού προσδιόρι-
σε τήν τριτοδιεθμιστική πρακτική καί
τήν κρίση τῆς σοσιαλδημοκρατίας
στόν Μεσοπόλεμο θεωρήθηκε ἀνα-
χρονιστική. Ὁ «ἰταλικός δρόμος
πρὸς τόν σοσιαλισμό» ἦταν ἓνα προε-
κλογικό σύνθημα.

Ἡ «ἀποκέρυξη» ἀπό τόν Μπερλιγ-
κουέρ τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστα-
σης καί τῆς ἐπίδρασης πού ἄσκει πά-
νω στά εὐρωπαϊκά δρώμενα δέν εἶχε
τόσο ἱστορικό / γενεαλογικό χαρα-
κτήρα ὡς πρακτική, καθημερινή ση-
μασία. Τό ΙΚΚ δέν ἤθελε πιά νά πλη-
ρώνει τίς ἀμαρτίες τοῦ σταλινισμού
καί ἀποποιοῦσαν τόν «ὑπαρκτό σοσια-
λισμό».

Ὅπωςδήποτε ἡ νέα εὐρωπαϊκή πο-
λιτική τοῦ Γκορπατσώφ (ἐνίσχυση
τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ΗΠΑ - Εὐρώπης γιά
ὅτι ἀφορᾶ τή δυνατότητα πυρηνικοῦ
πολέμου στήν Εὐρώπη, διάσπαση τοῦ
ἄξονα Παρίσι - Βόννη καί πριμοδότη-
ση τοῦ φιλειρηνικοῦ κινήματος) περι-
πλέκει τήν εὐρωποκεντρική στροφή
τοῦ ΙΚΚ. Ὅχι ἐξοθῶντας το σέ ἓνα νέ-
ου τύπου «διπολισμό» ἀλλά περισσό-
τερο ἐνισχύοντας τίς τάσεις γιά οὐδε-
τεροποίηση («ἴση ἀπόσταση ἀνάμεσα
στούς δύο συνασπισμούς») καί δη-
μιουργία μιάς ἀπο-πυρηνικοποιημένης
ζώνης στήν Κεντρική Εὐρώπη (π.χ.
τῶν δύο Γερμανῶν).

Πάντως ἡ νέα εὐρωπαϊκή πολιτική
τοῦ ΙΚΚ (πού δέν διστάζει νά θεωρήσει
τό βιβλίο τοῦ Γκλότζ Γραμματέα τοῦ
γερμανικοῦ SPD ὡς ἰδεολογικό μανι-
φέστο τοῦ κόμματος) ἔχει μακροπρό-
θεσμούς στόχους. Ἄπ' τήν ἄλλη ἡ
γαλλική ἔμφαση «στήν παρακμή τῆς
Εὐρώπης» καί στήν ἀναγκαιότητα ἀν-
ταπάντησης στήν πρόκληση τῆς ἀμε-
ρικάνικης τεχνολογίας καί ἡ γερμανι-
κή πρόκληση ὀφείλουν νά ἀναγνωρί-
σουν ἓνα ρόλο στήν «μικρή Εὐρώπη»
πού βρέχεται ἀπό τὰ μεσογειακά (μολ-
υσμένα ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον) νερά. Καί
τό ΙΚΚ εἶναι ὁ σημαντικότερος ἐκφρα-
στής τῆς «Εὐρώπης τῶν ἐργαζομέ-

νων» (γκαρσονιῶν καί μή). Καί δυνη-
τικά ἐνσωματώσιμος.

Κάποτε τό ΙΚΚ ὀπως παλιότερα τό
ΚΚ Κίνας) χρησιμοποιήθηκε ἀπό τούς
κατά τόπους κομμουνιστές ὡς ἰδεολο-
γικό ἄλλοθι στή διαμάχη μέ τή Μόσχα
καί στή προσπάθεια ἀπαγκίστρωσης
ἀπό μιά πολιτική πού θεωροῦσε τὰ ΚΚ
παραρτήματα τοῦ σοβιετικοῦ ὑπουρ-
γείου ἐξωτερικῶν. Αὐτή ἡ περίοδος ἐ-
κλείσει τελεωτικά, ἄκόμα καί γιά τό ἴ-
διο τό ΚΚΣΕ. Τό ΙΚΚ εἶναι ἓνα μεγάλο
εὐρωπαϊκό κόμμα πού τείνει πρὸς τήν
πλήρη σοσιαλδημοκρατικοποίησή του
καί οἱ κατά τόπους κομμουνιστές ἄλ-
λοι ἀκολούθησαν τό παράδειγμά του
καί ἄλλοι ἐπιμένουν νά βαροῦν μέ τό
μαρξιστικό τους δόρυ τήν καπιταλι-
στική λερναία ὕδρα. Ἡ εὐρωπαϊκή
πολιτική τοῦ ΙΚΚ ἀποτελεῖ ἓνα τερά-
στιο θέμα γιά τούς Ἑλληνες κομμου-
νιστές πρῶτα γιὰτί στόν εὐρωπαϊκό
χωρόχρονο ὀφείλουν νά πραγματώ-
σουν τήν μαρξιστική τους προοπτική
καί ὕστερα γιὰτί ἡ διεθνῆς πρακτική
τοῦ ΙΚΚ μπορεῖ νά περιπλέξει ἄρκετά
τίς ὀποιεσδήποτε ἐπιλογές. Ἄς ἀνα-
λογισθοῦμε μόνο τήν ἀδυναμία συγ-
κρότησης κομμουνιστικῆς ὁμάδας
στό εὐρωκοινοβούλιο ἐάν τό ΙΚΚ συμ-
πλεύσει μέ τὰ σοσιαλιστικά καί σο-
σιαλδημοκρατικά κόμματα καί τήν ἀ-
ναγκαία ἀναζήτηση ἄλλων πολιτικῶν
καί κοινωνικῶν συμμάχων καί ὄχι μό-
νο σέ ἐπίπεδο Εὐραβουλῆς.

Βησσαρίων Γκίνιας

Τουρκία: σέ αναζήτηση ταυτότητας

Πενήντα χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ Κεμάλ Ἀτατούρκ

τῆς Ἀθανασίας Ἀναγνωστοπούλου

Τόν Νοέμβριο τοῦ 1988 συμπληρώθηκαν 50 χρόνια ἀπό τόν θάνατο τοῦ Κεμάλ Ἀτατούρκ. Ὁ «Πατέρας τῶν Τούρκων» πεθαίνοντας τό 1938, ἄφηνε πίσω του μιά Τουρκία γιά τῆς ὁποίας τό μέλλον δέν εἶχε καμία ἀμφιβολία. Πίστεψε ὅτι «ἡ μοίρα» τῆς χώρας του εἶχε παιχτεῖ, εἶχε σωστά καθοριστεῖ καί δέν ἀπέμενε παρά ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἐπιθυμίας του γιά μιά Τουρκία «Ἐδρωπαϊκή». Τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀναλυτῶν τῆς σημερινῆς Τουρκίας ἐπικεντρώνεται στούς μύθους καί τίς πραγματικότητες τῆς συνέχειας τῆς κεμαλικῆς πολιτικῆς, καί στό μέλλον τῆς χώρας αὐτῆς.

Ο Κεμάλ, ἀφοῦ ὀριοθέτησε τήν ἔννοια τοῦ κράτους, καθόρισε τήν πολιτική του κατεύθυνση σύμφωνα μέ 6 «βέλη», (ὅπως ἔμειναν γνωστά στήν ἱστορία): α) κρατισμός ὡς πρός τήν οἰκονομία, β) ρεπουμπλικανισμός, ὡς πρός τό πολίτευμα, γ) κυριαρχία τοῦ λαοῦ («δημοκρατία») γιά λόγους προπαγανδιστικούς, δ) ἐθνικισμός, ε) κράτος λαϊκό (ἔχι θρησκευτικό) καί στ) ἐθνική ἀνεξαρτησία.

Παραλείποντας ὅλα τά ἐπιμέρους σημεῖα τῆς πολιτικῆς τοῦ Κεμάλ, θά σταθοῦμε στόν κεντρικό ἀξονα τῆς πολιτικῆς του πού ἔγινε βάση ὄλων τῶν ἐπόμενων κυβερνήσεων. Ἡ δημιουργία μοντέρνου, ἐθνικοῦ κράτους εἶναι ὁ θεμέλιος λίθος τῆς πολιτικῆς του. Ὅλα τά μέσα πού ὀδηγοῦν στήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου εἶναι θεμιτά. Ὁ κρατισμός στήν οἰκονομία, ὁ ρεπουμπλικανισμός ὡς πολίτευμα, τό κράτος στό λαό καί ἡ θρησκεία ἔξω ἀπό τό κράτος, ἐδραιώνουν τή θέση τῆς Τουρκίας ὡς σύγχρονου κράτους.

Τό κρισιμότερο σημεῖο ὅμως εἶναι τό ζήτημα τοῦ ἔθνους. Τό τουρκικό ἔθνος, ὡς ὀντότητα διαχωρίζεται ἀπό ὁ,τιδήποτε τό ὀθωμανικό καί γίνεται ὁ ἐκφραστής καί συνεχιστής ὄλων τῶν προηγούμενων τουρκικῶν κρατῶν.² Ἔτσι δικαιώνεται ἱστορικά ὁ κεμαλισμός, ἀφοῦ «ἦταν ἀνάγκη νά ἐπαναστατήσῃ ὁ στρατός καί ὄλο τό ἔθνος ἐνάντια στόν μουσουλμάνο Χαλίφη καί τόν ὀθωμανό Σουλτάνο» ἐνάντια στήν ὀθωμανική Ἀυτοκρατορία.³ Ὁ Κεμάλ δραματίζεται αὐτό τό ἔθνος ὀμοιογενές καί σίγουρα δέν ἐπιθυμεῖ τήν ὀπαρξη ἄλλων ἔθνοτήτων. Ἡ ἱστορική συγκυρία εἶναι ὕπερ του. Ὁσοι ἔθνοτες δέν μπόρεσε νά διώξῃ ἡ νά ἐξαφανίσει, (π.χ. Ἐλλήνες, Ἀρμένιοι) τίς χρησιμοποίησε. Τό πῶς χαρα-

κτηριστικό παράδειγμα εἶναι ἡ πολιτική του μέ τούς Κούρδους. Ἐπειδή τούς εἶχε ἀνάγκη καί φοβόταν ἐξέγερσή τους, φτάνει στό σημείο, στίς 16-17 Ἰανουαρίου τοῦ 1923 σέ συνέντευξη τύπου πού ἔδωσε στή Σμύρνη νά νομιμοποιήσει τή γεωγραφική τους ὀπαρξη.⁴

Ἡ ἄπολυταρχική καί καταπιεστική πολιτική τοῦ Κεμάλ, δικαιώνεται μέσα ἀπό τήν ἐπιβεβλημένη θεωρία του, «τό κράτος δέν διαχωρίζεται ἀπό τό ἔθνος κράτος ἴσον ἔθνος». Δίνοντας στό κράτος μιά μεταφυσική διάσταση ἐνισχύει τήν ἐξουσία, τήν ὕποταγή στή θέληση τοῦ κράτους.

Μ' αὐτό τό τρόπο, ὁ Κεμάλ, κατορθώνει νά ἐκτονῶσει κάθε «ἐν δυνάμει» κοινωνικό κίνημα, χρησιμοποιώντας τό ἔθνος ὡς ὀδοστρωτήρα ἀπέναντι σέ ὀποιαδήποτε ἀντιπολιτευτική προσπάθεια. «Τό ἔθνος», τό κράτος, ἡ κυβέρνηση, δέν εἶναι διαφορετικά πράγματα. Ὅλα εἶναι μιά ἔννοια καί ὄλα εἶναι τό ἔθνος. Δέν ὕπάρχει τίποτε ἄλλο ἀπό τό ἔθνος... *Εἶναι ἀνάγκη νά χρησιμοποιηθεῖ κάθε μέσο γιά νά γίνῃ ὁ,τι λέει, ὁ,τι θέλει τό ἔθνος*.⁵

Ὁ Κεμάλ ἀντικαθιστώντας «τόν πόλεμο γιά τό Ἰσλάμ» μέ τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους, κατορθώνει, βοηθούμενος ἀπό τήν ἱστορική συγκυρία, νά τοποθετήσει τό λαό μέσα στό νάρθηκα τοῦ ἐκσυγχρονισμού.

Ὁμως ἡ πολιτική του, ἱστορικά, εἶναι ἐξηγήσιμη. Στήν τουρκική συλλογική συνείδηση, αὐτή ἡ περίοδος βιώθηκε ὡς ἐπανάσταση καί ὡς ἀνανέωση.

Ἀπλοποιώντας τήν ἱστορία, θά λέγαμε, ὅτι ὁ Κεμάλ, βοήθησε τό τουρκικό ἔθνος νά λύσει τούς λογαριασμούς του μέ τήν ὀθωμανική Ἀυτοκρατορία.

Πενήντα χρόνια μετά τόν θάνατο τοῦ Κεμάλ, ποιά εἶναι ἡ πολιτική φυσιογνωμία τῆς Τουρκίας;

Πέρα ἀπό τό συμβολικό ἐπίπεδο, ὅπου ὁ Κεμάλ παραμένει ὁ ἀδιαφιλονίκητος ἐθνάρχης τῶν Τούρκων, ἡ σύγχρονη Τουρκία -σ' ἕνα τουλάχιστον σημείο δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀσυνεπής ὡς πρός τίς ἀρχές τοῦ κεμαλισμοῦ. Στήν ἰσοπέδωση τῆς κοινωνίας, τῶν κοινωνικῶν καί ἐθνικῶν κινήματων. Ἡ λειτουργία τοῦ κράτους δέν ἄλλαξε. Τό κράτος προσπαθεῖ νά συγκρατήσει δύο πολύ ζωντανές φυγόκεντρες δυνάμεις: τῶν κοινωνικῶν κινήματων καί τῶν ἐθνικῶν. Σ' αὐτή τήν προσπάθεια του ἔφτασε στήν ἐκπληκτική σύνθεση «*Τουρκισμός - Ἰσλαμισμός*». Εἶναι γνωστά τά κοινωνικά καί ἐθνικά κινήματα πού ἀνάγκασαν τό κράτος νά συμπεριλάβῃ στήν ἰδεολογία του καί τόν ἰσλαμισμό. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε, ὅτι σήμερα ὕπάρχουν πενήντα ἰσλαμικοί ἐκδοτικοί ὀίκοι, ἀπ' ὀπου τούς 5 πρώτους μῆνες τοῦ '88 ἐκδόθηκαν 1.200 τίτλοι. Κυκλοφοροῦν 4 ἡμερήσιες ἐφημερίδες (*Γενί ἔσίλ, Μιλλί γκαζέτε, Τουρκία, Ζαμάν*) μέ ἡμερήσια κυκλοφορία 250.000 φύλλα.

Συγχρόνως, ἐκδίδονται 30 μηνιαία καί ἑβδομαδιαία περιοδικά ἰσλαμικῆς ἰδεολογίας. Ὁ προσανατολισμός τῆς κοινωνίας πρός τό Ἰσλάμ εἶναι ἐμφανής.

2. Γιά τό θέμα τοῦ ἐθνικισμοῦ, ὁ κυριότερος ἐκφραστής, εἶναι ὁ Ziya Gökalp.

3. Nutuk, I, σ. 14.

4. «Πρός τό 2000», Ἀβγουστος-Σεπτέμβριος 1987.

5. Mahunut Esat Bozkurt, age, σ. 173.

Από την άλλη μεριά όμως, υπάρχει κι ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα, το *έθνικό*. Οι Κούρδοι είναι μουσουλμάνοι, αλλά όχι Τούρκοι. Αφού με όλα τα κατασταλτικά μέσα που δοκίμασαν οι τουρκικές κυβερνήσεις, το κουρδικό κίνημα δεν καταπνίγηκε, ένας δρόμος υπήρχε: της ένωσης κάτω από την ίδια θρησκεία. Η πολιτική της Τουρκίας τό αποδεικνύει. Το κράτος πέτυχε σέ μεγάλο βαθμό τή σύνθεση Τουρκισμός - Ισλαμισμός. Μέ τό Σύνταγμα του 1982 επαναφέρει τό μάθημα τών θρησκευτικών στά σχολεία, και αδιάνει τά *Κοράν κουρσλαρί* (μαθήματα του Κορανίου στά τζαμιά). Τέλος, ό Όζάλ παρίσταται στην μεγάλη προσευχή της Παρασκευής.

Τώρα, τό κράτος προσπαθεί νά πετύχει και τή σύνθεση Κουρδισμού - Ισλαμισμού. Αυτό μās οδηγεί στό ακόλουθο σχήμα: αφού Τουρκισμός Ισον Ισλαμισμός και Κουρδισμός Ισον Ισλαμισμός, άρα Κουρδισμός Ισον Τουρκισμός. Απόδειξη του σχήματος είναι ή σύγκληση του «Ανώτατου Συμβουλίου του Άτατούρκ (συμβούλιο που ιδρύθηκε από τό Σύνταγμα της 12ης Σεπτεμβρίου), στις 20 Ιουνίου 1986.

Τό Συμβούλιο υπό τήν προεδρία του Έβρέν, αποδέχτηκε έκθεση άκρωσ εμπιστευτική 37 σελίδων. Στο συμβούλιο πήραν μέρος και ό Πρωθυπουργός Όζάλ και ό υπουργός στρατιωτικών Ούρούγ. Ο πρωθυπουργός κατακρίνοντας τό σοσιαλιστικό κόμμα του Ίνονού ως υπεύθυνο τών γεγονότων του Ίμπραχίμ Άκσόϊ στό Βάν, είπε: «Τό κράτος μας είναι λαϊκό, αλλά μ' αυτό που επιτυγχάνεται ή έθνική μας ενότητα, είναι τό *Ίσλάμ*». ⁶ Τό κράτος, μέ τήν άστυνομία και τό στρατό καλεϊ τούς κατοίκους της ανατολικής και νοτιοανατολικής Τουρκίας σέ ιερό πόλεμο. Άλλωστε ή άνοδος του ισλαμικού κινήματος, μέ τό Κόμμα της Εθιμερίας του Έρμακάν στους Κούρδους αποδεικνύει τήν αποτελεσματικότητα της τουρκικής πολιτικής.

Μέ τή μέθοδο της πίστης στην κεμαλική πολιτική σέ κάποια σημεία, ή της απόκλισης άπ' αυτή σέ κάποια άλλα (οικονομία), ό Όζάλ κατόρθωσε νά κρατηθεί στην έξουσία, χωρίς σημαντικούς κλυδωνισμούς, μέχρι σήμερα. Προβάλλοντας ένα πρόσωπο της Τουρκίας, μέ φιλελεύθερη οικονομία, άνοιχτής προς τήν Δύση και άποσιωπώντας τό κουρδικό πρόβλημα, αναγάγοντάς το σέ θέμα έσωτερικής «άνταρσίας» κάποιων «ληστών», ή χώρα έφτασε στις δημοτικές εκλογές. Και μέσα από αυτές τις εκλογές μπορούμε νά ποδμε μέ βεβαιότητα, ότι όπως τήν εποχή του Κεμάλ έτσι και σήμερα ό λαός αυτός βρίσκεται πάλι σ' ένα μεταβατικό στάδιο της Ιστορίας του.

Κάτι πρέπει νά αλλάξει, αλλά τίποτε δέν μās βοηθάει νά δούμε προς τά που και από που θά προέλθει αυτή ή άλλαγή. Ο στρατός, άν θέλει νά δεί τήν Τουρκία νά μπαίνει στην ΕΟΚ, δέν πρέπει νά κάνει άλλο πραξικόπημα. Και, σύμφωνα μέ τούς άναλυτές της τουρκικής πολιτικής ζωής, ό στρατός δέν θέλει νά επέμβει. (Βέβαια κανείς δέν μπορεί νά προδικάσει, τί θά γίνει, σέ περίπτωση που ή πολιτική ζωή φτάσει στά όρια της άνωμαλίας). Από τήν άλλη μεριά, τό οικονομικό άδιέξοδο, που όδήγησε τό λαό νά καταψηφίσει τόν Όζάλ, δέν φαίνεται νά οδηγείται σέ λύση. Κανένα κόμμα δέν έχει τέτοια πρόταση, που θά όδηγοσε τήν οικονομία στην όριστική αποδέσμευση από τόν κρατικό παρεμβατισμό και θά εγκαινίαζε μία φιλολαϊκή οικονομία. Η άνεξέλεγκτη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας από τόν Όζάλ όδήγησε τή χώρα σ' έναν πρωτοφανή πληθωρισμό (μέ τεράστιες προσπάθειες έπεσε στό 80% πριν τις εκλογές). Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ότι ό κόσμος αντί νά παίρνει ψωμί από τό φούρνο, φτάνει στό σημείο νά αγοράζει φέτες από τις ταβέρνες. Τό έλάχιστο ποσοστό που πλουτίζει μέ άπάρδεκτο τρόπο, οδηγεί τούς παρατηρητές νά μιλάνε για όργανωμένη μαφία.

Παρ' όλη όμως τήν καταψήφιση του Όζάλ, θά ήταν λάθος νά μιλήσουμε για μετακίνηση του εκλογικού σώματος προς τά άριστερά. Και αυτά άκόμη τά σοσιαλιστικά κόμματα προσπαθούν ν' άπαλλαγούν από τά πολύ άριστερά στοιχεία τους.

Ο κόσμος, τουλάχιστον στην ύπαιθρο, κινήθηκε προς τά δεξιά, προς τό κόμμα του Ντεμιρέλ. Οι Ισλαμιστές κέρδισαν κάποια άδξηση του ποσοστού τους και δικαιούμαστε νά υποθέσουμε ότι στις γενικές εκλογές, μπορεί νά γίνουν οι ρυθμιστές της πολιτικής ζωής. Ο Έτζεβίτ επίσης, δέν επιτρέπει στον Ίνονού νά ξεπεράσει τό 30%, ποσοστό που θά επέτρεπε στό «Σοσιαλιστικό Λαϊκό Κόμμα» νά διεκδικήσει σοβαρά τήν έξουσία. Όλοι μιλάνε για μετακίνηση τών βουλευτών του Όζάλ προς τόν Ντεμιρέλ. Αυτό όμως τό ξαναδοκιμασμένο χαρτί στην Τουρκία, τί άλλαγές θά μπορούσε νά επιφέρει; Άπ' τήν άλλη μεριά υπάρχει τό σενάριο ότι οι Άμερικανοί θά δοκιμάσουν τό χαρτί τών σοσιαλιστών, χωρίς νά άποκλείεται κάποια έκπληξη από τό «Κόμμα της Μητέρας Πατρίδας», αφού αυτό έλέγχει τήν έξουσία.

Πέρα από τις εκλογές, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία στην Τουρκία είναι ένας κοινωνικός άναβρασμός που παρατηρείται τόν τελευταίο καιρό. Οι άποχές από τήν εργασία αδιάγονται καθημερινά. Συγχρόνως παρατηρείται μία στροφή του Ισλαμικού κινήματος προς ένα Ισλαμισμό χομείνι-

κού τύπου.

Η παράνομη άριστερά στην Τουρκία δέν φαίνεται ότι μπορεί νά εκφράσει τόν κοινωνικό άναβρασμό που παρατηρείται στον εργατικό χώρο. Τό παράδοξο είναι ότι σέ μία χώρα, όπου ή φτώχεια μαστίζει τό μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, ό πληθυσμός αυτός δέν άποκτά άριστερή συνείδηση. Και οι λόγοι είναι γνωστοί: τό κομμουνιστικό κόμμα δέν ήταν ποτέ νόμιμο, τά συνδικάτα που έλέγχονταν από άριστερές δυνάμεις έξαρθρώθηκαν. Άλλά ό βαθύτερος λόγος είναι, ότι οι άριστερές δυνάμεις και κυρίως τό κομμουνιστικό κόμμα δέν συνδέθηκαν στή συλλογική συνείδηση, μέ τά επαναστατικά λαϊκά κινήματα. Ιστορικά, δέν επιτεύχθηκε ποτέ κάποια σύνδεση μέ τά λαϊκά κινήματα. Σχεδόν ό μόνος που προσπάθησε, ό Ναζίμ Χικμέτ, νά δώσει Ιστορική διάσταση στην ύπαρξη του κομμουνιστικού κόμματος, είναι άπαγορευμένος. ⁷ Δηλαδή, ό λαός της ύπαιθρου μέ τά «αιώνια» προβλήματα του δέν συνδέθηκε ποτέ στό κομμουνιστικό κόμμα. Οι λαϊκοί άγώνες τών τελευταίων δεκαετιών και κυρίως της δεκαετίας του '60-'70, δέν άγγιζαν τήν ύπαιθρο.

Η τουρκική διάνοηση

Η αντίφαση που εκδηλώνεται στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Τουρκίας καλλιεργείται άκόμη περισσότερο από έναν άποπροσανατολισμό που κυριαρχεί στό χώρο της διάνοησης και κυρίως στό χώρο της λεγόμενης άριστερης διάνοησης. Τά τεράστια προβλήματα ταυτότητας, έθνικής, κοινωνικής και πολιτικής, που υπέβρασαν κάτω από τό βάρος ενός άυταρχικού κράτους, είναι συνάμα και προβλήματα και μιας διάνοησης. Άλλά ή τουρκική διάνοηση άκολούθησε ένα δρόμο παράλληλο προς αυτόν της πολιτείας, άρκετές φορές όμως ή πορεία της είναι έντελώς αντίθετη.

Άμέσως μετά τήν ίδρυση του τουρκικού κράτους, δύο ποιητές εκφράζουν τήν άποψη της τουρκικής πολιτικής ζωής και γίνονται μέ τήν ποιήσή τους οι ύμνητές του Κεμαλικού προτύπου.

Ο Άχμέτ Χασίμ, ποιητής συμβολιστής και κυρίως ό Γιαγιά Κεμάλ μέσα από μία έπική ποιηση συνδέει τις ήρωικές στιγμές της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας μέ τό κεμαλικό έπος. Βαθιά «ρεκουμπλικάνος» ό ίδιος, παρ' όλες τις άναφορές του στην Όθωμανική Αυτοκρατορία, γίνεται ό ύμνητής του κεμαλικού πολιτικού μοντέλου. ⁸

6. Όλο τό κείμενο στό «Πρός τό 2000», 1989.

Συγχρόνως πάντα στήν ποίηση, κάνει τήν ἐμφάνισή του ὁ μέγας ποιητής τῆς Τουρκίας ὁ Ναζίμ Χικμέτ.

Εἶναι ὁ πρῶτος διανοούμενος πού προσπαθεῖ νά ἐπανασυνδέσει τό λαό μέ τίς ρίζες του καί νά ἀπελευθερώσει τήν ποίηση ἀπό τίς φόρμες τῆς λόγιας ποίησης «ντιβάν», βαθιά ἐπηρεασμένης ἀπό τήν ἀραβική καί περσική ποίηση. Καταργεῖ τό μέτρο «ἀρούζ», καί τήν ὁμοιοκαταληξία καί προσφέρει μιὰ ποίηση — συνέχεια τῆς μεγάλης παράδοσης τῆς ποίησης «ἀσίκ». Τό πόσο σημαντική εἶναι αὐτή ἡ στροφή στήν ποίηση φαίνεται ἀπό τούς μιμητές πού βρῆκε. Τό ἀριστερό ποιητικό κίνημα τῶν «γκαρίπ» μέ τό μανφέστο τους στά 1941, γίνεται ὁ συνεχιστής τοῦ ποιητικοῦ μοντέλου τοῦ Χικμέτ, διακηρύσσοντας τήν ἀποσύνδεση τῆς τουρκικῆς ποίησης ἀπό τό ὀθωμανικό πρότυπο καί τή σύνδεσή της μέ τίς λαϊκές παραδόσεις. Οἱ ἰδρυτές αὐτοῦ τοῦ κινήματος, ὁ Ὁρχάν Βελή, ὁ Μελίχ Τζεβντέτ Ἀντάι καί ὁ Ὁκτάι Ριφάτ, εἶναι ἀριστεροί, χωρίς ὅμως νά εἶναι στρατευμένοι στό κομμουνιστικό κόμμα.

Στόν ἀντίποδα αὐτοῦ τοῦ κινήματος βρίσκεται ἕνα ἄλλο κίνημα, αὐτό τοῦ «ἰκιντζί γενί» (δεύτερη ἀνανέωση) πού κατηγορήσε τό κίνημα «γκαρίπ». Οἱ ἐκφραστές του, Ἐντίπ Τζανσεβέρ, Τουργκούτ Οὐγιάρ, Ἐτζέ Ἀϊχάν, δέν θέλουν νά ἔχουν πολιτική ταυτότητα.

Ἡ μεγάλη ὅμως προσφορά τοῦ Ναζίμ Χικμέτ εἶναι, ὅτι μέσα ἀπό τήν ποίησή του προσπαθεῖ νά δώσει ἱστορική διάσταση στό κομμουνιστικό κόμμα καί πολύ περισσότερο νά συνδέσει τή συλλογική μνήμη μέ τήν ἐπαναστατικότητα τοῦ λαοῦ τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ φουτουριστής αὐτός ποιητής, ἀπό τή στιγμή πού μπαίνει στήν φυλακή συνδέεται μέ τήν ἐπική ποιητική παράδοση τῆς Ἀνατολίας, καί δημιουργεῖ ἐπική ποίηση. Τά ἔργα του: «Σεῖχ Μπεντρεντίν» καί «Ἀνθρώπινα τοπία», δίνουν μιὰ καινούργια διάσταση στήν ἱστορία ἑνός λαοῦ πού προσπάθησαν νά τόν ἀπομονώσουν ἀπό ὁποιοδήποτε ἐπαναστατικό παρελθόν. Ἐπίσης, ὁ Ναζίμ Χικμέτ, χρησιμοποιώντας τό περιεχόμενο τῆς ποίησης τῶν «ἀσίκ» προσπαθεῖ νά τό μεταφράσει στά σύγχρονα του κοινωνικά δεδομένα. Ἔτσι, μεταφράζει τήν ἀδιάκοπη ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ τῶν «ἀσίκ», στήν ἀδιάκοπη ἀναζήτηση τοῦ ἀνθρώπου καί ἀπό κει τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου γιά ἰσότητα, δικαιοσύνη. Καί ἐπειδή οἱ «ἀσίκ» σ' αὐτή τή προσπάθειά τους φτάνουν στήν τέλεια ταλαιπωρία

τοῦ ἑαυτοῦ τους, ἕως καί τήν αὐτοθυσία, ὁ Ναζίμ Χικμέτ, χρησιμοποιεῖ τά ἴδια σχήματα γιά νά ὀδηγήσει τόν λαό στήν αὐτοθυσία γιά τήν κοινωνική δικαιοσύνη.

Εἰδικά μετά τό 1930 πού τά αὐταρχικά μέτρα τοῦ Κεμάλ ἀναγκάζουν τούς περισσότερους ἀγωνιστές, Τούρκους ἀριστεροῦς νά μποῦν στήν παρανομία, ὁ Ναζίμ Χικμέτ πού εἶναι ὑπέρ τῆς ἀμεσης δράσης, χρησιμοποιεῖ ὄλο καί περισσότερο τήν ποίηση τῶν «ἀσίκ».

Μ' αὐτό τό μεταφορικό τρόπο καλεῖ στήν ἀμεση δράση μέ ὁποιοδήποτε τίμημα: στό ποίημά του *Ταχίρ καί Ζουχρέ* (ὁ τίτλος δανεισμένος ἀπό τούς ἀσίκ) λέει:

«Δέν εἶναι ντροπή νά εἶσαι Ταχίρ καί Ζουχρέ,

*οὔτε νά πεθαίνεις ἀπό ἀγάπη
τό σημαντικό εἶναι νά μπορεῖς νά εἶσαι
Ταχίρ καί Ζουχρέ
τό σημαντικό εἶναι τί ὑπάρχει στήν
καρδιά.*

Δέν εἶναι ντροπή νά εἶσαι Ταχίρ καί Ζουχρέ

*οὔτε νά πεθαίνεις ἀπό ἀγάπη
ἐσύ ἀγαπᾷς τόν κόσμο ἄ bride abattue
ἐνῶ αὐτός σέ ἀγνοεῖ
ἐσύ δέν ἐπιθυμεῖς νά ἐγκαταλείψεις τόν
κόσμο
ἐνῶ αὐτός θά σέ ἐγκαταλείψει»⁹*

Μέ τόν ἴδιο τρόπο χρησιμοποιεῖ τόν μῦθο τοῦ «Κερέμ».

Τελικά ὁ Ναζίμ Χικμέτ διεκδικεῖ μιὰ ἰδιαίτερη κληρονομία, προσπαθεῖ νά ἐπαναφέρει στήν συλλογική μνήμη τίς λαϊκές ἐπαναστάσεις τῆς Ἀνατολίας γιά νά ὑπογραμμίσει τή συνέχεια τῆς πάλης τῶν τάξεων μέσα στήν ἱστορία τῆς πατρίδας του. Ἰδιαίτερα ἀναφέρεται στούς πολύ σημαντικούς αἰῶνες, XIV καί XV, ὅπου καί ἡ ἐπανάσταση τοῦ Σεῖχ Μπεντρεντίν.

*«Ἐρχόμαστε ἀπό πολύ μακριά
ἀπό ἀτέλειωτα μακριά.
Δέν κόψαμε τούς δεσμούς μας μέ τό
χρόνο.*

*Τό τσεκούρι πού ἔκοψε τό κεφάλι
τοῦ Μπεντρεντίν τοῦ Σιμάβνε
μᾶς θυμίζει τήν κληρονομιά μας».*

Αὐτή τήν περίοδο, δηλαδή ἀπό τήν ἱδρυση τοῦ τουρκικοῦ κράτους μέχρι τό 1960, τό μυθιστόρημα ἀκολουθεῖ τήν πορεία τῆς ποίησης. Ἡ τουρκική διανόηση ἀκολουθεῖ τήν πολιτική τοῦ Κεμάλ γιά ἀναβάθμιση τῆς Ἀνατολίας καί γνωριμίας της μέ τόν κόσμο τῶν πόλεων.

Ἐκδηλώνεται ἕνα τεράστιο ἐνδιαφέρον γιά τούς ἀνθρώπους τῆς Ἀνατολίας καί τά προβλήματά τους. Τήν περίοδο αὐτή δεσπόζει ὁ συγγραφέας Γιακούμπ Καντρί μέ τόν «Σένο». Ὁ ἴδιος εἶναι Κεμαλιστής καί βουλευτής. Ἀντίθετα, οἱ συγγραφεῖς πού ἀκολουθοῦν καί χρησιμοποιοῦν τό ἴδιο θέμα εἶναι ἀριστεροί.

Τέτοιοι ὅπως ὁ Φακίρ Μπαῦκούρτ, ὁ Γιασάρ Κεμάλ καί ἰδιαίτερα ὁ Ὁρχάν Κεμάλ θά μιλήσουν γιά τήν προλεταριοποίηση τῶν χωρικῶν τῆς Τσουκούροβα. Ἡ περίοδος τοῦ «ἀγροτικοῦ μυθιστορημάτος» εἶναι σημαντική γιά τό τουρκικό μυθιστόρημα. Ἡ Ἀνατολία γίνεται πραγματικότητα γιά τούς κατοίκους τῶν πόλεων, ἀν καί δυστυχῶς ἀπό ἕνα σημεῖο καί μετά δέν ξεπέρασε τά ὄρια τοῦ φολκλόρ. Σήμερα ἀκόμα, οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων θέλουν νά ἀγνοοῦν τήν ὑπαρξη τῆς Ἀνατολικῆς Τουρκίας.

Ἐπίσης στή νουβέλα παρουσιάζονται δύο, τεράστιες σημασίες, πρόδρομοι τῆς ρεαλιστικῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς: ὁ Σαμπαχατίν Ἀλή καί ὁ Σαῖτ Φαῖκ.

Ὁ Σαῖτ Φαῖκ μέσα ἀπό ἕναν ρεαλιστικό τρόπο γραφῆς θά ζωγραφίσει τήν ὑπαρξη τῶν μειονοτήτων στήν Κων/πολη καί ἰδιαίτερα τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Σαμπαχατίν Ἀλή, ὁ μέγας αὐτός ἐπικριτής τῆς κατάστασης στήν Ἀνατολία, θά φονευτεῖ ἀπό τήν ἀστυνομία.

Μετά τό 1960, ὄλο σχεδόν οἱ διανοούμενοι εἶναι πολιτικοποιημένοι, κι αὐτό ὀφείλεται στήν ἔκταση πού παίρνει τό ἀριστερό κίνημα καί κυρίως στήν νομιμοποίησή τοῦ «Ἐργατικοῦ Κόμματος» πού ἐλέγχεται ἀπό τό κομμουνιστικό κόμμα.

Τό πραξικόπημα τοῦ 1971 διακόπτει τή δημιουργία τῶν ἀριστερῶν διανοομένων καί ὁσοί δέν φυλακίζονται, φεύγουν στήν Εὐρώπη. Σ' αὐτό τό σημεῖο (1971) μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ὄλο τό ἀριστερό κίνημα γνωρίζε τήν μεγαλύτερη διάλυση ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κεμάλ.

Ἀπό τότε τό πρόσωπο τῆς Τουρκίας καί στό ἐπίπεδο τῆς διανόησης μεταβάλλεται. Τό πραξικόπημα τοῦ 1980 δέν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ὀριστικοποιήσει αὐτή τή διάλυση. Οἱ ἀριστεροί διανοούμενοι ἀναζητοῦν μέσα ἀπό τίς δημιουργίες τους μιὰ ρεαλιστική πολιτική. Ἡ ἐποχή τῆς Ἀνατολίας καί τῆς πολιτικοποίησης ἔχει παρέλθει ὀριστικά. Ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ὁ Τζάν Γιουτζέλ πού κάνει πολιτική σατιρική ποίηση, ὅπως καί ὁ Νεβτζάτ Τσελικ, ἕνας νέος ποιητής σ' ἀχνάρια τοῦ Ν. Χικμέτ, πού βρίσκεται στή φυλακή ἀπό τό 1980, οἱ ὑπόλοιποι ἀναζητοῦν μιὰ διέξοδο προσανατολισμένοι στήν Εὐρώπη. Γενικεύοντας, ὄλο εἶναι ἐναντίον τῆς πολιτικοποιημένης λογοτεχνίας. «Τό

7. Τό ἔπος τοῦ Σεῖχ Μπεντρεντίν, κ.ἄλ.

8. Γιά τήν διαδρομή τῆς λογοτεχνίας μέσα στήν τουρκική ἱστορία, βλ. Γκιουζίν Ντινὸ, *Πολίτης*, Ἰούλιος 1988.

9. Αὐτό τό ποίημα βρέθηκε στά 1948 σ' ἕνα γράμμα πού ἔστειλε ὁ Ν.Χ. ἀπό τή φυλακή τῆς Προύσσας στόν Μουζεχέρ Βάνου, *Γράμματα σούς Βά-Νού*, Κων/πολη, ἔκ. Τζέμ, 1970, σ. 163.

σημαντικό», όπως δηλώνει ο Νεντίμ Γκιουρσέλ, λογοτέχνης της νέας γενιάς, «είναι η γραφή, η φόρμα και το στυλ· δεν μας χρειάζεται πιά η πολιτικοποιημένη ξύλινη γλώσσα».

Από το 1975 και μετά, και κυρίως μετά το 1980, η πολιτική στροφή στην Εύρωπη αντανακλάται και στην λογοτεχνία. Μέ τον Άττιλα Ίλχάν, τον Όζλού και τον Νεντίμ Γκιουρσέλ, η λογοτεχνία έχει σαν θέμα της την Εύρωπη. Βέβαια μέσα από έναν στείρο φιλοευρωπαϊσμό μπορούμε να διακρίνουμε την τεράστια άγνοια των διανοούμενων, απαγορευμένων από το άριστο κίνημα, τις συνεχείς ήττες του και τα επαναλαμβανόμενα πραξικοπήματα. Σίγουρα δεν μπορούμε να πούμε ότι αυτός ο φιλοευρωπαϊσμός που εκδηλώνεται είναι φαινόμενο καινούργιο. Υπήρχε πάντα. Άρκει να υπενθυμίσουμε ότι οι άριστεροι Τούρκοι διανοούμενοι, όπως και η άριστερά στην Τουρκία ήταν και έμειναν σε μεγάλο μέρος τους υποστηρικτές της κεμαλικής πολιτικής, με κριτική θέση. Ο έκμοντερνισμός και ο εξευρωπαϊσμός ως αρχές του Κεμάλ, βρίσκουν τους μιμητές τους και στους άριστερους διανοούμενους. Όλη η παράδοση του λαού, όπως και οι ισλαμικές του αξίες διεκδικείται από τους δεξιούς. Οι άριστεροι διανοούμενοι διεκδικώντας τον τίτλο των μοντερνιστών άφησαν την παράδοσή τους ανεκμετάλλευτη.

Σήμερα, επιπλέον, μετά την εκδίωξη από τα Πανεπιστήμια των άριστων καθηγητών, πράγμα που τους οδήγησε, για την επίλυση των βιωτικών τους αναγκών στον ιδιωτικό τομέα, η Εύρωπη και οι αξίες της έγιναν πανάκεια για την τουρκική διάνοηση. Οι περισσότεροι από αυτούς στράφηκαν προς την σοσιαλδημοκρατία. Η ανάγκη που τους οδήγησε να γνωρίσουν τον ιδιωτικό τομέα, οδήγησε και μερικούς από αυτούς να γίνουν οπαδοί της φιλελεύθερης οικονομίας.

Γενικότερα όμως, ο επαναπροσδιορισμός αξιών που παρουσιάζεται στην κοινωνία αυτής της χώρας, δεν αφήνει ανεπηρέαστη την διάνοησή της. Έτσι, όσοι δεν είναι πιά κεμαλιστές και σοσιαλδημοκράτες, προσπαθώντας να κρίνουν τον Κεμάλ, θεωρητικοποιούν το ισλαμιστικό κίνημα. Δεν είναι λίγα τα παραδείγματα διανοούμενων μαρξιστών που σήμερα είναι ισλαμιστές· τέτοιος είναι ο ποιητής Ίσμέτ Όζέλ που από το εργατικό κόμμα που άνηκε, έγινε ισλαμιστής. Ο Τσετίν Άλτάν, παλιός βουλευτής του εργατικού κόμματος σήμερα υπέρ του Όζάλ.

Άλλοι όπως ο Άττιλα Ίλχάν, που γνώρισε την Εύρωπη και ειδικά το Παρίσι στους Τούρκους, σήμερα είναι έθνικιστής εναντίον του Δυτικού ιμπεριαλισμού.

Τά παραδείγματα δεν έχουν τόση σημασία, όσο το να τονίσουμε την απομόνωση της διάνοησης στην Τουρκία. Η εγωϊστική αυτάρκεια της, οι αντικειμενικοί λόγοι (φοβερή ακρίβεια του χαρτιού, τα μεγάλα δικαιώματα λογοκρισίας που παραχωρεί το Σύνταγμα) οδήγησαν τη διάνοηση να θεωρεί επαναστατικό λόγο και επαναστατική πράξη τον έρωτισμό στη λογοτεχνία.

Θά κάνουμε μιά μικρή παρένθεση για να δείξουμε πώς αυτή η άλλοπρόσαλη πολιτική του Όζάλ της δεκαετίας του '80, καθώς και η απεγνωσμένη αναζήτηση της ταυτότητας εκ μέρους των Τούρκων, καθρεφτίζεται στην κατ'έξοχήν λαϊκή εκδήλωση, το τραγούδι. Από την δεκαετία του '60 και μετά, η μουσική γνώρισε μιά σημαντική εξέλιξη στην Τουρκία. Οι συνθέτες Ρουχιζούκ, Λιβανελί, Τιμούρ Σελτζούκ κ.α. χρησιμοποιούν στις συνθέσεις τους την παραδοσιακή μουσική της Ανατολίας. Ο λαός αρχίζει να τραγουδάει τραγούδια βασισμένα στα παραδοσιακά μουσικά πρότυπα. Το «σάζ» γίνεται πάλι ένα από τα κυριότερα μουσικά όργανα. Η άνοδος όμως του Όζάλ ανακόπτει αυτήν την μουσική εξέλιξη.

Η πολιτική του Όζάλ, που στο ένα της μέρος είναι σύνδεση με τις άραβικές χώρες, επηρεάζει και τη μουσική του λαού, όπως βέβαια και άλλες εκδηλώσεις του. Στη μουσική, η επίδραση είναι κραυγαλέα. Δημιουργείται το κίνημα της λεγόμενης μουσικής «άραμπέσκ». Τα στοιχεία της είναι άραβικά. Μουσική βαριά και στίχοι που εκφράζουν μοιρολατρεία, πόνο για τη ζωή, θάνατο κ.λπ. Η κυβέρνηση του Όζάλ ενώ στην αρχή υποστήριξε με όλες τις δυνάμεις της αυτή την μουσική έκφραση, σήμερα βρίσκεται στη δύσκολη θέση να προσπαθεί να περιορίσει την έκταση που πήρε αυτό το μουσικό κίνημα. Ο τραγουδιστής Ίμπραχίμ Τατλίσές από την Ούρφα, γίνεται ο κύριος εκφραστής της μουσικής «άραμπέσκ». Ο λαός αποπροσανατολίστηκε έντελως και στράφηκε προς την άραβική παράδοση, που με σιγουριά, μπορούμε να πούμε ότι δεν είναι η δική του.

Από την άλλη πλευρά όμως, παρατηρείται κάποια ανάπτυξη της κριτικής συνείδησης στον περιοδικό τύπο. Τα δύο άριστερα περιοδικά «Νοκτά» και κυρίως το «Ίκί μινέ ντορού» («Πρός το 2000») δημιουργούν μιά καινούργια παράδοση άγνωστη μέχρι στιγμής στην Τουρκία. Το δεύτερο εκδίδεται από τον Περιντσεκ Ντογού παλιό μαοϊκό, σήμερα ιδρυτή του Σοσιαλιστικού Κόμματος. Προσπαθούν να άφυπνίσουν το λαό και να τον ενημερώσουν σε θέματα που είναι αδύνατον να πληροφορηθεί από τον ύπολοπο τύπο.

Ένδεικτικά, το «Πρός το 2000» δημοσιεύει τη συνέντευξη τύπου που είχε δώσει ο Κεμάλ στη Σύμωρη στα 1923, όπου αναγνωρίζει την γεωγραφική αυτονομία των Κούρδων. Επίσης, σε άλλο τεύχος δημοσιεύει τα χειρόγραφα του Κεμάλ που γίνονται αλλαγές στο Κοράνι και τη ζωή του Μωάμεθ. Και τα δύο τεύχη φυσικά αποσύρονται από την κυκλοφορία.

Αυτά τα περιοδικά θά προσπαθήσουν να ενημερώσουν την κοινή γνώμη για τα σκάνδαλα στην οικονομία και την τρομοκρατία της εξουσίας. Επίσης, ιδιαίτερα το «Πρός το 2000», τον τελευταίο καιρό με τις αναλύσεις του προσπαθεί να δώσει τη σωστή διάσταση της σημασίας της άποψης των εργαζομένων από τη δουλειά τους.

Τό άριστο κίνημα στην Τουρκία και η «χρεωκοπία» του

Η αντίφαση της τουρκικής κοινωνίας είχαν αντίκτυπο και στο άριστο κίνημα. Στα χρόνια που ακολούθησαν το πραξικόπημα του 1980, η άριστερά φαίνεται εξαφανισμένη. Θά μπορούσαμε να αποδώσουμε αυτή την εξαφάνιση στα κατασταλτικά μέτρα που εφαρμόστηκαν μετά το πραξικόπημα, και στην κυβέρνηση του Όζάλ, που με την «καινούργια» πολιτική που έφαρμωσε δεν άφησε περιθώρια ανάπτυξης στην άριστερά. Αν σ'αυτά προσθέσουμε και τη μη νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κόμματος και οποιουδήποτε άλλου άριστερου κινήματος, ή σημερινή άνυπαρξία της άριστεράς φαίνεται εξηγήσιμη.

Και όμως το 1971 το πραξικόπημα της 12ης Μαρτίου ήταν πολύ πιο σκληρό, τα μέτρα που πάρθηκαν όχι μόνο οδήγησαν πολλούς αγωνιστές στις φυλακές, αλλά και στο θάνατο. Παρ'όλα αυτά οι άριστερές και άριστεριστικές οργανώσεις από το 1973 και μετά εμφανίζονται ισχυρές και με μεγάλο λαϊκό και συνδικαλιστικό έρεισμα. Τί έπακολούθησε που οδήγησε το άριστο κίνημα στη σημερινή κατάσταση κρίσης;

Θά έπρεπε ίσως να αναζητήσει κανείς τις αιτίες σε αδυναμίες προσδιορισμού της ταυτότητας αυτού του άριστερου κινήματος. Η άριστερά γενικά σε σχέση με την κρατική εξουσία και βέβαια σε σχέση με το λαό, τη παράδοσή του και τα αιτήματά του μοιάζει να πάραπαιεί. Έντέλει, η τεράστια αυτή κρατική μηχανή που κατόρθωσε να ισοπεδώσει τα πάντα στην Τουρκία δεν θά άφηνε ανεπηρέαστη την Άριστερά.

Τό μεγάλο ζητούμενο είναι κατά πόσο η Άριστερά μόρρεσε, κατ'άρχην να διαφοροποιηθεί από τό κεμαλικό πρότυπο και κατά δεύτερο να κά-

νει μιά άλλη πρόταση πολιτικής προσαρμοσμένης στην παράδοση του τουρκικού λαού. Παρ' όλη τή κριτική στο κεμαλικό πρότυπο, όπως διαπιστώσαμε και με τους διανοούμενους, ή 'Αριστερά μένει δεμένη στις αρχές του Κεμάλ. Όταν φτάνει ή στιγμή του αδιεξόδου για πολλά σημεία για τήν κεμαλική πολιτική, ή 'Αριστερά είναι ή πρώτη πού θά ακολουθήσει τό αδιέξοδο.

Από τήν άλλη μεριά, ή κρατική έξουσία στην Τουρκία είχε πάντα τήν ικανότητα νά άποδυναμώνει, μέ τόν ένα ή άλλο τρόπο, τή δυναμική του άριστερου κινήματος. Τελικά στην δεκαετία του '80 φτάνει στό σημείο νά πείσει και πολλούς από τούς ίδιους τούς άριστερους για τή «χρεωκοπία» του άριστερου κινήματος.

Από τή στιγμή τής εμφάνισής του ό Κεμάλ, προσπαθεί νά ποδηγητήσει, όπως και ότιδήποτε άλλο, τό κομμουνιστικό κόμμα.¹⁰ Στά 1920 ίδρύει ένα άλλο κομμουνιστικό κόμμα τό όποιο έλέγχεται από στρατιωτικούς. Ο στόχος αυτού του κόμματος είναι, από τή μιά νά επιτρέψει στους κομμουνιστές νά εκδηλωθούν ώστε νά μπορεί νά τούς έλέγξει και βέβαια, νά άποσπάσει τή βοήθεια τής ΕΣΣΔ, άφου έκείνη τήν εποχή ό Κεμάλ θεωρείται άντάρτης από τς Εύρωπαϊκές δυνάμεις.

Η παγίδα πού έστησε ό Κεμάλ στους κομμουνιστές επιτυγχάνει τό στόχο της. Οι κομμουνιστές έρχονται στην Ανατολία (μέχρι τότε δροΰσαν έξω από τήν Τουρκία) για νά πάρουν μέρος στον άπελευθερωτικό άγώνα. Ο Κεμάλ τόν 'Ιανουάριο του 1921 σκοτώνει όσους μπορεί και τούς πετάει στη Μαύρη Θάλασσα. Από τότε, μέχρι τό 1960 άρχίζει μιά άγωνιστική όσο και παράδοξη πορεία του κομμουνιστικού κόμματος. Ένώ, κάθε πέντα-δέκα χρόνια, ό Κεμάλ και οι μετά άπ' αυτόν προχωράνε σέ συλλήψεις και φυλακίσεις κομμουνιστών, στις περιόδους ήρεμίας οι κομμουνιστές χρησιμοποιούνται σέ μεγάλες κυβερνητικές θέσεις (στό 'Υπουργείο Παιδείας κ.λπ.). Τό ίδιο τό κομμουνιστικό κόμμα παρ' όλες τς διώξεις (οι μεγαλύτερες, τό 1925, 1930, 1938, 1948) πού ύφίσταται, πιστεύει ότι οι στόχοι του δέν διαφέρουν άπ' αυτούς

10. Για τήν εμφάνιση του Κομμουνισμού στην Τουρκία είναι πολύ ενδιαφέρουσες όσες δημοσιεύσεις έχουν γίνει στην Σ. Ένωση, όπως και του HARRIS G.S., *The origins of Communism in Turkey*, 1967, του Mete Tunçay, *Türkiye' de sol Akımlar* (Τά άριστερά κινήματα στην Τουρκία), 3η έκδ. Άγκυρα, 1978 καθώς και τά άρθρα του Paul Dumont, *Les organisations socialistes et la propagande communiste à Istanbul pendant l' occupation alliée 1918-1922*, στο *Etudes balkaniques*, no 4, Sofia, 1979.

του κράτους. Ο Κεμάλ ως έθνικό σύμβολο ήταν δύσκολο ν' άμφισβητηθεί. Μέσα στη δεκαετία του 1930, ό γραμματέας του κομμουνιστικού κόμματος, Βενάτ Νεντίμ Τόρ παραδίδει στην Άστυνομία τά όνόματα και τς κομμουνιστικές οργανώσεις πού ύπάρχουν στην Τουρκία. Η πράξη του αυτή βέβαια δέν έχει καμμία άπολύτως έννοια προδοσίας, άπλως έμπρακτα προσπαθεί νά πείσει τό κράτος ότι τό κόμμα δέν βρίσκεται σέ αντίθεση με τήν κυβέρνηση.

Μέ τό πραξικόπημα του 1960 εναντίον του Μεντέρές, τό κομμουνιστικό κόμμα γνωρίζει μιά άπό τς ευτυχισμένες στιγμές τής ύπαρξής του στην Τουρκία. Η άνθηση αυτή είδαμε πόσο έπηρεάσε τούς διανοούμενους. Μόνο πού θά διαπιστώσουμε ότι αυτή τήν άνθηση τήν επιτρέπει τό κράτος και όταν άρχίζει νά κινδυνεύει τήν διακόπτει. Άλλά ή 'Αριστερά δέν έκμεταλλεύτηκε αυτή τήν περίοδο μέ τέτοιο τρόπο πού θά τής επέτρεπε νά έχει μιά μονιμότερη σύνδεση με τό λαό ώστε νά μπορέσει νά άντισταθεί στη φοβερή αντίδραση που ξέσπασε με τό πραξικόπημα του '71 και στα τέλη τής δεκαετίας του '70. Επίσης, άν και κάπως τολμηρό, χωρίς νά θέλουμε νά ύποτιμήσουμε τούς άγώνες τής τουρκικής άριστεράς, τήν εποχή πού θά μπορούσε νά άνοιχτεί στό λαό καταναλώθηκε στις έσωτερικές της αντιφάσεις. Δέν κατόρθωσε τελικά νά θεωρητικοποιήσει τή πρακτική της ώστε νά προσφέρει ένα μελλοντικό όραμα έξουσίας στό λαό.

Τό δημοκρατικό Σύνταγμα πού νομοθετεί ό στρατός τό 1960, επιτρέπει τήν ίδρυση του 'Εργατικού Κόμματος (TIP) στα 1962-63. Σ' αυτό συμμετείχε τό μεγαλύτερο μέρος του κομμουνιστικού κόμματος πού είναι παράνομο. Οι εκλογές του 1963, δίνουν στό εργατικό κόμμα 15 βουλευτές. Ο ένθουσιασμός είναι έκδηλος παντού στην Τουρκία. Στο 'Εργατικό Κόμμα¹¹ συμμετέχουν και άριστεροί σοσιαλδημοκράτες, όπως και 3-4 βουλευτές είναι Κούρδοι. Τό Σοσιαλιστικό κόμμα του πατέρα 'Ινονού δέν έχει άκόμη ταξικό, άριστερό λόγο. Μετά τό 1970 τοποθετείται άριστερά του Κέντρου και προσπαθεί νά διεκδικήσει μέλη του κομμουνιστικού κόμματος. Οι Τούρκοι άριστεροί άρχίζουν νά μιλάνε για επανάσταση. Τό TIP οργανώνει στα Πανεπιστήμια τήν «όμοσπονδία συλλόγων συνειδητοποίησης» (*Fikir Kulüpleri Fenderasyon*), όπως και στην λογοτεχνία μεταφράζονται με μοναδική ταχύτητα Ρώσοι λογοτέχνες και μαρξιστές συγγραφείς. Όμως ή έξουσία άρχίζει νά άντιδρά και ύποθάλλει τήν «Ένωση, άντικομμουνιστικός άγώνας» γνωστή σ' έμάς με τό όνομα «Γκρίζοι λύκοι», ενώ παράλληλα, με τόν εκλογικό νόμο, περιορίζει τούς

βουλευτές του TIP στις εκλογές του 1965 σέ τρεις.

Ο Έτσεβίτ γίνεται ό Δούρειος ίππος για τήν άριστερά. Τά έθνικά αισθήματα των δεξιών παραδοσιακών μαζών μεγαλώνουν και άρχίζουν νά προσανατολίζονται με συμπάθεια προς τόν Έτσεβίτ. Ο ίδιος για νά γίνει έθνικός ήρωας, παραιτείται με σκοπό νά προκηρύξει εκλογές. Σ' αυτό τό σημείο ή 'Αριστερά γνωρίζει μιά ήττα χωρίς προηγούμενο. Τά δεξιά κόμματα, μπροστά στον κίνδυνο, δημιουργώντας κυβέρνηση «έθνικού μετώπου» όπου συμμετέχουν φασίστες του Τουρκές και του Έρμπακάν, άρχίζουν νά χτυπάνε τά άριστερα συνήματα. Σκοπός τους νά εξαφανίσουν τό κύρος πού κέρδισε ή 'Αριστερά από τήν εισβολή στην Κύπρο. Η Τουρκία βρίσκεται σέ κατάσταση έμφυλίου πολέμου. Από τήν άλλη μεριά άριστεροί και άριστεριστές προσπαθούν νά άντικρούσουν τήν συντονισμένη δράση των φασιστικών οργανώσεων. Ο ένοπλος άγώνας κατά των φασιστών είναι σημαντικός και άποβλέπει στην ύπεράσπιση των λαϊκών δικαιωμάτων.

Όμως ό ένοπλος άγώνας δέν μπορεί νά άναπτυχθεί και ή 'Αριστερά, όχι μόνο άποκόβεται από τό λαό, αλλά συμβάλλει και στην πολιτική ρευστότητα. Οι άριστεροί κυρίως φιλοσοβιετικοί, άρχίζουν νά διαχωρίζουν τή θέση τους, ό λαός όμως σ' αυτό τό κλίμα τής άνεξέλεγκτης τρομοκρατίας άναδιπλώνεται στον έαυτό του και άναζητεί τή σωτηρία του στη παράδοσή του (Ισλάμ), ή κρατική έξουσία έχει δημιουργήσει όλες τς προϋποθέσεις πού τής επιτρέπουν νά επανέλθει ως ό ρυθμιστής και έγγυητής τής έννομης τάξης.

Σήμερα ή 'Αριστερά, μετά τήν άπομόνωση της σ' όλη τή διάρκεια τής δεκαετίας του 1980, φαίνεται ν' άρχίζει νά δραστηριοποιείται μέσα από τά εργατικά κινήματα.¹²

Όστόσο πενήντα χρόνια μετά τό θάνατο του Κεμάλ, ή Τουρκία φαίνεται και άδύναμη νά σηκώσει τό φορτίο πού τής επέβαλε ό μεγάλος της έθνάρχης αλλά και άνίκανη νά διαμορφώσει μιά ταυτότητα πέρα από τό κεμαλικό μοντέλο. Ποτέ ή Τουρκία, από τή διά νόηση μέχρι τούς εργαζόμενους, δέν ζήτησε περισσότερο τήν Εύρώπη και

11. Μερικοί από τούς γνωστούς βουλευτές του TIP: ό Cetin Altan (σήμερα φιλο-Οζαλικός), ό Behice Boran, ιδρυτής του ένιαίου κομμουνιστικού κόμματος και ό γνωστός Κουρδολόγος Mehmet Ali Aslan.

12. Για τήν τεράστια σημασία των εργατικών άπεργιών για τήν 'Αριστερά, Περιντσέκ Ντογού, «Πρός τό 2000», Μάρτιος 1989.

πότε η Τουρκία, από την διανοήση μέχρι τους εργαζόμενους, δέν φόρεσε περισσότερο τή μαντίλα του μουσουλμάνου.

Από τό 1965 καί μετά, καί κυρίως μετά τό 1968 ή διεθνής συγκυρία επηρεάζει τήν πορεία του άριστερου κινήματος. Ή Κίνα, τό Βιετνάμ, ή Κούβα καί ή Τσεχοσλοβακία δέν αφήνουν ανεπηρέαστη, κυρίως τή νεολαία. Ή πρώτη διαφοροποίηση εκδηλώνεται ανάμεσα στους ύποστηρικτές «τής εθνικής δημοκρατικής επανάστασης» επηρεασμένοι από τό Μάο καί σ' αυτούς τής «εργατικής σοσιαλιστικής επανάστασης» που πρόσκεινται στην Σοβιετική Ένωση.

Τό 1968 είναι καθοριστικό, τό TIP κατηγορώντας τή Σοβιετική Ένωση για τήν εισβολή διαλύεται καί από αυτό βγαίνουν οι πρώτες ομάδες που υπερασπίζον τον ένοπλο άγώνα. Οι ομάδες αυτές κινούνται έξω από τήν φιλοσοβιετική παράδοση του TIP.

Από τή νεολαία ξεπηδάει τό κίνημα «επαναστατική νεολαία» (Dev(ginci) genç(lik)) όπου οι ρίζες τής γνωστής σ' έμάς *Dev yol*. Ή Dev genç τοποθετείται κατά τής Σοβιετικής Ένωσης καί θέλει νά ακολουθήσει τό πρότυπο τής Κούβας καί του Βιετνάμ. Συγχρόνως αναπτύσσονται μεγάλα άγροτικά κινήματα, κινητοποιήσεις των Κούρ-

δων μέ τήν ίδρυση τής πρώτης οργάνωσης «Έστίες επαναστατικής ανατολικής μόρφωσης». Οι πρώτες ένοπλες πρακτικές εκδηλώνονται μέ τήν μεγάλη ένοπλη ληστεία τράπεζας στην Άγκυρα· μετά ή μιά διαδέχεται τήν άλλη. Ή πρακτική τής έξουσίας, μετά τό πραξικόπημα του 1971 καί τήν άμνηστία του 1973, παγιδεύει τις άριστερές καί άριστεριστικές οργάνώσεις. Δηλαδή, ή δράση των φασιστικών κινήματων που εμφανίζονται καί αναπτύσσονται μέ γρήγορο ρυθμό μέσα στην δεκαετία του 1970, παρασύρει τους άριστερούς σέ μιά κλιμάκωση βίας που τους αφήνει εκθετους στό λαό καί τήν κοινή γνώμη. Γι' αυτό τό πραξικόπημα του 1980 έγινε άποδεκτό μέ ανακούφιση από τον περισσότερο κόσμο καί έβαλε τήν άριστερά στό περιθώριο. Ή έξουσία πείθοντας ότι πηγή άνωμαλίας είναι οι άριστεροί καί άριστεριστές, κατορθώνει νά άποσυνδέσει τή συλλογική μνήμη από τήν δικιά τής τρομοκρατική πρακτική. Ή δολοφονία του Μαξίπ Τσαγιάν (ιδρυτή του λαϊκού άπελευθερωτικού κόμματος) που είναι ο θεωρητικός του Dev yol, dev sol κ.λπ., μαζί μέ άλλους 10 στην Μαύρη Θάλασσα, όπως καί ή εκτέλεση του Ντενίζ Γκεζμής (ιδρυτή του τουρκικού άπελευθερωτικού στρατού), τό 1972 στις φυλακές τής Άγκυ-

ρας μαζί μέ 2 άλλους συντρόφους του, είναι μερικά από τά σημαντικά έπεισόδια αυτής τής φάσης. Έπίσης τήν ίδια εποχή, ο Ίμπραχίμ Καΰπά Καγιά (ιδρυτής του τουρκικού επαναστατικού άγροτικού στρατού) πεθαίνει από βασανιστήρια στις φυλακές. Από τους ιδρυτές άριστεριστικών οργάνώσεων τής δεκαετίας του '70 έλάχιστοι ζουν σήμερα, όπως ο Περιντσέκ Ντογού (τουρκικό επαναστατικό άγροτικό κόμμα), σήμερα εκδότης του περιοδικού «Πρός τό 2000» καί ιδρυτής του «Σοσιαλιστικού κόμματος».

Ή ιστορική συγκυρία όμως, που μεταβάλλει έξ ολοκλήρου τήν πορεία τής Άριστεράς είναι ή εισβολή στην Κύπρο του 1974. Ή εισβολή που γίνεται, όταν ο Έτσεβίτ είναι στην έξουσία, χρεώνεται στην άριστερά. Ο Έτσεβίτ αυτή τήν περίοδο εμφανίζεται μέ άριστερό λόγο. Ή εθνικιστική αυτή ενέργεια όχι μόνο άποπροσανατολίζει τήν Άριστερά, αλλά τήν κάνει καί εύκολη λεία στα χέρια τής αντίδρασης. Όλοι οι άριστεροί, εκτός από κάποιους μαοϊκούς ύποστηρίζουν τήν εισβολή. Είναι γνωστή ή αντίδραση των συνδικαλιστών τής Disk που προσφέρουν ένα μεροκάματο ο καθένας για τήν ένίσχυση του εθνικού άγώνα.

Σκέψεις για τήν ἐκθετική λειτουργία τοῦ σύγχρονου μουσείου

Στό πλαίσιο ἀνακατατάξεων καί ἐπαναπροσδιορισμοῦ πολλῶν θεσμῶν καί λειτουργιῶν ἐντάσσεται καί τό Μουσεῖο. Σύμφωνα μέ τόν ὄρισμό τοῦ Διεθνoῦς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM 1974): «*Τό Μουσεῖο εἶναι ἕνα ἴδρυμα μόνιμο, μὴ κερδοσκοπικό, στήν ὑπηρεσία τῆς κοινωνίας, τῆς ἀνάπτυξῆς τῆς, ἀνοικτό στό κοινό. Τό Μουσεῖο κάνει ἐρευνες σχετικές μέ τά ὑλικά τεκμήρια τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ περιβάλλοντός του, τά συλλέγει, τά διατηρεῖ, τά κοινοποιεῖ καί κυρίως τά ἐκθέτει γιά μελέτη, παιδεία, ψυχαγωγία*».

Μέχρι τίς μέρες μας ὁ ρόλος πού ἦταν ὑποχρεωμένο νά διαδραματίσει ἕνα Μουσεῖο περιοριζόταν στήν παθητική λειτουργία τῶν συλλογῶν του καί ἔστεινε νά ταυτισθεῖ μέ μαυσωλεῖο ντοκουμέντων τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Παράλληλα ἱκανοποιούσε τά ἐπιστημονικά ἐνδιαφέροντα τῶν εἰδημόνων καί ἀπευθυνόταν σέ μιά εἰδική κατηγορία διανοουμένων. Ἡ κατάσταση αὐτή εἶναι ὁ κανόνας στόν τόπο μας, ἐκτός ἀπό ὀρισμένες φωτεινές ἐξαιρέσεις τά τελευταῖα χρόνια μέ τήν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ τμήματος τοῦ ICOM (Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων) ἀλλά καί μέ τήν παρουσία τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Ὅλα τοῦτα ὁμως στό κέντρο. Ἡ περιφέρεια (ἐκτός ἀπό τό λαμπρό παράδειγμα τοῦ Μουσείου στό Βόλο) παραμένει σταθερά ἀμετακίνητη. Εἶναι γνωστό βέβαια ὅτι τά μουσεῖα καί οἱ πολιτιστικοί θησαυροί πού ἐκθέτουν ἔχουν γίνει ἀξιόλογα ὄργανα τῆς ἐκάστοτε ἐθνικῆς «πολιτιστικῆς» πολιτικῆς. Οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς «πολιτιστικῆς» μουσειῶν ἀντανακλῶνται στήν μηδαμινή ἀξέση Ἑλλήνων ἐπισκεπτῶν στά μουσεῖα μας καί δέν εἶναι ἀσχετες ἀπό τή συμπίεση τῶν δαπανῶν γιά τήν παιδεία καί τόν πολιτισμό.²

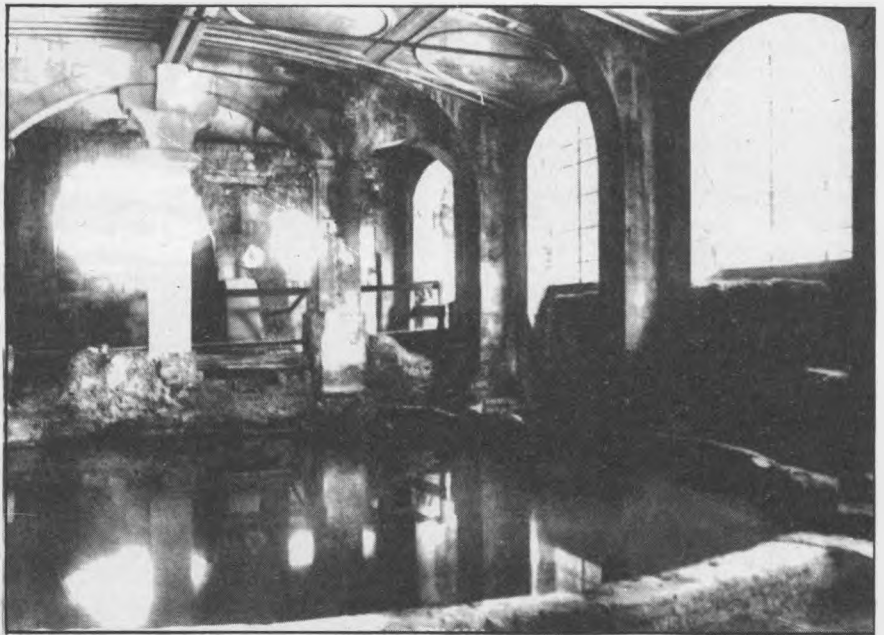
Θεωρώντας τόν παραπάνω ὄρισμό τοῦ Διεθνoῦς Συμβουλίου Μουσείων διακρίνουμε τρεῖς κύριους ἀξονες γύρω ἀπ' τοῦς ὁποῖους στρέφεται ἡ λειτουργία τοῦ μουσείου:

1. Συντήρηση, μελέτη, δημοσίευση.
2. Παρουσίαση - ἐκθεση.
3. Διαμόρφωση μιᾶς περισσότερο ἢ λιγότερο καθαρῆς πολιτικῆς γιά τήν προσέγγιση τοῦ κοινού.

τῆς Γαρυφαλιάς Ἀραβαντινοῦ – Μεταλληνοῦ

Ἡ ἐμπειρική παρατήρηση ἀπό μόνη της δέν θά μπορέσει ποτέ νά ἀποδείξει ἱκανοποιητικά τήν ἀναγκαιότητα.

Ἐνγκελς

Ἀφήνοντας κατά μέρος τόν ἀξονα 1 πού ἀναφέρεται στόν ἀναμφισβήτητο σημαντικό τομέα τῆς ἐρευνας θά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ σέ λειτουργίες πού ἔχουν μιά πιά ἀμεση ἀναφορά στό κοινωνικό σύνολο μέσα ἀπό τήν καθημερινή πρακτική.

Ἡ ἔλλειψη ἑνός στόχου, μιᾶς κεντρικῆς ἰδέας γύρω ἀπ' τήν ὁποία συγκεντρώνονται οἱ ἐπιμέρους ἐνότητες ἐννοῶν καθιστᾶ ἀδύνατη τήν κοινωνικοποίηση τῶν συλλογῶν τῶν μουσειῶν. Γιά παράδειγμα στά περισσότερα μουσεῖα ἔχουμε νά κάνουμε μό-

νον με εκθέσεις αντικειμένων μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας ή με έργα μοναδικά από ιστορική άποψη. Αυτή ή απλή ή έστω διαχρονική παράταξη έργων τέχνης ή άλλων συμβολικών αντικειμένων του παρελθόντος παρουσιάζει έσφαλμένα τους στόχους της αρχαιολογικής επιστήμης. Άλλά και δέν βοηθά στην εξαγωγή συμπερασμάτων για μία συγκεκριμένη εποχή, για την κοινωνική της διάρθρωση, τις ανθρώπινες δραστηριότητες σε αναφορά τόσο με τό οικείο και μακρινό τους περίγυρο όσο και με τό φυσικό περιβάλλον. Η ασάφεια των μηνυμάτων που εκπέμπουν τά συγκεκριμένα αντικείμενα όφείλεται στην έλλειψη στόχων με κοινωνικές προεκτάσεις, στην άδυναμία σύνθεσης των δεδομένων. Η ισχύουσα στατική αντίληψη της ιστορικής ή αρχαιολογικής πραγματικότητας έτσι όπως διαγράφεται μέσα από τά αρχαιολογικά εύρήματα δέν είναι βέβαια άσχετη από τις θεωρητικές αναζητήσεις της ίδιας της αρχαιολογικής επιστήμης.

Μέχρι τις άρχές της δεκαετίας του '60 ή παραδοσιακή αρχαιολογία — με έλάχιστες φωτεινές εξαιρέσεις³ κυριαρχούσε στο θεωρητικό πεδίο της έρευνας. Τελικό στόχο της μελέτης θεωρούσε τά πράγματα που δημιούργησε ο άνθρωπος, μέσα στα όποια και περιέχεται ή ιδιαιτερότητα της εποχής τους. Η κατάρτιση συλλογών και καταλόγων, οι αισθητικές περιγραφές χαρακτηρίζουν μία αρχαιολογική επιστήμη για τόν έαυτό της κι όχι μία ιστορική - κοινωνική επιστήμη. Γεγονός που αντανακλάται βέβαια και στο σκεπτικό με τό όποιο διοργανώνονται οι εκθέσεις στα μουσεία. Οι αντιιστορικές αυτές έπιλογές που χαρακτηρίζουν την παραδοσιακή αρχαιολογία δέν είναι άσχετες με την ιδεολογική της φόρτιση. Η άστική ιστοριογραφία είτε καταγράφει άπλως τά πράγματα είτε αναζητεί έξωτερικούς παράγοντες στην προσπάθειά της να εξηγήσει την Ιστορία. (Τόν ρόλο του τυχαίου, των κλιματολογικών αλλαγών, των πολέμων, των μεταναστεύσεων κ.λπ.). Αναπτύσσει δηλαδή θεωρίες που δέν έρμηνεύουν την πραγματικότητα, που είναι παραμορφωτικές, γιατί άκριβώς εξαρτώνται από τή συγκεκριμένη άποψη με την όποια τά αντιμετώπιζει.

Με τις άρχές όμως της δεκαετίας του '60 ή γενικότερη άνατροφοδότηση του θεωρητικού χώρου με έννοιες, όπως «σύστημα», «μοντέλο», «κυβερνητική» δέν αφήνουν άνεπηρέαστη την αρχαιολογική σκέψη. Η «νέα αρχαιολογία» έπιχειρεί, μέσα από την σύνθεση του αρχαιολογικού ύλικού με την ανθρωπολογία, την κοινωνική έρμηνεία του αρχαιολογικού φαινομένου. Όλες αυτές οι θεωρητικές ανα-

ζητήσεις — που δέν είναι άσχετες με την πρόοδο της αρχαιολογικής τεχνικής⁴ — έπηρεάζουν και τις αντίληψεις πάνω στους τρόπους κοινωνικοποίησης των συλλογών του μουσείου.

Έτσι ή αντίληψη ότι ή όλική εμφάνιση του πολιτισμού (αρχαιολογικά αντικείμενα) αποτελεί όλοποίηση ιδεών δέν άρκει σήμερα. Δέν μπορούμε να άγνοήσουμε τις διαδικασίες εκείνες, οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές που όδήγησαν στην συγκεκριμένη ιδεολογική λειτουργία, που με τή σειρά της παρήγαγε την συγκεκριμένη κατασκευή. Δέν μπορούμε π.χ., να παρουσιάσουμε μία συλλογή προϊστορικών άγγειων σάν πληροφορία ιστορικά τεκμηριωμένη άν δέν την παρουσιάσουμε σάν άποδεικτικό στοιχείο μιας διαδικασίας που στηρίζεται σε οικονομικο-κοινωνικές βάσεις.

Σήμερα ή λειτουργία της παρουσίωσης φέρει στους ώμους της τό κύριο βάρος της λειτουργίας ενός μουσείου. Σύμφωνα με τόν Ντ. Άλλαν «ή σύνταξη ενός προγράμματος σχεδίου για μία έκθεση είναι μία σοβαρή δοκιμασία ειδικής γνώσης, πείρας, διδακτικής ικανότητας και κατανόησης του τρόπου που εργάζεται τό ανθρώπινο μυαλό. Η έκθεση πρέπει να είναι έγκυρη επιστημονικά, έκλυστική, λιτή και άμεση στην παρουσίασή της, θά πρέπει να ενθαρύνει τόν επισκέπτη να προχωρεί από την μία έτικέτα, τό ένα αντικείμενο, τή μία βιτρίνα, τή μία αίθουσα στην άλλη». Είναι φανερό ότι έδώ δέν έννοείται ο παραδοσιακός κι επιστημονικά λειψός τρόπος έκθεσης των αντικειμένων (ο δειγματοληπτικός), που κουράζει κι άπομακρύνει τόν επισκέπτη. Αντίθετα έχοντας ως βάση την ύπαρξη μιας κατευθυντήριας ιδέας προχωρούμε στη σύνθεση των έπιμέρους. Τά μέσα που έχουμε στη διάθεσή μας είναι: *Υλικά αντικείμενα* άποσπασμένα από τό φυσικό τους περιβάλλον, *οπτικοακουστικό ύλικό* (διαφάνειες) και *ή γραφή* (όδηγοί ή κατατοπιστικές πινακίδες). Προσφέρονται δηλαδή στον επισκέπτη δύο αντικείμενα προς γνώση: α) Τό εκτιθέμενο π.χ. τό εργαλείο και β) ή επιστημονική άποψη π.χ. ή οικονομική και κοινωνική άρθρωση της δοσμένης κοινωνίας. Ο βαθμός άλληλοεξάρτησης των δύο κρίνει και την έπιτυχία της παρουσίασης.

Είναι δυνατόν να άπαριθμήσουμε τρία τουλάχιστον στοιχεία που παρακινούν τόν δέκτη - θεατή και να τά λάβουμε ύπόψη μας:

- 1) Η έπιθυμία έμπειρίας της όμορφιάς (αισθητική προσέγγιση).
- 2) Η έπιθυμία ίκανοποίησης περιέργειας ή γνώσης (γνωστική προσέγγιση).
- 3) Η έπιθυμία να ειδωθούν πράγματα και καταστάσεις διαφορετικές άπ'

τις σημερινές, που έχουν σχέση βέβαια με την προγονική μας κληρονομιά (ρομαντική προσέγγιση).

Άπό αυτά, τά σημεία 1 και 3 άποτελούσαν μέχρι τώρα την βάση του παραδοσιακού τρόπου έκθεσης στα Μουσεία, μία και τό σημείο 2 άναφέρεται σε είδημονες. Έτσι άπορρίπτοντας τό σημείο 3 από τό όποιο δέν λείπει βέβαια ή ιδεολογική φόρτιση μία και ο έθνικισμός δέν άποκρύπτεται σε μία τέτοια αντιμετώπιση θά άναφερθούμε παρακάτω στους κατά την γνώμη μας δυνατούς τρόπους αξιοποίησής τους.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Σέ μία εποχή, όπου ο παραδοσιακός τρόπος πληροφόρησης με τόν γραπτό λόγο κρίνεται άνεπαρκής και ή εικονογραφημένη - ζωντανή πληροφόρηση (βλ. κυριαρχία τηλεόρασης, φίλμς, εικονογραφημένων έντύπων) κατακτά έδαφος ή έκθετική λειτουργία του μουσείου καλείται να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο. Τό πλεονέκτημα έδώ είναι ή προσωπική παρεμβολή και ή δυνατότητα έλέγχου και πιστοποίησης με την έμπειρία, ή άμεση αντίληψη μέσω άθθεντικών τρισδιάστατων αντικειμένων. Η αισθητική πληροφορία, που εκπέμπει μία σύνθεση αντικειμένων εξαρτάται βέβαια από την αισθητική πληροφορία που προτίθεται να δώσει ο εκθέτης, είναι όμως ανεξάρτητη από την θέλησή του ή αισθητική άπόλαυση μεμονωμένων αντικειμένων. Γιατί είναι άποδεκτό ότι αντικείμενο αισθητικής προσέγγισης μπορεί να γίνει όποιοδήποτε αντικείμενο κατασκεύασε ο άνθρωπος στην άτομική και κοινωνική του θέση. Και αυτή ή αισθητική σχέση του καθενός με τά αντικείμενα και τή φύση, με την πραγματικότητα, είναι ένας άναμφισβήτητος τρόπος συνειδητοποίησης αυτής της πραγματικότητας, των κοινωνικών εκείνων δραστηριοτήτων σχετίζονται με τά αντικείμενα. Στόχος δηλαδή κάθε αισθητικής αξιολόγησης είναι να κάνει κατανοητά τά συγκεκριμένα αντικείμενα, να άποκαλύψει τό νόημά τους, την ουσία τους και την άναγκαιότητά τους. Η αισθητική προσέγγιση είναι βέβαια δεμένη με την αξιολόγηση, με την παραδοχή αξιών ή τή διαπίστωση άπαξιών. Η αξία όμως δέν είναι φυσική ιδιότητα, που ύπάρχει ανεξάρτητα από άτομα, αλλά μία ποιότητα σχετική μ' αυτά. «Ουδέτερο» αισθητηριακό δεδομένο δέν ύπάρχει. Η αισθητηριακή αξιολόγηση δέν είναι δυνατόν να διαχωρισθεί από τό κοινωνικό - ιδεολογικό ύπόβαθρο του ατόμου. Τό τί βλέπει ο άνθρωπος εξαρτάται από την παιδεία του και τις κοινωνικές του έμπειρίες. Αυτό έπι-

δρά και στην ευαισθησία του απέναντι στα έρεθίσματα και στον τρόπο με τον οποίο τὰ συνειδητοποιεί.

Έκτός όμως απ' τήν πληροφορία, πού εκπέμπει τό ίδιο τό αντικείμενο, ή προγραμματισμένη παροχή γνώσεων μέσα από τήν σφαίρα τής αισθητικής πληροφόρησης για παιδιά ή για ένήλικες, είναι ένας κύριος τομέας ένασχόλησης των υπευθύνων. Έννοούμε εδώ τή διδακτική πάνω σε άπλές έννοιες τής αισθητικής και τής τέχνης, όπως αυτές άπορρέουν απ' τό θεματικό περιεχόμενο τής συγκεκριμένης έκθεσης. Ένέργεια, πού όμως θα χρησιμοποιεί τις μεθοδολογικές αρχές μιας επιστημονικής αισθητικής και σε γενικές γραμμές θα στηρίζεται: α) στην σύνθεση των αισθητικών φαινομένων με τὰ κοινωνικά και β) στην εξέτασή τους μέσα στον χρόνο και όχι σαν δείγματα υπερχρονικών εκδηλώσεων. Για τήν πραγμάτωση αυτών ή προϋπόθεση κάποιος υποδομής τόσο υλικής, όσο και σε έμφυχο δυναμικό είναι άπαραίτητη. Ειδικά τό παιδί δέν μπορεί να κινηθεί με άνεση και να δράσει μέσα σ' ένα μεγάλο μουσείο. 'Η προσοχή του διασπάται από τήν έκταση των αντικειμένων του χώρου κι από τό πλήθος των αντικειμένων κάτω απ' τό άγρυπνο μάτι του φύλακα (Εικ. 1). Ένας μικρός χώρος συμπληρωματικός των λειτουργιών του Μουσείου, έξοπλισμένος με αντικείμενα επιλεγμένα σωστά μπορεί να προσφέρει στα παιδιά διαφορετικών ηλικιών γνώσεις πάνω σε πολλούς τομείς τής τέχνης και τής αισθητικής πληροφόρησης κι άπόλαυσης. 'Η θέαση π.χ. ενός άμφορέα με ζωγραφικές παραστάσεις δείχνει και τήν αισθητική και τήν τεχνική βαθμίδα τής εποχής και τήν ειδική παραγωγική πείρα τής συγκεκριμένης, άρχαίας κοινωνίας και τήν οικονομική βάση της και τήν κοινωνική της διάρθρωση κατ' επέκταση. Αυτή ή αισθητική άφομοίωση του κόσμου μέσα από τή σύνθεση των συγκεκριμένων αντικειμένων είναι ένα ισχυρό δπλο του κοινωνικού ανθρώπου. Σ' αυτή τήν γόνιμη ένταξη του άτόμου στην ανθρώπινη κοινωνία πρέπει να άποβλέπουν τὰ μουσεία, σύμφωνα με τό ΔΙΕΘΝΕΣ Συμπόσιο του ICOM για τον ρόλο των Μουσείων (Παρίσι 1984). Μέσο για τήν επίτευξη του σκοπού αυτού είναι και ή βοήθεια στην άνακάλυψη τής αισθητικής συγκίνησης και άπόλαυσης. Συμπληρωματικό στοιχείο αυτού του μέσου μπορεί να γίνει και πρέπει να γίνει, ή ψυχαγωγία. 'Η παροχή ενός πλατειού πεδίου στις προσάθειες, πού επιθυμούν να εκδηλωθούν ελεύθερα.

ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Είναι άποδεκτό ότι ή αισθητηριακή αντίληψη είναι μία πρώτη μορφή αντίληψης του κόσμου. Προσφέρει μία έποπτική γνώση των πραγμάτων. Διά μέσω αυτής άποκτούμε συνείδηση των άπλών γνωρισμάτων των φαινομένων, ή όποια στην πορεία θα όδηγήσει στην λειτουργία τής νόησης με τήν βοήθεια των έννοιών, πού δημιουργούνται και συσσωρεύονται μέσα απ' τήν πρακτική σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο. Με βάση τις γενικές αυτές παρατηρήσεις τό μουσείο χρησιμοποιώντας συνθετικά τὰ αντικείμενα των συλλογών του είναι δυνατόν να συντελέσει στην διαμόρφωση έννοιών, μέσω τής αισθητηριακής αντίληψης και να όδηγήσει στην γνώση. Σε γενικές γραμμές ύπάρχει ή δυνατότητα να άποκτηθούν πολύτιμες γνώσεις και να διαμορφωθούν άξίες. 'Η σύνθεση των θεμάτων μιας έκθεσης έχει τή δυνατότητα απ' τήν μία να καταδείξει τή διαχρονική πορεία του ανθρώπινου είδους σε σχέση πάντα με τον φυσικό του περίγυρο στην προσπάθειά του να τον δαμάσει και να τον άξιοποιήσει. 'Απ' τήν άλλη παρέχει τή δυνατότητα στον θεατή να έντυρφήσει σε έπιμέρους θέματα (όπως, οικονομική ζωή, έμπόριο, εργαστήρια, εξέιδίκευση — Βάση ή καθημερινή ζωή, αντικείμενα χρήσης, ένδυμα κατοικία έθιμα, θρησκεία, ταφικές συνήθειες - 'Εποικοδόμημα).

Πέρα όμως από τήν παρουσίαση τεκμηριωμένων πληροφοριών άπώτερος στόχος κάθε έκθεσης πρέπει να είναι ή χρήση αυτών ως στοιχείων, πού θα βοηθήσουν στην κατανόηση του κοινωνικού γίγνεσθαι συνολικά. Διαδικασία ή όποια χαρακτηρίζεται από τήν ιδεολογική αντίληψη, τήν αντίληψη δηλαδή τής εκάστοτε ταξικής άποψης. 'Η άπλοϊκή αντίληψη τής προόδου ως γραμμικής πορείας έχει καταρριφθεί. 'Ο άστικός Ούμανισμός έχει διαψευσθεί. 'Η «μαγική» εικόνα του άρχαίου κόσμου μάς παρουσιάζοταν τις περισσότερες φορές άνεστραμμένη. 'Ο «Χρυσός αιώνας» του Περικλή θαυμάζεται αλλά ξεχνάμε ότι στηρίχτηκε στο αίμα των δούλων και των πόλεων πού έκμεταλλευόταν ή 'Αθηναϊκή άποικιοκρατία. 'Η ανθρώπινη ιστορία είναι ή ιστορία τής πάλης των τάξεων. Μέσα στον άγώνα με τήν φύση και στον άγώνα για τήν ίκανοποίηση των υλικών και πνευματικών του άναγκών —ταξική πάλη— διαμορφώνεται ο άνθρωπος, πού στην συνέχεια με τήν σειρά του επενεργεί στην κοινωνική πραγματικότητα. 'Επομένως ή θεώρηση τής κοινωνικής πραγματικότητας δέν είναι ούδέτερη. Διαθλάται μέσα απ' τις σχέσεις παραγωγής, τις σχέσεις ιδιοκτησίας και γενι-

κότερα μέσα από τό πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων.⁵ Γεγονός, πού ξεκάθαρα ύποστηρίζει ο μαρξισμός, χρησιμοποιώντας ως μεθοδολογικό εργαλείο τον ιστορικό ύλισμό.⁶

'Επειδή λοιπόν ο άνθρωπος «ζώνον πολιτικών» δέν νοείται παρά μόνον μέσα στην κοινωνία⁷ δέν μπορούμε να μιλάμε για παραγωγή έξω απ' τήν κοινωνία, ούτε έχουμε άλλο τρόπο για να μελετήσουμε τὰ άρχαιολογικά δεδομένα, τὰ δημιουργήματα του ανθρώπου παρά μόνον μέσα στην εκάστοτε χρονική και γεωγραφική πραγματικότητα. Οι «ροβινσωνιάδες, κατά τον Μάρξ, όπου ένα άτομο είναι σε θέση να κατασκευάσει τον ιδιωτικό του χώρο μέσα σ' ένα κοινωνικό «κενό» είναι ένα ιδεολογικό κατασκεύασμα του άστικού έπους.

Με βάση λοιπόν τις αρχές αυτές διαμορφώνονται και οι στόχοι τής έκθεσης. Παράλληλα όμως με τήν κατάδειξη του κοινωνικού γίγνεσθαι μέσα από τό συγκεκριμένο εκάστοτε άρχαιολογικό υλικό είναι δυνατόν —κύρια μέσα από τις προϊστορικές συλλογές— να έξαχθούν και φιλοσοφικού χαρακτήρα συμπεράσματα. Θέσεις πού απ' τήν δική τους όπτική γωνία όδηγούν στην άπελευθέρωση του άτόμου απ' τήν άγνοια και τον μυστικισμό. Σημεία άναφοράς θα μπορούσαν να γίνουν τὰ έξής:

1) 'Απομυθοποίηση τής καταγωγής του ανθρώπου. Κυριαρχία τής έννοιας τής ανθρωπογένεσης σαν άποτέλεσμα μακράς βιολογικής και κοινωνικής εξέλιξης. Κατάδειξη του ρόλου τής εργασίας, τής τροφής και τής κοινωνικής ζωής στην διαδικασία τής εξέλιξης.

2) 'Αποκάλυψη τής συνείδησης ως κοινωνικού δημιουργήματος.

3) 'Αποκάλυψη τής λειτουργικής ένότητας ανθρώπου-φύσης και κατάδειξη των συνεπειών τής άποκοπής απ' τή φύση και τής ύποβάθμισης του φυσικού περιβάλλοντος σήμερα.

4) 'Η ιστορικότητα είναι χαρακτηριστικό του «είναι». 'Επειδή δέ ο ιστορικός άνθρωπος εξελίσσεται ή «ούσία» του δέν είναι μία σταθερή αλλά μία ιστορική κατηγορία, είναι τό σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων. 'Η καταστροφή των κοινωνικών σχέσεων σήμερα ως άπόρροια τής άλλοτρίωσης του σημερινού άτόμου λόγω τής μετατροπής του σε άπλό παραγωγικό εργαλείο, συνεπάγεται τήν πνευματική και συναισθηματική κατάντηση του άτόμου.

Οι παραπάνω δυνατότητες άναφοράς μπορούν να συνδυασθούν κάλλιστα με τό σχολικό πρόγραμμα και με σωστή προεργασία με τή βοήθεια κατάλληλα ειδικευμένου προσωπικού να άποτελέσουν θεματικές ένότητες για έπεξεργασία. Με τον όρο έπεξεργασία

έννοοιμε την προγραμματισμένη και ενεργητική εντρίφηση του παιδιού. Θέση που προϋποθέτει την ύπαρξη ενός χώρου - εργαστηρίου προκειμένου να μπουν σ' ενέργεια ή εργασία και τό πείραμα. Έπιτυγχάνεται με τόν τρόπο αυτό ή σύνδεση τής πληροφοροφίας με τήν προσωπική εμπειρία με αποτέλεσμα μία βαθύτερη γνώση και ψυχαγωγία. Άποτέλεσμα, που προσδιορίζεται άπ' τήν άπόρριψη τής παλαιάς παιδαγωγικής μεθόδου, που ένδιαφερόταν μόνον για τή συσσώρευση πληροφοριών και άντιστοιχη εφαρμογή τών σύγχρονων άντιλήψεων, που δίνουν έμφαση στην άνάπτυξη κι εξέλιξη όλόκληρου του άτόμου. Τό γεγονός π.χ. τής παραγωγής φωτιάς άπό τήν τριβή δύο ξύλων μπορεί να έπαληθευθεί στό εργαστήριο γνωρίζοντας στό παιδί ποιός είναι ο σωστότερος τρόπος χρήσης του ξύλου για να έπιτευχθεί τό άποτέλεσμα. Με μία τέτοιου είδους εκπαίδευση κερδίζεται όχι μόνον γνώση πρακτική τεχνολογικών μεθόδων αλλά έπίσης ή γνώση τής αξίας τών πραγμάτων και τής εργασίας. Δίνοντας τήν άληθινή έννοια τών αξιών συντελούμε έτσι στην έπιτυχή άνάπτυξη του παιδιού και συνεπώς του κοινωνικού άτόμου.

Αυτό του είδους ή εκπαιδευτική δραστηριότητα είναι πραγματικότητα για πολλά μουσεία ξένων χωρών. Τό 1974 διοργανώνεται άπό τό Musée d'Aquitaine τής Μπορντώ ή έκθεση «Bordeau, 300 χρόνια Ιστορίας». 'Η εκπαιδευτική λειτουργία του μουσείου δέν περιορίστηκε σέ μία μαζική προσέλευση σχολείων, που παρατηρημένα περιδιαβαίνουν τίς αίθουσες με άδιαφορία και βιασύνη. Άντίθετα οί έπισκέψεις τών τάξεων συνδυάζονται με εργασία στό Σχολείο και στό Μουσείο. Στη Lejre τής Δανίας λειτουργεί ένα είδος «ϊστορικού εργαστηρίου» δεμένο με τήν σύγχρονη εκπαίδευση. Τό πρόγραμμα άρχίζει με μία μέρα διδασκαλίας (τεχνική εργαλείων, πρωτόγονη ύφαντική, ψήσιμο άγγείων, μελέτη εύρημάτων μουσείου). Τά παιδιά τίς έπόμενες μέρες έχουν τήν ευκαιρία να έξασκηθούν στις παραπάνω ασχολίες. Στο Έθνικό Μουσείο τής Άβάνας τό 1968 άνοιξε τίς πύλες τής μιά αίθουσα (Sala Didactica) άποκλειστικά για παιδιά. Τό πρώτο άπ' τά τέσσερα τμήματά της ασχολείται με τούς διάφορους τύπους μουσείων και τίς ιδιαίτερότητές τους καθώς και με τή διαφορά άνάμεσα στό αθένητικά έκθέματα και στό άντίγραφα τους καθώς και με τούς σκοπούς, που έξυμνηρετούν τά δεύτερα. Τό δεύτερο τμήμα έκθέτει δείγματα άρχιτεκτονικής, γλυπτικής, ζωγραφικής, μωσαϊκών, κεραμικής. Τό τρίτο τμήμα ασχολείται με τήν άνάλυση τών διαφορετικών στοιχείων μιάς εικόνας και τό τέταρτο έκθέτει έργα

Κουβανών ζωγράφων. Τό μουσείο Μπενάκη στην Άθήνα πρωτοπόρο άπέναντι σ' άλλα ελληνικά μουσεία διοργανώνει πλούσια εκπαιδευτικά προγράμματα και έχει προχωρήσει στην έκδοση ειδικών έντύπων για παιδιά, χρησιμοποιώντας τόν συνδυασμό τής ψυχαγωγίας και τής μάθησης (π.χ. κάρτες ζωγραφικής πάνω σέ λαϊκά μοτίβα του ελληνικού κεντήματος. Τό ίδιο ίσχύει και στό Μουσείο Γουλανδρή.

Τό θετικό στην όλη παιδευτική λειτουργία του μουσείου είναι ή μη δέσμευση του προγράμματός του άπό ένα καθορισμένο πλαίσιο όπως συμβαίνει στό σχολεία, αλλά ή δυνατότητα ευελιξίας του και προσαρμογής του ύλικού του στό ένδιαφέροντα και τίς ήλικίες τών έπισκεπτών του. Παράλληλα όμως δέν είναι ξένη ή ιδέα τής συνεργασίας τών σχολείων με τά μουσεία πάνω σέ προγράμματα κοινής βάσης. Στο πνεύμα αυτό έντάσσεται ή συνεργασία μουσειολόγων, άρχαιολόγων, καθηγητών, άναπτύσσοντας πολύπλευρη δραστηριότητα, που ξεκινάει άπό τή διοργάνωση ξεναγήσεων και διαλέξεων στό μουσείο, που προετοιμάζουν τούς καθηγητές στό έργο τους και φθάνει μέχρι τήν έκδοση ειδικών έντύπων για καθηγητές. Τά έντυπα αυτά περιέχοντας μία εικονογράφηση τών κυριότερων έκθεμάτων στό μουσείο τής πόλης δίνουν άναλυτικά προτάσεις του τρόπου με τόν όποιο μπορούν αυτά να ένσωματωθούν στό μαθήματα του σχολείου. Για τήν έξυμνηρήτηση του ίδιου σκοπού προορίζονται και τά άρχαία άντικείμενα που διαλεγμένα άπό τίς άποθήκες τών μουσείων διατίθενται για να βοηθήσουν στό συγκεκριμένο πρόγραμμα μέσα στό σχολείο.

Άλλά ένα σύγχρονο μουσείο δέν άπευθύνεται μόνο στην παιδική ήλικία. Έξίσου σημαντική είναι ή προσφορά και ή ένήμερωση για τόν ένήλικα. 'Οργανωμένες διαλέξεις, δωρεάν ξεναγήσεις σέ σωματεία εργαζομένων, άπλοί και κατανοητοί όδηγοί είναι στοιχεία άπαραίτητα για σωστή προσφορά του μουσείου στό κοινωνικό σύνολο.

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΝΟΣ ΚΟΙΝΟΥ

'Η θέση αυτή προϋποθέτει δραστηριότητα με στόχους:

α) Ποσοτικούς. Προσέλευση αύξημένου άριθμού έπισκεπτών.

β) Ποιοτικούς. Ποιοτικό άνέβασμα τής έπαφής του κοινού με τό μουσείο σ' όλους τούς Τομείς δραστηριότητάς του. Προγραμματισμένη «προσωπική άντίδραση» μπροστά στό έκτιθέμενα άντικείμενα.

Μέ τό δεδομένο τής ύπαρξης ενός μουσείου, που άνοίγει τίς αίθουσές του

στό κοινό, άρχική προϋπόθεση είναι ή οργανωμένη εργασία και ή ύπαρξη μιάς ομάδας εργασίας για να τήν συντονίσει. 'Η συγκεκριμένη ομάδα θά πρέπει να άπαρτίζεται άπό:

1. Έκπροσώπους του μουσείου.
2. Μουσειολόγο.
3. Έκπρόσωπο τής Πρωτοβάθμιας, Δευτεροβάθμιας Έκπαίδευσης.
4. Έκπρόσωπο Πολιτιστικών Φορέων.
5. Έκπρόσωπο τής Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

'Η ομάδα εργαζόμενη για τήν πραγματοποίηση τών παραπάνω στόχων προβαίνει στην λήψη μιάς σειράς μέτρων με σκοπό τήν προσέλευση του κοινού. Άρχικά ή ένήμερωση είναι δυνατόν να πάρει διάφορες μορφές. 'Η διαφημιστική άφίσα, ο καθημερινός τύπος, γραπτός και προφορικός έχουν τόν λόγο. 'Η τηλεόραση ιδιαίτερα με τήν άμεσότητα του λόγου και τής εικόνας μπορεί να διοργανώσει συνεντεύξεις, παρουσιάσεις τών διαφόρων αίθουσών τής έκθεσης. Τώρα όσον άφορά τή σχολική ήλικία, ένα προπαρασκευαστικό - πολιτιστικό ντοκουμέντο, που στέλνεται σ' όλα τά σχολεία, έπιτρέπει στους ένδιαφερόμενους να έτοιμάσουν τούς μαθητές τους για τήν έπίσκεψη τής έκθεσης. Τουτό θά περιλαμβάνει μία εισαγωγή στό πνεύμα και στό πίο αξιοσημείωτα έργα κάθε τομέα, μία συνοπτική βιβλιογραφία και διάφορα παραδείγματα δυνατής εργασίας πάνω σέ τμήματα τής έκθεσης, ένα παράδειγμα έρωτηματολόγιου που θά μοιρασθεί στό παιδιά τήν ώρα άφιξής τους για να τά καθοδηγήσει πάνω στό ιδιαίτερο θέμα. Άλλά και μία σειρά άλλα μέτρα, όπως ο δωρεάν όδηγός, που χορηγείται στους υπεύθυνους τών ομάδων έπισκεπτών, ή προσπάθεια προσέλευσης ιδιαίτερων κοινωνικών ή έπαγγελματικών κατηγοριών, όπως ή προγραμματισμένη ύποδοχή τών φυσικά ύστερημένων άτόμων, θά πρέπει να άποτελούν θέματα προβληματισμού για τήν ομάδα «εργασίας».

'Εκτός βέβαια άπό τήν διάθεση τών υπεύθυνων για τήν προσέλευση ενός μικρότερου ή μεγαλύτερου κοινού καθοριστικός παράγοντας είναι κύρια ή ποιότητα τής έκθεσης. 'Η έπιλογή τών άντικειμένων και ο «πλαστικός» τρόπος άπόδοσης τής κεντρικής ιδέας τής σύνθεσης με τή βοήθεια μιάς σειράς άλλων μέσων, μαζί με τόν σωστό ύπομνηματισμό τών έκθεμάτων και τήν λιτή αλλά ζωντανή παρουσίαση του συνόλου προσδιορίζουν τήν ποιότητα αλλά και τήν διάθεση επικοινωνίας μιάς έκθεσης με τό κοινό. Αυτό του είδους ή ποιοτικά διαφοροποιημένη έπαφή του κάθε έπισκέπτη με τό μουσείο, προϋποθέτει τήν έγκατάληψη του παραδοσιακού τρόπου έπίσκε-

ψης. Στόχος είναι ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν μονόλογο στὸ διάλογο, ἡ δημιουργία ἑνὸς ἐνεργοῦ κοινοῦ μὲ γνῶμη, ἀντιδράσεις. Ἔτσι μόνον ἡ ἔκθεση πού συλλαμβάνεται καὶ πραγματοποιεῖται ἀπὸ εἰδικούς δὲν προορίζεται μόνον γι' αὐτούς.

**ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟ
ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΛΑΟΥ**

Σύμφωνα μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου τοῦ ICOM γιὰ τὸν ρόλο τῶν Μουσείων (Παρίσι 1964) «*Τὰ Μουσεία ἀποβλέπουν στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου καὶ στὴ γόνιμη ἐνταξη στὴν ἀνθρώπινη κοινότητα. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἐπιδιώκουν νὰ συνδέσουν τὸν ἐπισκέπτη μὲ τὶς παραδόσεις τοῦ δικoῦ του παρελθόντος, νὰ τὸν κάνουν νὰ συμμετέχει στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του, νὰ προδιαγράψουν τὸ μέλλον, νὰ τοῦ ἐνδυναμώσουν τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, νὰ τὸν βοηθήσουν νὰ ἐκτιμῆσει καὶ νὰ διαφυλάξει τὴν πολιτιστικὴ κληρονομιά τοῦ τόπου του καὶ τῆς ἀνθρωπότητας, τέλος νὰ βοηθήσουν στὴν κατανόηση τῆν διεθνή μὲ μιά καλύτερη γνῶση τῶν ἄλλων πολιτισμῶν καὶ κοινωνιῶν.*

Ἄρωγός στοὺς παραπάνω στόχους ἐρχεται ἡ ἐπιστήμη τῆς μουσειολογίας, πού ἀσχολεῖται μὲ τὴν θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ προβληματικὴ τῶν ἐκθέσεων καὶ τῆς δουλειᾶς γενικά στὸ μουσεῖο. Ἡ δὲ προσφορά τῆς στὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῶν μουσείων εἶναι ἀναμφισβήτητη σὲ μιά σειρά χώρες, ἐνῶ στὸν τόπο μας τὸ κενὸ εἶναι ἄμεσα ἀντιληπτό. Λεῖπει ἀπ' τὸ προσωπικὸ τῶν μουσείων ἡ βοήθεια τοῦ εἰδικευμένου μουσειολόγου ἀλλὰ ἐξίσου λείπουν οἱ σχετικὲς μὲ τὸ θέμα με-

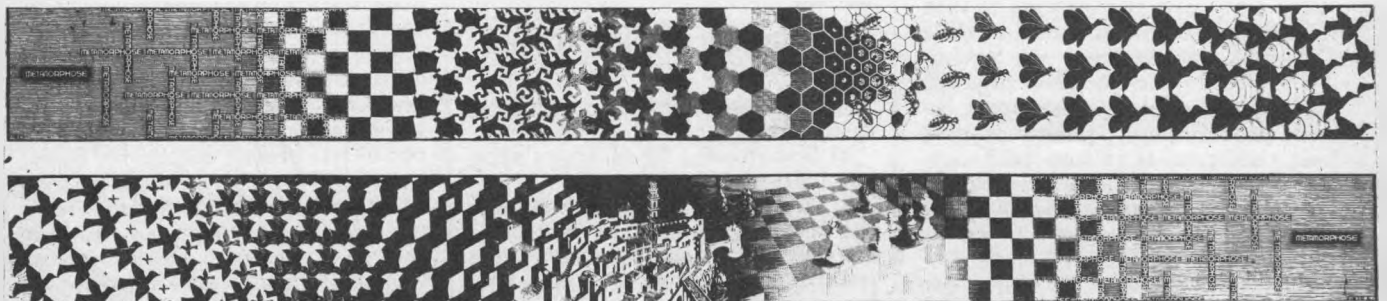
λέτες καὶ ὁ προβληματισμός. Στὴν Σοβιετικὴ Ἑνωσὴ τὸ Ἐρευνητικὸ Ἰνστιτοῦτο μουσειολογίας ἰδρύθηκε τὸ 1937 καὶ ἐκτός ἀπ' τὴν ἐποπτεία καὶ μελέτη πολλῶν μουσειολογικῶν Προβλημάτων καὶ μεθόδων ἀνάπτυξης καὶ ὀργάνωσης τῶν Σοβιετικῶν μουσείων, ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴ διοργάνωση ἐπιστημονικῶν συνεδρίων, τὴ δημοσίευση μελετῶν καὶ τὴν προετοιμασία ἐρευνητικῶν προγραμμάτων.

Εἶναι ἀποδεκτὸ ὅτι οἱ πρόσφατες ἐμπειρίες τῆς μουσειολογίας πρέπει νὰ υἱοθετηθοῦν ἀν ἐπιθυμοῦμε τὴν κοινωνικοποίηση τῶν συλλογῶν τοῦ μουσείου. Παράλληλα μὲ μιά σειρά ἄλλα μέτρα βοηθοῦν νὰ μένουμε ζωντανοὶ ὀργανισμοὶ στὴν καθημερινὰ μεταβαλλόμενη κοινωνία. Σ' αὐτὰ τὰ μέτρα περιλαμβάνονται τὰ ἐξωμουσειακὰ προγράμματα (ὀργάνωση διαλέξεων στὴν πόλη, ἐκθέσεων φωτογραφικοῦ ὕλικου, ἐπισκέψεων σὲ ἀρχαιολογικοὺς χώρους, ἡ διοργάνωση κινητῶν ἐκθέσεων σὲ ἀγροτικὲς περιοχὲς ἀλλὰ καὶ τοπικῶν μικρῶν μουσείων. Τέλος ἡ διοργάνωση ἐποχιακῶν ἐκθέσεων, μὲ διαφορετικὸ τὴν κάθε φορὰ θεματικὸ περιεχόμενο, θὰ κάνει ζωντανή τὴν παρουσία τῶν μουσείων στὴν ζωὴ τῆς πόλης καὶ θὰ ἐπιτρέψει τὸ ξεσκόνισμα τῶν προθηκῶν πολλῶν μουσείων στὸν τόπο μας, πού ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς ἰδρύσεώς τους μέχρι σήμερα ἔχουν νὰ μᾶς ποῦν τὰ ἴδια. Ἄλλὰ τὸ σημαντικότερο νὰ δοθεῖ ἡ δυνατότητα ἀπασχόλησης στὸ ὑπάρχον ἐπιστημονικὸ δυναμικὸ, πού παραμένει ἀνεργο.

Μετατροπὴ λοιπὸν τῶν μουσείων - μαυσωλείων σὲ ζωντανὰ πολιτιστικὰ κέντρα. Προσφορὰ ἐνάνα τὴν ἀποξένωση κι ἀλλοτρίωση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας. Γιατί καθημερινὰ γίνεται αἰσθητὸ ὅτι ὁ σημερινὸς ἀνθρώπος τείνει σὲ σωματικὸ καὶ πνευματικὸ ἐκφυλισμὸ. Ὁ ἐργαζόμενος εἶναι ἀπο-

ξενωμένος ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς, ἐπαναλαμβάνει τὶς ἴδιες φθοροποιὲς κινήσεις μιᾶς μονότονης ἐργασίας δέχεται ἄκριτα καὶ καταναλῶνει τὰ πολιτισμικά «ὑποπροϊόντα» πού τοῦ προσφέρουν. «Σ' ὄλους μας εἶναι οἰκείος ὁ σύγχρονος τύπος ἀλλοτριωμένου ἀνθρώπου, πού τρέχει ἀπὸ τὸ πρωῶς τὸ βράδυ γιὰ νὰ ἀποκτήσει τὰ ἀγαθὰ τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας. Σιγά - σιγά τὸ αἷμα του, ἡ ζωὴ του, ἡ ἡρεμία του, ἡ δυνατότητα τῆς ἐπικοινωνίας καὶ τῆς χαρᾶς ἀλλοτριώνονται καὶ ἐνσωματώνονται στὰ ἀστραφτερά σιδηρικά καὶ στὰ πλαστικά πού θὰ ἀγοράσει πιστεύοντας πῶς ἔτσι θὰ ἀποκτήσει κάποια ὄντοτητα.»⁸

Διέξοδο λοιπὸν καὶ ἐναλλακτικὴ λύση στὴν ἀτομικὴ περιχαράκωση πού σπᾶχνουν τοὺς ἐργαζόμενους οἱ ἀντικειμενικὲς συνθήκες καὶ ἡ ἰδεολογία τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ πρέπει νὰ δίνουν οἱ λειτουργίες τοῦ μουσείου, προχωρώντας μέσα ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ κοινοῦ, στὴν ψυχαγωγία καὶ τὴν ὁμαδικὴ δράση, ὄχι στὴν ἐξιδανίκευση παρωχημένων κοινωνικῶν μορφῶν, ἀλλὰ στὴν ἄμεση συνείδηση τῆς πραγματικότητος καὶ τῶν κινητήριων δυνάμεων τῆς. Καὶ ὁ στόχος αὐτός θὰ πραγματοποιηθεῖ ὅταν οἱ ὑπεύθυνοι θὰ ἀποφασίσουν νὰ παρέμβουν δυναμικά. Γιατί τὸ ὑπάρχον ἰδεολογικὸ πλαίσιο ὑποβάλλει στὸν ἀνθρώπο τὴν ἀντίληψη τῆς πραγματικότητος μὲ τρόπο πού νὰ ἀναπαράγεται αὐτὸ καθὼς καὶ οἱ κοινωνικὲς του δομές. Εἶναι ἐξίσου ὁμως δυνατόν τὰ νέα δεδομένα νὰ συμβάλουν στὴν ἐξάλειψη τοῦ ἰσχύοντος ἰδεολογικοῦ πλαισίου. Ἐπειδὴ ἡ σημασία τους καὶ ὁ ρόλος τους καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀποψη μὲ τὴν ὁποία ἐρμηνεύονται.

Γιά τήν ἀκριβή μας εὐρωπαϊκή κουλτούρα

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

«Ἄν ἦταν νά ξαναγίνει ἀπό τήν ἀρχή ἡ Εὐρώπη θά ἄρχιζα ἀπό τήν κουλτούρα», ἔλεγε στό τέλος τῆς ζωῆς του ὁ φερόμενος ὡς πατέρας τῆς εὐρωπαϊκῆς ιδέας Ζάν Μοννέ. Τά πράγματα ὅμως πῆραν ἄλλο δρόμο: ἐκεῖνον πού ἔδειχνε τό δολάριο, τό μάρκο, τό φράγκο, ἡ στερλίνα, ἡ παραγωγή τοῦ ἄτσαλιού καί κάρβουνου, τά γεωργικά προϊόντα, τό κρέας, τά ΜΟΠ, οἱ ἐπενδύσεις, ἡ νέα τεχνολογία. Σ' αὐτό τό πελώριο παζάρι τῆς ΕΟΚ τῶν μεγάλων καί τῶν μικρῶν συμφερόντων, τῶν ἀνταγωνισμῶν καί τῆς σύγκλισης τῶν καπιταλιστικῶν κολοσσῶν, τῶν ἀντιθέσεων τοῦ ἀναπτυγμένου Βορρᾶ καί τοῦ φτωχοῦ Νότου ἔδωσαν τόν τόνο οἱ εὐρωκράτες, οἱ τεχνολογίες, οἱ σύνοδοι κορυφῆς. Δέν ὑπῆρχε τόπος γιά τούς ποιητές, τούς φιλοσόφους, τούς καλλιτέχνες οὔτε ἀκόμη περισσότερο γιά τή λαϊκή πολιτισμική δημιουργία. Ἔτσι τόσο ἡ Σύμβαση τῆς Ρώμης ὅσο καί ἡ Ἐνιαία Πράξη δέν διέκριναν σ' αὐτό πού ὀνομάζεται πολιτισμός μίαν ἀρθρωτική ἀρχή γιά τήν εὐρωπαϊκή ὀλοκλήρωση. Ὅπως δέν βάσισαν τήν οἰκοδόμηση τῆς ΕΟΚ στήν ἐνοποίηση τοῦ *κοινωνικοῦ χώρου* καί μόλις πρόσφατα ἀκούστηκαν κάποια εὐχολόγια διά στόματος Ντελόρ πού ἄλλωστε δέν καταλήγουν σέ καμιά συγκεκριμένη καί πρακτική ρύθμιση. Ἀπέμειναν μόνο κάποια «ψιλᾶ» γιά μικροπανηγύρια σάν ἐκεῖνα μέ τίς «Εὐρωπαϊκές Πολιτιστικές Πρωτεύουσες» καί μπόλικη φλυαρία γιά τήν εὐρωπαϊκή ταυτότητα, τόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό, τό εὐρωπαϊκό πνεῦμα.

Πρόσφατα ὥστόσο φαίνεται ὅτι ἀρκετοί ἄρχισαν νά μιλοῦν γιά τήν πολιτιστική διάσταση τῆς Εὐρώπης, γιά τήν κατοχύρωση τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτιστικῆς ταυτότητας. Ἦδη τό Δεκέμβριο τοῦ 1987 ἡ Ἐπιτροπή τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων, μέ ἀνακοίνωσή της, τόνιζε τήν ἀνάγκη γιά μιά πολιτιστική δράση καί τήν ἀνάπτυξη τῆς ὀπτικοαστικῆς βιομηχανίας, ἐνῶ παράλληλα τό πρόγραμμα ΕΥΡΗΚΑ ἐπιχειρεῖ νά διασφαλίσει τήν εὐρωπαϊκή ἀγορά ἀπό τούς κινδύνους τῆς ἀμερικανοϊαπωνικῆς κυριαρχίας. Τό σχέδιο γιά τήν τηλεόραση ὑψηλῆς ἀπόδοσης (TVHD) πού θά τεθεῖ σέ ἐ-

φαρμογή μεταξύ 1995 καί 2000 ἀποτελεῖ, γιά τήν ὥρα, τήν πρώτη σοβαρή προσπάθεια σ' αὐτή τήν κατεύθυνση,¹ ἐνῶ ἡ Ἐπιτροπή Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων ἐγκαινίασε ἤδη ἕνα πρόγραμμα εὐρωπαϊκῆς συνεργασίας γιά τήν τηλεόραση, τό MEDIA 1992. Ὅλη βέβαια αὐτή ἡ προσπάθεια δέν εἶναι παρά μιά ἀμυντική κίνηση τῶν μεγάλων τῆς ΕΟΚ ἀπέναντι στά ἀμερικανοϊαπωνικά μεγαθήρια. Ὅλοι ἀναγνωρίζουν πιά ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι «*βλέπουν ἀμερικανικά προγράμματα σέ γαπωνέζικες συσκευές*» ἀφοῦ πάνω ἀπό τό 70% τῶν προβαλλόμενων ταινιῶν στίς χώρες τῆς ΕΟΚ εἶναι ἀμερικανικές. Ὅ-

πως δέ λέει ὁ Μιττεράν, ἐνθέρμος ὑποστηρικτής τῆς εὐρωπαϊκῆς ὀπτικοακουστικῆς βιομηχανίας, ἡ Εὐρώπη εἶναι ἀδύνατο νά εὐδοκι-

1. Στό πλαίσιο αὐτό οἰκοδομοῦνται διάφοροι θεσμοί - πιλότοι ὅπως τό EFDO (Εὐρωπαϊκό Γραφεῖο Διανομῆς Ταινιῶν), ΒΑΒΕΛ (Εὐρωπαϊκό Ἰδρυμα Πολυγλωσσικῆς Τηλεόρασης), ΕΥΡΟΑΙΜ (Εὐρωπαϊκός Σύνδεσμος Ἀνεξάρτητης Ὀπτικοακουστικῆς Ἀγορᾶς), SCRIPT (Ταμεῖο Ὑποστήριξης Συγγραφέων, Κινηματογραφιστῶν καί Παραγωγῶν γιά τή δημιουργία σεναρίων), ΕΑΥΕ (Ἰδρυμα ἑκπαίδευσης ἀνεξάρτητων παραγωγῶν) κ.λπ. Βλ. *Monde Diplomatique*, Μάρτιος 1989, ἄρθρο τοῦ *Ignacio Ramonet* «La nécessaire reconquête des moyens audiovisuels».

μήσει στό βαθμό πού χάνει τή μάχη τοῦ φαντασιακοῦ καί τοῦ συμβολικοῦ. Προγράμματα, λοιπόν, γιά νά ἐνισχυθεῖ ἡ εὐρωπαϊκή παραγωγή, νά μήν περάσει ἡ μεγαλύτερη ἀγορά τοῦ κόσμου σέ ξένα χέρια, νά προστατευθεῖ ἡ εὐρωπαϊκή ταυτότητα, ἡ εὐρωπαϊκή κουλτούρα.

ΖΗΤΩ Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Τί εἶναι ὁμως ἡ εὐρωπαϊκή ταυτότητα; Ποιά στοιχεῖα τήν ἀρθρώνουν; Τί εἶναι ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός; Πόσο νομιμοποιούμαστε νά μιλάμε γιά ἕναν καί ἐνιαῖο εὐρωπαϊκό πολιτισμό ἐν κινδύνῳ μάλιστα, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τό ἰδιότυπο χαρακτηριστικό τῆς μιᾶς καί ἀδιαίρετης εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας.

Ἐπιπλέον, ὁ ἰταλός ἐπίτροπος στίς Βρυξέλλες Κάρλο Ρίπα Ντί Μεάνα θεωρεῖ ὅτι ἡ Εὐρώπη οἰκοδομεῖται μέ βάση τό «κοινό πολιτιστικό κεφάλαιο πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν ἀναγνώριση ἑνός πολυφωνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ θεμελιωμένου πάνω στή δημοκρατία, τή δικαιοσύνη καί τήν ἐλευθερία καί πού ἐκφράζεται στήν ποικιλομορφία τῶν τοπικῶν, τῶν περιφερειακῶν καί τῶν ἐθνικῶν πολιτισμῶν».² Αὐτή ἡ αἰσιόδοξη καί αὐτάρκτης διαβεβαίωση τοῦ Ἰταλοῦ εὐρωπαϊστῆ ἀποτελεῖ σχεδόν κοινό τόπο τῆς φιλοευρωπαϊκῆς ρητορείας πού ὅσο περισσότερο ἐπαναλαμβάνεται ἀπό τά ἐπίσημα χεῖλη τόσο περισσότερο ἀπέχει ἀπό τήν πραγματικότητα. Ἡ ἔννοια τοῦ πολυφωνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἶναι δύσκολο νά μᾶς ὀρίσει κάπως συγκεκριμένα τό πλαίσιο ἔστω τῆς κοινῆς πολιτιστικῆς ἀναφορᾶς τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης. Ὡστόσο, καί παρά τίς περί τοῦ ἀντιθέτου διαβεβαιώσεις, ἡ σημερινή εὐρωπαϊκή πραγματικότητα ἐκπηγάει ἀπό διαδικασίες κοινωνικές καί πολιτιστικές πού βρίσκονται στούς ἀντίποδες τοῦ σεβασμοῦ τῆς ποικιλομορφίας τῶν τοπικῶν ἢ τῶν ἐθνικῶν πολιτισμῶν. Καθημερινή νόρμα εἶναι ἡ ἰσοπέδωση, ἡ ἐξαφάνιση μορφῶν ζωῆς καί πολιτισμικῶν ἐκφράσεων ἀκόμη κι ἐκεῖ ὅπου μέχρι χθές ἐμοιαζαν ζωντανές κι ἀνθεκτικές.

Δέν θά μπορούσε μάλιστα νά ἐπισημάνει κανεῖς οὔτε καν τήν ἀνάδυση φαινόμενων συγκρητισμοῦ καί προσμειξέων γιατί, στήν πραγματικότητα, στή ἐποχή τῆς βασιλείας τῶν Μέσων Μαζικῆς Ἐπικοινωνίας, κυριαρχεῖ ἡ ἀνεπικοινωνία καί ἡ ἐπιφανειακή ἐνημέρωση. Ποτέ δέν γνωρίζαμε λιγότερο τοὺς κοντινοὺς μας Ἰταλοὺς, τοὺς Γάλλους, τοὺς Βαλλῶνους, τοὺς Ἰσπανοὺς ἢ τοὺς Γερμανοὺς καί ἡ γνώση τούτων τῶν Εὐρωπαίων γιά μᾶς, ἀλλά καί τοῦ ἑνός γιά τόν ἄλλον, περιορίστηκαν, κυριολεκτικά, σέ ὅ,τι ἐπιτρέπεται καί ἐπιβάλλεται ἡ τουριστική ἐσπεράντο, ἡ τηλεοπτική τηλεαγωγή καί ὁ φιλαθλητισμός. Σέ μιάν ἐποχή πού τήν Εὐρώπη σαρώνουν τά νέα μεταναστευτικά ρεύματα ἀπ' τό Βορρᾶ στό Νότο εἰς ἀναζητήσιν τῆς ἠλιοκαμένης εὐτυχίας καί, ἀσθενέστερα τούτα, ἀπ' τό Νότο πρὸς τό Βορρᾶ γιά τό μεροκάματο, σέ μιὰ ἐποχή πού καλλωδιωμένος ὁ Εὐρωπαῖος δέν ἔχει παρά νά πατήσει ἕνα κουμπί γιά νά ἀνοίξει τό κανάλι πού θά τόν φέρει, ὑποτίθεται, κοντά στόν μακρινό του συνταίρο, σέ μιὰ ἐποχή, λοιπόν, πού ἀνταλλάσσονται χωρίς φραγμούς καί θεσμικές ἀντιστάσεις μηνύματα, ἄνδρες, γυναῖκες, γνώσεις ἐμπορεύματα καί δημιουργήματα τίποτε δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποστηρίξουμε ὅτι τούτη ἡ γενικευμένη ἀνταλλαγή καί ἐπικοινωνία ὀδηγεῖ στήν ἀλληλοκατανόηση, κι ἀκόμη περισσότερο σέ πολιτιστικές δημιουργίες πού ἀρδεύονται ἀπό τοὺς τοπικούς περιφερειακοὺς καί ἐθνικούς πολιτισμούς, ζωογονώντας τους καί ὑπερβαίνοντας τους ταυτόχρονα. Ὁ πολιτισμός ἐνώνει τό ἄτομο μέ ἕνα σύνολο, εἶναι μέθεξη σέ μιὰ συλλογική περιπέτεια ὄντας συνάμα ὁ σύνδεσμος ἀτόμων καί ὁμάδων μέ τό ἱστορικό τους παρελθόν. Ὅμως ἡ σημερινή Εὐρώπη «οἰκοδομεῖται» ὡς ἀιστορική ὄντοτητα ὀρίζεται ἀποκλειστικά μέ τή γλώσσα τῶν λογιστηρίων. Εἶναι ἕνας χώρος πού ἀναζητᾷ τήν ταυτότητά του στά λογιστήρια τῶν ἐπιχειρήσεων ἐκεῖ ὅπου οἱ χρηματιστές δέν ἀφήνουν χώρο γιά τοὺς φιλόσοφους, τοὺς

στοχαστές, τοὺς ποιητές, τή γιορτή καί τή λαϊκή δημιουργία. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἐξωθοῦνται πρὸς τόν ἄμορφο ὀρίζοντα τοῦ 2000, πρὸς ἕνα ἀπροσδιόριστο καί κομπορμιστικό μάγμα ὅπου ὅσο περισσότερο κυριαρχεῖ ἡ ἰδεολογία τοῦ ἀτομικισμοῦ τόσο περισσότερο ἐξαφανίζεται ἡ ἀτομικότητα μέσα σέ αὐστηρά περιγράμματα συμπεριφορῶν πού ὑπαγορεύει ἡ Μόδα, ἡ Εἰκόνα, τὰ media, ἡ Πληροφόρηση. Στόν καθένα ἐπιβάλλεται ἡ πεποίθηση ὅτι τό πρόβλημα εἶναι, ἀκριβῶς, ἡ ἐξοδος ἀπό ὅλα τά παραδοσιακά πλαίσια, ἀπό τά πλαίσια τῆς ὁποιασδήποτε συλλογικότητας: κόμμα, ὄργάνωση, συνδικάτο, γειτονιά, χωριό, πόλη, ἔθνος, γλώσσα, ἐθνικό ἢ τοπικό πολιτισμό. Τούτη ὁμως ἡ ἐξοδος δέν εἶναι τό ξάνοιγμα στήν περιπέτεια τῶν μακρυνῶν κι ἀνεξερεύνητων ὀριζόντων, ἡ ἀποκοτιά τῶν κονκισταντόρες, δέν εἶναι, πολὺ περισσότερο, προεἰκασμα κάποιου ἀπελευθερωτικοῦ πολιτισμοῦ πού πλάθεται στή μήτρα νέων κοινωνικῶν σχέσεων. Περνάει μέσα ἀπό γραφεῖα ταξιδίων, χρηματομεσιτικές διαμεσολαβήσεις, μέσα ἀπό τόν ὀργανωμένο τουρισμό τῶν ἀγελαδοποιημένων συμπεριφορῶν μέ τίς ταχύβολες φωτογραφικές μηχανές, συζητιέται στά διεθνή σεμινάρια, σφυρηλατεῖται στά ματωβαμένα γουήκ ἐντ, καθοδηγεῖται μέσα ἀπό τήν ὑποχρεωτική ξενάγηση πού προσφέρει ἡ Εἰκόνα, ἡ Ἐνημέρωση, τό Κεφάλαιο, ἡγεμονεύεται ἀπό ὅλους αὐτούς τοὺς θεράποντες τῆς σύγχρονης ὀπτικοακουστικῆς μεσολάβησης πού θά λουστράρουν τή γυαλιστερή ἐπιφάνεια ἔχοντας δεῖ, αὐτοί, γιά σᾶς, σκεφθεῖ γιά σᾶς ἔχοντας λύσει ὅλα τά προβλήματα γιά σᾶς, ἀρκεῖ νά πληρώνετε.

Ἡ ἐξοδος πρὸς τή νέα παγκοσμιότητα δέν γνωρίζει ὄρια οὔτε ἐθνικά, οὔτε καν τὰ εὐρύτερα ὑπερεθνικά σάν κι αὐτά τῆς Εὐρώπης. Γιατί τό ζήτημα δέν εἶναι γεωγραφικό. Τό ζήτημα εἶναι ὅτι ἡ ἀνταγωνιστικότητα μιᾶς οικονομίας, ἀκόμη καί μιᾶς μεγάλης ἐθνικῆς οικονομίας ὅπως ἡ γερμανική ἢ ἡ ἀγγλική, μετρίεται σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Ἐξοδος στήν Εὐρώπη δέν σημαίνει ξάνοιγμα σέ ἕνα εὐρὺ γεωγραφικό χώρο

2. Lettres Internationales, Φθινόπωρο 1988.

πού ορίζεται από τό ἄθροισμα τῆς ἐπικράτειας τῶν Δώδεκα οὔτε ἀπό ἐκείνην πού ορίζεται ἀπό τὰ Οὐράλια ὡς τόν Ἀτλαντικό κι ἀπ' τόν παγωμένο Ἀρχάγγελο ὡς τὰ νερά τῆς Μεσογείου. Ἐξοδος στήν Εὐρώπη σημαίνει ἐκτίναξη ἀναγκαστική σέ μιά παγκοσμιότητα πού εἶναι ἔτοιμη ν' ἀπορροφήσει μέ τὰ δικά της μέτρα τούς ἀνυποψίαστους ἐκδρομεῖς, ἐκεῖ πού τό νόμο καί τίς νόρμες ορίζει ὁ ἀμερικανικός τρόπος ζωῆς, γενικευμένος ἀμερικανισμός.

Ἄλλωστε δέν πρόκειται γιά ἔξοδο ἀλλά γιά ξεσπίτωμα. Ὅπως τὰ ὑψηλά ἐπιτόκια ἔλκουν τὰ «ἐθνικά» κεφάλαια ἐκεῖ πού ἡ κερδοφορία εἶναι ὑψηλότερη παιανίζοντας τό ἄσμα «ὄπου τόκος καί πατρίς», ἔτσι καί οἱ τοπικοί, περιφερειακοί καί ἐθνικοί πολιτισμοί δέν ὑπερβαίνουν τὰ ὄριά τους γιά νά συντεθοῦν ἀναδημιουργούμενοι σέ ἓνα λιγότερο ἀσφυκτικό πλαίσιο· ἐξαφανίζονται ἀπλῶς στήν καταβόθρα τῆς ἀμερικανοποιημένης παγκοσμιότητας ἀφήνοντας πίσω τους τὰ φολκλορικά περιτρίμματα, τὰ περιτυλίγματα τῆς τουριστικῆς τους συσκευασίας καί τή νοσταλγία γιά τίς ξεπερασμένες λειτουργίες. Ἀκόμη καί παιδιά δέκα χρονῶν θά ποῦν «παλιά ἐδῶ ἦταν...».

ΟΙ ΑΙΩΝΙΕΣ ΑΞΙΕΣ

Ἀλήθεια τί ἦταν ἐδῶ παλιά;

«Ἐνας πολυφωνικός ἀνθρωπισμός θεμελιωμένος πάνω στή δημοκρατία, τή δικαιοσύνη, καί τήν ἐλευθερία...»

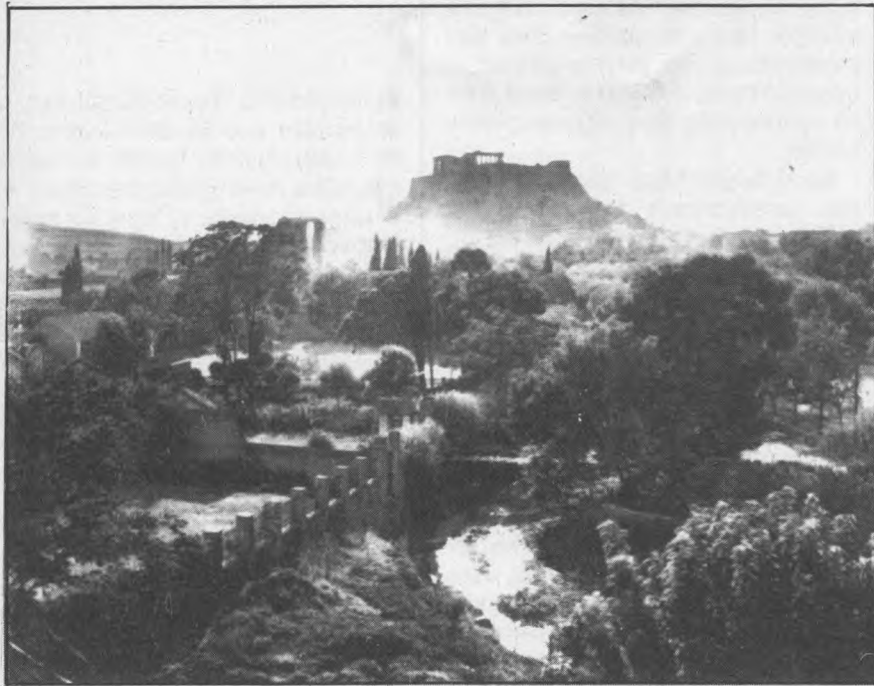
Ἡ ἀλλιῶς οἱ αἰώνιες ιδέες τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας καί φιλοσοφίας, τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου, τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ δικαίωματος στήν καθολική ψηφοφορία καί τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ - κοινοβουλευτικοῦ συστήματος, τῆς Ἐπιστήμης, τῆς Προόδου, τῆς γενικευμένης λαϊκῆς ἐκπαίδευσης, τοῦ habeas corpus, τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων, τῶν φιλελεύθερων Συνταγμάτων, τοῦ σεβασμοῦ τοῦ προσώπου, τῆς ἀνοχῆς τοῦ ἄλλου, τοῦ κράτους δικαίου, τῆς ἀντικειμενικότητας τῶν θεσμῶν.

Αὐτά ὄλα ὑπῆρχαν παλιά καί ὑπάρχουν ἀκόμη. Ἀλλά εἶναι ἡ μιά πλευρά τῶν πραγμάτων, πού παραπέμπει σέ μιά πανευρωπαϊκή ἱστορικότητα, εἰδωμένη μέσα ἀπό τό πρίσμα μιᾶς ἐξωραϊζουσας ἰδεολογίας.

Κατ' ἀρχήν ὄλες τοῦτες οἱ ιδέες καί κατακτήσεις τοῦ «εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» ἐμφανίζονται, ὡς τὰ ἀτράνταχτα θεμέλια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὡς πάγια δεδομένα καί ὄχι ὡς συγκεκριμένες παραγωγές συγκρούσεων, συγκρούσεων πού ἄλλες μὲν εἶναι ἱστορικά ξεπερασμένες κι ἄλλες συνεχίζονται θέτοντας ἀνά πάσα στιγμή σέ παντοειδεῖς ἀμφισβητήσεις τίς ἴδιες τίς κατακτήσεις πού σήμερα θεωροῦνται ἐμπεδωμένες καί ἀδιαμφισβήτητες. Ὡς παραγωγές δέ, εἴτε πολιτισμικές εἴτε πνευματικές εἴτε θεσμικές καί κοινωνικές, ἦρθαν στό κόσμο κάποιες συγκεκριμένες στιγμές τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ὕστερα ἀπό σφοδρούς ἀγῶνες πού στοίχισαν ποτάμια αἵματος τόσο πού ἡ εὐρωπαϊκή ἱστορία νά εἶναι ἡ πιό ματωραμένη ἱστορία τοῦ κόσμου: Οἱ ἀτέρμονοι πόλεμοι τῶν ρευστῶν «κρατῶν» καί ἡγεμονιῶν τοῦ Μεσαίωνα, τῆς Ἀναγέννησης, οἱ θρησκευτικοί πόλεμοι, ἡ Ἰερά Ἐξέταση, οἱ ἀπειρες λαϊκές ἐξεγέρσεις, οἱ μεγάλες καί οἱ μικρές ἐπαναστάσεις, οἱ ἀλλεπάλληλοι διακρατικοί πόλεμοι, οἱ ἐκατόμβες δύο παγκόσμιων πολέμων, ὁ φασισμός, ὁ ναζισμός ἀλλά μαζί μ' αὐτές τίς ἐλάχιστες ἀνθρωπιστικές ἐκδηλώσεις κι ἄλλες πιό βάρβαρες ἀπό τή νύχτα τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου ὡς τή γενοκτονία τῶν Ἑβραίων, ἡ ἀπόλυτη μοναρχία καί ἡ φεουδαρχία, τὰ βασανιστήρια, ἡ κτηνωδία τῶν ἐργοστασιῶν καί τῶν ἐργαστηρίων ὄχι μόνο τῆς ἐποχῆς τοῦ πρώιμου καπιταλισμοῦ ἀλλά καί τῶν σημερινῶν ὑπερσύγχρονων ἐργοστασιῶν μέ τούς ἐξοντωτικούς ρυθμούς: *Εὐρώπη ἦταν*. Ὅπως Εὐρώπη ἦταν ἡ μεγάλη νύχτα τῶν λαϊκῶν δεισιδαιμονιῶν, τῶν ἀγνῶν παραδόσεων τῆς γυναικειᾶς σκλαβιάς, τῶν πολιτικῶν ἀποκλεισμῶν, τῶν ρατσισμῶν, τῆς δουλείας τοῦ ἐγκλεισμοῦ. Ὅλα τούτα Εὐρώπη ἦταν καί κάθε σκαλοπάτι τῆς προόδου ἦταν ταυτόχρονα κι ἓνα ἐφαλτήριο γιά νέες ὀπισθοδρομήσεις.

Η ΑΛΛΗ ΟΨΗ

Κι ὡστόσο θά ἔπρεπε νά εἶμαστε οἱ τελευταῖοι πού θά ἀρνιόμαστε ὅτι οἱ ὀνομαζόμενες κοινές εὐρωπαϊκές ἀξίες εἶναι χωρίς σημασία. Ἐκεῖ ὅπου ἐτοῦτες οἱ ἀξίες ὑποτιμήθηκαν ἢ δέν ὑπῆρξαν καθόλου, ἐκεῖ ὅπου αὐτές οἱ ἀξίες κατατάχθηκαν στήν ἀστική «φόρμα» καί ἀναζητήθηκε τό οὐσιαστικό «περιεχόμενο» τῆς δημοκρατίας, περίσσεψε ὁ αὐταρχισμός, ὁ δεσποτισμός, ὁ ὀλοκληρωτισμός ἀλλά καί ἡ ἐκμετάλλευση. Ξέρουμε ὅμως ὅτι οἱ ὀνομαζόμενες εὐρωπαϊκές ἀξίες, κι ἰδιαίτερα ἐκεῖνες τῆς ἐλευθερίας, τῆς δημοκρατίας, τῆς ἰσότητας, τῆς ἀδελφότητας τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, καί τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων δέν προέκυψαν ἀπό κάποιο ἀιστορικό καί ὑπερβατικό πνεῦμα τοῦ μακαρίτη τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, δέν ἦταν ἐνῦπαρκες στόν «πολιτισμό» καί τίς πρακτικές ἰδεολογίες τῶν τάξεων, τῶν ἱερατειῶν, τῶν ἰσχυρῶν, καί τῶν γαλανοφόρων πού κυριάρχησαν στήν εὐρωπαϊκή ἱστορία, χίλια χρόνια τώρα. Ἦταν, κυρίως παιδιά ἐπαναστάσεων καί λαϊκῶν κινητοποιήσεων — δέν ἔβγαιναν ἀπό τίς Ἱερές Συνόδους, τίς Ἱερές Ἐξετάσεις, τίς Ἱερές Συμμαχίες, τό Κλάμπ τῆς Ρώμης, τή Διεθνή τοῦ Κεφαλαίου, δέν πάλεψαν γιά τίς ἀξίες αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ οἱ Ἑστεμμένοι, ὁ Βασιλιάς Ἡλίας, ὁ Βίκτωρ Ἐμμανουήλ, ὁ Ντισραέλι, ὁ Τσῶρτσιλ, ὁ Κλεμανσώ, ὁ Ἀντενάουερ, ὁ Γκάσπαρι· κι εἶναι εὐκόλο, σχεδόν ἀνέξοδο σήμερα νά ξεχωρίζουν τό μῦσσημα ἢ τήν ἐκτροπή τῶν Χίτλερ, Μουσολίνι, Χόρτυ, Φράνκο ἢ Παπαδόπουλου. Ἐδῶ καί διακόσια χρόνια ἡ δύναμη πού στοχάστηκε αὐτόν τόν πολιτισμό καί πάλεψε γι' αὐτόν ὀνομάζεται Ἀριστερά, κι αὐτῆς τὰ ἱστορικά ἴχνη ἀκολουθοῦμε. Μέ τή μιά ἢ τήν ἄλλη ἐκδοχή, εἴτε πίσω ἔχει τόν Ρουσσώ εἴτε τόν Βολταῖρο, εἴτε συγκλίνουν στόν Σπινόζα καί τόν Μάρξ, εἴτε ἀναθερμαίνονται στό παγωμένο κελί τοῦ Γκράμσι, συνθέτουν μιά τεράστια ἀλυσίδα πού φτάνει πίσω ἀπό τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ καί συνδέει ὄλα τὰ κινήματα, τίς ἀντιστάσεις, τίς ἐπαναστάσεις, τίς

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

Αυτή η Ευρώπη δέν είναι μόνο ή Ευρώπη του κεφαλαίου· αυτό πολλοί τό ξέρουν και όλο και περισσότεροι τό αποδέχονται. Αυτή ή Ευρώπη δέν είναι μόνο ή όλοκληρωση των εξοπλισμών και ή μεγαλύτερος έμπορος όπλικών συστημάτων πού ρίχνει στή δυστυχία τόν ρημαγμένο Τρίτο Κόσμο. Κι αυτό όλοι τό ξέρουν, όλοι, ευρωπαίστες και μή, τό αποδέχονται καλύπτοντάς το μέ φιλανθρωπικές έκστρατείες για τά παιδιά της Άφρικής. Αυτή ή Ευρώπη δέν είναι μόνο εκείνη της κοινωνίας των «δύο τρίτων» πού προοιωνίζεται σαράντα εκατομμύρια άνέργους στό κατώφλι του 21ου αιώνα. Αυτή ή Ευρώπη, πού τώρα έτοιμάζεται νά ψηφίσει τά νέα σκιώδη αντιπροσωπευτικά της όργανα μέσα σέ μία γενικευμένη άπολιτικότητα και άδιαφορία (τά ποσοστά της άποχής τά τελευταία χρόνια σέ ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης ξεπερνούν τά 30%, καμιά φορά φτάνουν και πάνω από τά 50% — τό είδαμε και μεϊς αυτό τό απαύγασμα του νέου πολιτισμού στις πρόσφατες φοιτητικές εκλογές μέ 60% άποχή), είναι ταυτόχρονα ή Ευρώπη χωρίς τους τοπικούς, τους περιφερειακούς και τους εθνικούς της πολιτισμούς, καθώς όλοι χωνεύονται και ρευστοποιούνται στόν ένα και μόνον, εκείνον της Εικόνας και των ΜΜΕ, αυτόν για τόν όποιον έτοιμάζονται οι νέες επενδύσεις, τά νέα προγράμματα και τά νέα έκκεντρικά έμπορεύματα, αυτόν για τόν όποιον πάλεψε ό Φρανσουά Μιττεράν στην τελευταία σύνοδο κορυφής της ΕΟΚ στή Ρόδο τό Δεκέμβριο του 1988 για ν' αντισταθεί ή Ευρώπη στην άμερικανοποίηση των ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Άλλά τά προγράμματα αυτά, άκόμη κι άν δέν είναι άμερικανικής κατασκευής και προελεύσεως, άκόμη

άμφισβητήσεις και τίς κατακτήσεις του 19ου και του 20ου αιώνα. Αυτός ό πολιτισμός δέν οδηγεί στους δέκτες του Μπερλουσκόνι, άν και οδηγείται εκεί σιδηροδρόμιος, αποδυναμωμένος ως θέαμα και ενήμερωση καθώς ως υπέρτατη αξία της δημοκρατίας επιβάλλεται ή κατανάλωση.

Άλλά τί είναι ακριβώς αυτή ή εκκλήση πού όλοένα και πιό έντονα ακούγεται τόν τελευταίο για «στροφή στόν πολιτισμό»; Μιά άπλή στατιστική δείχνει καθαρά τό βαθύτερο νόημά της. Τό έμπορικό ίσοζύγιο της Ίαπωνίας για διπλώματα ευρεσιτεχνίας, μελέτες, δικαιώματα κ.λπ. είναι χρεωστικό άπέναντι στις ΗΠΑ και την Ευρώπη κατά ένα δισεκατομμύριο δολάρια. Άντίθετα όμως στό ίδιο ίσοζύγιο για έτοιμα προϊόντα ύψηλης τεχνολογίας παρουσιάζει πλεόνασμα 40 δισεκατομμυρίων δολαρίων (στά μέσα της δεκαετίας του '80) πράγμα πού σημαίνει ότι οι Γιαπωνέζοι αγοράζουν στην Ευρώπη και τίς ΗΠΑ χαρτιά και έφοδιάζουν τους καταναλωτές της Δύσης μέ έτοιμα προϊόντα ύψηλης προστιθέμενης αξίας πού εξασφαλίζουν στή γιαπωνέζικη βιομηχανία ευημερία και πλήρη άπασχόληση. Αυτό οι βιομήχανοι της Ευρώπης τό γνωρίζουν καλά, πράγμα πού γιγάντωσε τελευταία τό

κύμα των συγχωνεύσεων επιχειρήσεων και ένδοευρωπαϊκών οικονομικών συμμαχιών δημιουργώντας μία νέα πανίσχυρη Διεθνή της ευρωπαϊκής καπιταλιστικής αλληλεγγύης. Άλλά ή έκθεση FAST II άναφέρει ότι «δέν υπάρχει καμιά ουσιαώδης διαφορά άνάμεσα στις άμερικανικές, ιαπωνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές ως προς τίς άρχές και τους στόχους πού διέπουν τήν έπιστημονική έρευνα και τήν άνάπτυξη»,³ γι' αυτό και καταλήγει μέ τήν υπόδειξη ότι πρέπει νά επικρατήσει «μιά αντίληψη άνθρωπιστική για τό ρόλο της επιστήμης και της τεχνολογίας και για συνολικοποίηση της οικονομίας παρά μία θεώρηση ανταγωνιστική και ώφελιμοθηρική του κόσμου και του μέλλοντος». Μ' αυτό τόν τρόπο οι πιό ευαίσθητες φωνές της Ευρώπης προσπαθούν νά ανακαλύψουν τήν ευρωπαϊκή ιδιοτυπία, εκείνη ακριβώς πού νά αντιστοιχεί στις προοπτικές της καπιταλιστικής άνασυγκρότησης και συνάμα «διασώζει» τόν επί του άνθρωπισμού θεμελιωμένο ευρωπαϊκό πολιτισμό, εκείνη πού έξορκίζει τόν homo economicus υποβάλλοντάς τον σέ πολιτιστικά λίφτινγκ για νά έξωραϊσθεί ό χονδροειδής προγναθισμός πού ή μακρόβια άναζήτηση του κέρδους του έχει άποτυπώσει στα χαρακτηριστικά του.

3. Βλ. Bernard Gassen, «Enfin une politique volontariste de la recherche», *Monde, Diplomatique*, Μάρτιος 1989.

κι αν υπογραφονται από καθάραιμους Ευρωπαίους, άκόμα κι αν τά κεφάλαια πού θά χρειαστούν είναι κι αυτά ευρωπαϊκά πάλι τά ίδια θά 'ναι όπως τά σημερινά. Γιατί τό ζήτημα δέν είναι μόνο ποιός ό χρηματοδότης και ποιός ό καρπωτής του κέρδους. 'Η πολιτική αναβάθμιση της «κουλτούρας» κατασκευάζεται από τους ίδιους πολιτικούς υπεύθυνους των καθέκαστα 'Υπουργείων πολιτισμού και μετατρέπει τά μπουζούκια σε συρτάκι, τίς λαϊκές γιορτές σε φεστιβάλ, τους λαϊκούς πολιτισμούς σε φολκλόρ, τους πραγματικούς ανθρώπους σε γραφικές φιγούρες ντυμένες μέ τίς φορεσιές της γιαγιάς, τήν πολιτιστική δημιουργία σε έμπόρευμα και θέαμα, τήν κριτική σε συμμετοχή, τήν αντίσταση σε συναίνεση.

Είναι μάταιο νά έπικαλεϊται κανείς τίς μεγάλες προοπτικές όταν καταργεί τίς μεγάλες συγκρούσεις. 'Η μεγάλη πανευρωπαϊκή συναίνεση τήν όποία υπαγορεύει ή κοινωνική ειρήνευση, ή ιδεολογία του «τέλους των ιδεολογιών», ή δημοκρατία των δημοσκοπήσεων οδηγούν σε μιά πραγματιστική διαχειριστική άπολιτικότητα, καταργούν άκόμη και τήν αντιπροσωπευτική δημοκρατία αντικαθιστώντας την μέ τήν συναινετική δημοκρατία, μιά δημοκρατία δηλαδή νεκρή, μιά δημοκρατία πού στό όνομα της λαϊκής κυριαρχίας άπονεκρώνει τό λαό της. Γιατί λαός υπάρχει, όχι ως κατακερματισμένο πλήθος, αλλά, μόνο μέσα σε συγκρουσιακές διαδικασίες. Δέ χρειάζεται νά άσπαστούμε τόν Μάρξ γι' αυτό ούτε νά 'χουμε κατανοήσει τόν 'Ηράκλειτο.

'Η Εύρώπη, λοιπόν, μέ προγραμματισμένους, καλλωδιωμένους, συντετισμένους λαούς είναι μιά Εύρώπη μέ νεκρωμένους λαούς. 'Αρκεί νά διεκδικεί μιά στροφή στον πολιτισμό, άρκει κάποιες φωνές νά κρούουν τό κώδωνα του κινδύνου για τή ίσοπεδωτική άμερικανοποίηση, όταν οι λαοί της καταδικάζονται στην άπάθεια και τήν άφωνία; Γιατί ό καπιταλισμός της γενικευμένης σοσιαλδημοκρατίας και της σοσιαλδημοκρατικοποιημένης άριστερας, πού καταχώνιασαν βαθιά στό νεκροταφείο των αναχρονισμών τίς ιδέες του άγώνα και του σοσιαλι-

σμού, θά είναι ένας καπιταλισμός μέ λιγότερη βαρβαρότητα;

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ

'Η ΕΟΚ των Δώδεκα σήμερα άναζητά τήν κουλτούρα της σαν άλλοθι αλλά και νέο έφαλτήριο για μάν έμπορευματοποίηση άπ' όπου θά κερδίζει ή ίδια κι όχι οι Γιαπωνέζοι. 'Η μεγάλη «κουλτούρα» της των ποιητών, των θεάτρων, της μεγάλης μουσικής, των νέων πειραματισμών, των πολυσύχναστων Μουσείων και των ιστορικών Μνημείων, των φιλοσόφων και των συγγραφέων σίγουρα θά επίζησει. Κανείς δέν πρόκειται νά βάλει τίς μπουλντόζες στό Λούβρο και στον Παρθενώνα, κανείς δέν πρόκειται νά κάψει τίς βιβλιοθήκες της. Τά 400 χρόνια του Θεοτοκόπουλου θά γιορταστούν μ' όλη τή μεγαλοπρέπεια πού τους ταιριάζει, όπως και τό 1789. Δέν έπίκειται καταστροφή. 'Αντίθετα, οι έπιχειρήσεις διασώσεως θά πολλαπλασιαστούν. 'Αλλά, έτσι γενικά, αυτή ή πολύτιμη κουλτούρα των ποιητών μας δέν ζωογονεί νέες σχέσεις, δέν οδηγεί σε μιά διαφορετική βίωση των συνθηκών

ζωής, πού ν' αναδεικνύει τό άβιώτό τους. Μάλλον τουτο τό έργο θά ήταν υπόθεση της 'Αριστερας.

'Εδώ όμως τά πράγματα γίνονται περίπλοκα. Γιατί ή άριστερά θέλοντας νά δώσει άπλές άπαντήσεις δέ βρήκε παρά προγράμματα άπλοϊκά. 'Η υπόσχεται τήν πολιτιστική αναβάθμιση πού δέν διαφέρει από εκείνη των ρεφορμιστικών σχεδίων του έπίσημου μεταρρυθμισμού· ή, στίς ριζοσπαστικές της έκδοχές, όχυρώνεται σε στείρους άρνητισμούς. Σε πανευρωπαϊκό επίπεδο για παράδειγμα τά μετά τόν Μάη του 1968 ρεύματα άμφισβήτησης των κυρίαρχων πολιτιστικών προτύπων θά καταλήξουν σε άπελπιστικά άπλοϊκές κατασκευές. Κυριάρχησε ή ιδέα ότι ή παιδεία είναι προϊόν των συμφερόντων των κυρίαρχων τάξεων, είναι ή μάσκα της κυριαρχίας τους, ό ιδεολογικός μηχανισμός άναπαραγωγής των ύφιστάμενων δομών της κυριαρχίας και της έκμετάλλευσης. Είναι καταπληκτικό· αλλά άκόμη και στίς μέρες ή «κουλτούρα» εμφανιζόταν σαν θεραπευίδα του χοντροαστού μέ τό πούρο και οι άναζητήσεις στό χώρο της έκλαμβάνονται ως ντεκαντάνσια της άστικής τάξης έτσι πού, τό αντίβαρο κι ό αντίπαλος άναζητήθηκε σε χονδροειδείς λαϊκιστικές κατασκευές

καί στά ἰδεολογήματα τῆς «προλεταριακῆς τέχνης». Ἄριστεροί, καί μάλιστα ὑπεραριστεροί, ἦταν αὐτοί πού εἶδαν τήν παιδεία ὡς προνόμιο πού ἡ καταστροφή του θά ὀδηγοῦσε στό ξερρίζωμα τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας μιά καί ἡ πρόσβαση στά ἔργα πολιτισμοῦ τῆς παιδείας, τῆς τέχνης καί τοῦ στοχασμοῦ δέν εἶναι παρά ἡ κληρονομιά καί τό ὄπλο τῶν κυρίαρχων τάξεων.

Ἡ παγίδα ἦταν καλά στημένη. Γιατί θεωρήθηκε (καί θεωρεῖται ἀκόμη) ὅτι ἡ κατάργηση τῶν προνομίων περνάει μέσα ἀπό τήν κατάργηση τῆς ἴδιας τῆς κουλτούρας καί ὄχι ἀπό τήν ἀνατροπή τῶν ἐμποδίων πού κρατοῦν στό περιθώριο τῆ μεγάλης μάζα τῶν ἀποκλήρων. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ περιπλάνηση σέ δογματικές κατασκευές τῶν ἐκάστοτε ἐρυθροφρουρῶν, ἡ ἡ περιχαράκωση στήν κομματική ὀρθοδοξία πού θά ἐπιβάλλει τίς νόρμες μιᾶς «κουλτούρας γιά τό λαό καί τόν τόπο» καί θά κατατροπώσει τοὺς ἑτερόδοξους μέ τό φάσγανο τῆς ταξικῆς ἀπόκλισης. Ὅσάκις δέ, (πράγμα πού ἐπικρατεῖ στίς μέρες μας) ἐπιχειρήθηκε ἡ ἐξοδος ἀπό τοῦτο τό πολιορκημένο φρούριο δέν ἔφερε παρά τήν ἀπορρόφηση στόν κυρίαρχο λόγο. Ἡ ἄρνηση γιά παράδειγμα τῆς ἀγονης γραμμῆς «ΕΟΚ καί ΝΑΤΟ τό ἴδιο συνδικάτο» γιά τίς ἐκσυγχρονιστικές τάσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀριστερᾶς (ὅπως καί τῆς ἑλληνικῆς) ἦταν συνώνυμη μέ τήν ἀμβλυνση τοῦ κριτικοῦ της λόγου καί σύμπλευση μέσα στό ἴδιο ποτάμι τῆς γενικῆς συναίνεσης. Καί ἀπό τή μιά καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά τό ἀποτέλεσμα ἦταν τό ἴδιο: ἀφοπλισμός.

Πῶς ἔφτασαν τά πράγματα σ' αὐτόν τόν ὀλοκληρωτικό ἀφοπλισμό πού δέν τοῦ ἔλειψε οὔτε ἡ πολιτική κάλυψη οὔτε ἔπαυσε νά διανθίζεται μέ «ἐπιστημονικά» ἐπιχειρήματα;

Ἡ παγίδα ἦταν καλά στημένη ἀπό τήν ἴδια τήν ἀστική ἰδεολογία πού ἀφομοίωσε καί ἐξουδετέρωσε προοδευτικά τήν κριτική δύναμη τῆς Ἄριστερᾶς, ἐκεῖνη δηλαδή τήν ὀρμή μέ τήν ὁποία οἱ «ἀπό κάτω» παλεύουν νά ξεπεράσουν ὄλες τίς μορφές ὑποταγῆς, νά χειραφετηθοῦν ἀπό τήν ἐξάρτηση τῆς

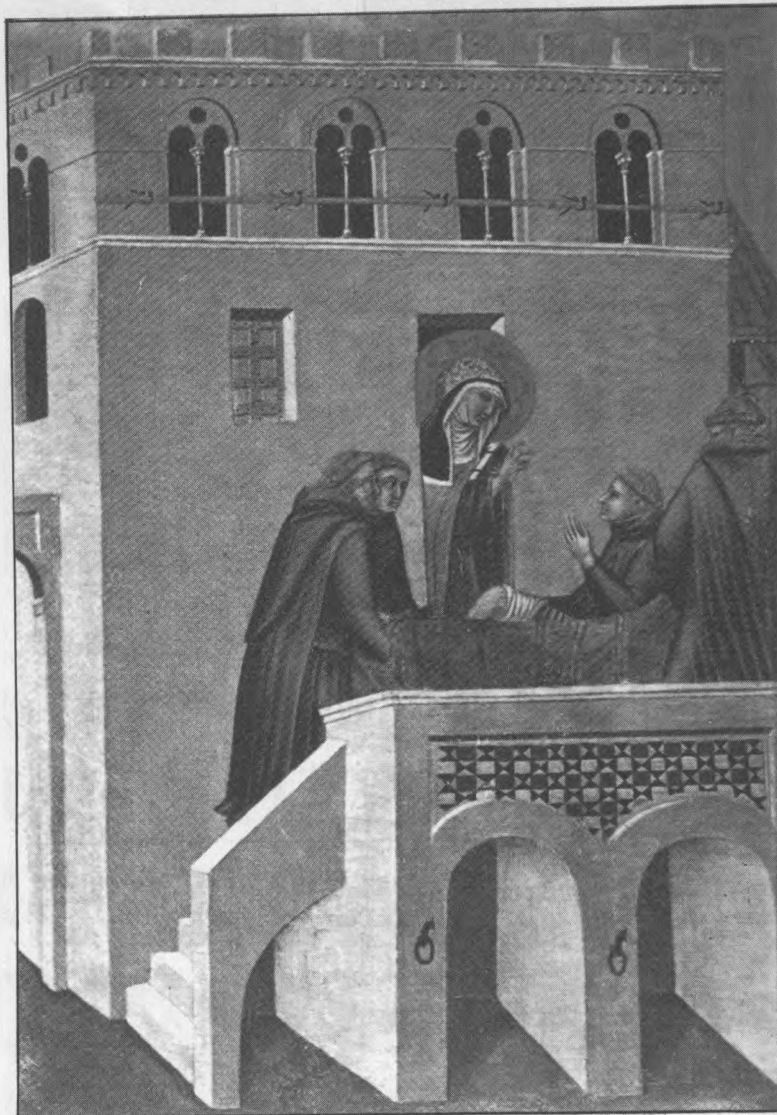

φύσης, ἀπό θεούς καί εἰδωλα, ἱερατεῖα καί μηχανισμούς, νά μὴν συμβιβάζονται ποτέ μέ τήν πολιτιστική ἀνισότητα καί τήν κοινωνική ἀδικία. Ὁ πολιτισμός —δέν ἐννοῶ ἐδῶ τά δημιουργήματα τῆς τέχνης, τοῦ στοχασμοῦ καί τῆς παιδείας αὐτά καθ' αὐτά ἀλλά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι τά προσεγγίζουν καί τά βιώνουν— ἐμφανίζεται ὡς πράγμα, ὡς ἱερό πλάσμα μιᾶς ὑπερευαίσθητης ἐμπνευσης πού, ὄντας στόν ἄβυσσο ὄχι τοῦ δημιουργοῦ καί τῆς ἱεροποιημένης δημιουργίας, ἀπαγορεύει τή μέθεξη καί βέβηλη συμμετοχή. Δέν ἔκαναν ἄλλωστε τίποτε ἄλλο οἱ ἀριστεροί ἀπό τό νά ἀπαν-

τοῦν σέ μιάν ὑπερβατική θετικότητα μέ μιάν ἐξίσου ἀ-κοινωνική ἀρνητικότητα ἀφήνοντας ἔτσι ἐλεύθερο τό πεδίο στά ἀστικά ἰδεολογήματα καί κυρίως στή διάδοση ἐκείνων τῶν συλλογικῶν συμπεριφορῶν πού φτιάχνονται μέ τήν κατανάλωση πολιτιστικῶν πραγμάτων, «προϊόντων» πού μποροῦν νά πουληθοῦν. Οἱ λαϊκές μάζες ὑποχρεώνονταν ἀπό τή μιά νά ἐγκαταλείπουν τίς δικές τους ἐκφράσεις («τοῦς τοπικούς περιφερειακοὺς καί ἔθνικοὺς πολιτισμούς») ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέσα ἀπό τήν ἴδια κίνηση, νά ἐνσωματώνονται σέ νέα πρότυπα συμπεριφορᾶς. Ὁ πολιτισμός ἔγινε τό

πεδίο ἐμπορευματοποίησης τοῦ ἐλεύθερου χρόνου. Ἔτσι π.χ. ἡ ἀθλητική κουλτούρα πῆρε τό πάνω χέρι σέ σχέση μ' αὐτό πού ὀνομάζουμε καλλιέργεια, ἀπολυτοποιήθηκε ἡ ποσότητα τῆς πολιτιστικῆς κατανάλωσης — κυρίως ἡ ποσότητα τῶν πληροφοριῶν πού διαθέτει ὁ σύγχρονος πολίτης τῶν κορεσμένων μας δημοκρατιῶν. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐπισκεπτῶν μουσείων, ἢ τά ἀντίτυπα τῶν πωλούμενων περιοδικῶν ἔγιναν ἔνδειξη πολιτιστικῆς εὐημερίας, οἱ γιγαντοσυναυλίες, οἱ ντίσκο, τό στάρ συστέμ, τά τηλεθεάματα, τά τηλεπαιχνίδια, οἱ βιντεοκαταλύξεις συμπλήρωσαν τόν διάκοσμο χωρίς ποτέ ἐκείνη τή ρωγμή χάρη στήν ὁποία ἡ πολιτιστική ἐμπειρία μετασχηματίζει τόν κοινόν της. Μέσα ἀπό τά φαντάσματα τῆς σύγχρονης κουλτούρας προέκυψε ἡ δακτυλογράφος πού ποτέ δέν γνώρισε τήν Ἄννα Καρένινα ἀλλά ξενυχτᾶ μέ τά ρομάντζα τῆς ρόζ βιβλιοθήκης, καί ἡ θέαση τοῦ κώμικς γιά ὄσους δέν σχετίστηκαν μέ τούς Δαιμονισμένους. Ἀπό κεῖ καί πέρα τό ὄλο θέμα ἦταν ἡ χειραγώγηση τῶν κοινωνικῶν συμπεριφορῶν ἢ ταύτιση δηλαδή τοῦ κόσμου μέ τά προσφερόμενα μοντέλα, τῶν ὁποίων ὁ κοινός παρανομαστής εἶναι ἡ ὑποκατάσταση. Ὑποκατάσταση τοῦ σώματος μέ τήν εἰκόνα τοῦ σώματος τοῦ ἄλλου ἢ τῆς ἄλλης, ὑποκατάσταση τῆς φωνῆς, τῆς προσωπικῆς δεξιότητος, τῆς ἀτομικῆς κίνησης, τῆς προσωπικῆς εὐαισθησίας, τῆς μνήμης, τῆς αἰσθησης. Ὑποκατάσταση καί φόβος. Διότι ἡ τρομοκρατία τῆς γοητείας σκοτώνει τά πνεύματα καί τά σώματα πού παραλύουν στήν ἰδέα πώς δέν θ' ἀρέσουν. Τά χιλιάδες πολιτιστικά σκευάσματα τούτη ἀκριβῶς τή λειτουργία ἐπιτελοῦν: νά διασκεδάσουν τήν ἀπομόνωση πού εἶναι προϋπόθεση καί λόγος τῆς ὑπαρξίς τους. Ὅσο περισσότερη ἀπομόνωση τόσο περισσότερα γκάτζετ, ὅσα περισσότερα γκάτζετ τόσο περισσότερη ἀπομόνωση. Ἀλλά τώρα θά φτιάχνονται, ἐλπίζουν οἱ προκαθήμενοι τῆς ΕΟΚ, ἀπό εὐρωπαϊκά ἐργοστάσια, δέν θά μᾶς τῆ πωλᾶνε οἱ Γιαπωνέζοι.

Ἄν λοιπόν αὐτός ὁ πολιτισμός τῆς μαζικῆς πολιτιστικῆς βιομηχανίας πρέπει νά καταστραφεῖ, ἄν πολιτιστική δημιουργία σημαίνει,

ἀναμέτρηση καί σύγκρουση μέ τόν πολιτισμό τῆς χειραγώγησης, ἄν, ἀκριβῶς, μέσα ἀπ' αὐτήν τήν ἀναμέτρηση προκύπτουν ἢ χάνονται οἱ νέες πολιτιστικές ἀξίες τότε τό ζήτημα δέν εἶναι οὔτε νά ἐπιστρέψουμε ὡς νοσταλγικοί προσκηνητές σέ κάποιον χαμένο παράδεισο τῆς ἀκριβῆς μας κουλτούρας οὔτε νά προσδοκοῦμε τήν ἔλευση κάπου «ἄλλου» πολιτιστικοῦ παραδείσου πού θά ῥθει ὅταν οἱ ἀντίπαλοί μας θά καταρρεύσουν. Ἀνάμεσα στούς δύο παραδείσους καί τή θεολογία τους ὑπάρχει ἡ ζωή μας. Καί ὁ δικός μας πολιτισμός;

Ἡ μιά ἀπάντηση εἶναι ἐκείνη πού τόν θέλει ἀκριβό, αὐτόν πού θά βρεῖ τό ΕΥΡΗΚΑ καί πού οἱ ἐπενδυτές θά ἀξιοποιήσουν τά εὐρήματά του. Καί μεις Εὐρωπαῖοι

τοῦ κέντρου ἢ Βαλκάνιοι τοῦ νότου, ψάχνοντας τήν ἀκριβή μας κουλτούρα στίς εἰκόνας τῶν ὑστερήσεών μας, θά λογαριάζουμε, Κυριακή βράδυ, πώς δέν εἴμαστε ἀνάμεσα στά πτώματα τοῦ Χένζελ καί τοῦ Χίλζμπορω, «ἐλεύθεροι» πολιορκημένοι κι ἀριθμημένοι μέ τίς ταυτότητες τῆς Θάτσερ στήν τσέπη.

Ἡ ἄλλη ἀπάντηση; Τό μέλλον ἀργεῖ πολύ. Ἀλλά πράγματι, μιά καί ἡ Εὐρώπη τῶν ἐργαζομένων, ἡ Εὐρώπη τῆς δημοκρατίας, τῆς ἐλευθερίας, τοῦ σοσιαλισμοῦ οὔτε κἀν ἀχνοφαίνεται στόν ὀρίζοντα, γιά τήν οἰκοδόμησή της καιρός ν' ἀρχίσουμε ἀπ' τήν κουλτούρα, κατά πώς ἔλεγε κι ὁ μακαρίτης ὁ Μοννέ.

Μαρξισμός ή «μετα-μαρξισμός»; ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

της Βούλας Τσινόρεμα

Ἡ «Δημοκρατία» ὡς θεωρητικὴ πανοπλία τοῦ «μετα-μαρξισμοῦ» καὶ τοῦ σύγχρονου λιμπεραλισμοῦ

Ἡ πρόθεση «μετά-» ἔχει τὰ τελευταία χρόνια ἀποκτήσει ἰδιάζουσα θεωρητικὴ σημασία. Χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει μιά νέα φάση, μιά ὑποτιθέμενη κίνηση πρὸς τὰ μπρός, ὑπονοώντας σαφῶς ἐξέλιξη σέ σχέση μ' ἕνα προηγούμενο στάδιο. Ἔτσι κάποιοι συγγραφεῖς, πάλαι ποτὲ μαρξιστὲς χρηματίσαντες ἢ στις παρυφές τοῦ μαρξισμοῦ ἐναρμόσσαντες, οἱ ὅποιοι γιὰ διάφορους λόγους «ἀποσκίρτησαν», ἀναζητώντας πιθανότατα τὴν σφραγίδα μιάς συνεχῶς ἀνανεούμενης πρωτοτυπίας, ἀλλὰ χωρὶς ὅμως νὰ θέλουν νὰ χάσουν τὸ ἀκρωτήριο τῶν παλιῶν καλῶν τους «μαρξι-

στικῶν» ἡμερῶν, αὐτοχρίζονται «μετα-μαρξιστὲς». Ἡ «μετα-μαρξιστικὴ» ταυτότητα ἠχεῖ βεβαίως πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὸ «πρώην» ἢ «μη-μαρξιστὴς», καθότι δηλώνει κατὰ κάποιον τρόπο κίνηση «πέραν» τοῦ μαρξισμοῦ, ὄχι ἀπλᾶ ἀλλαγὴ χρωμάτων ἀλλὰ κίνηση πρὸς τὰ μπρός, πρόοδο καὶ ἐξέλιξη. Καὶ ἴσως νὰ μὴν εἶναι τυχαῖο πὺ ἡ «δημοκρατία» ἐπιλέγεται ὡς ἡ λύδια λίθος αὐτῆς τῆς «μετα-μαρξιστικῆς» ἀποκάλυψης.

Χαρακτηριστικὴ περίπτωση στὸν ἀγγλοσαξωνικὸ ὄμιλο ὁ πρῶην μαρξιστὴς Ἑρνέστο Λακλάου πὺ ἐν ὀνόματι μιάς «ριζοσπαστικῆς πλουραλιστικῆς δημοκρατίας» ἀποκηρύσσει τὸ μαρξισμό καὶ δηλώνει «μετα-μαρξιστὴς».ἱ Στὸ ἔργο του *Ἡγεμονία καὶ Σοσιαλιστικὴ*

Στρατηγικὴ ξεκινώντας ἀπὸ μιά προοπτικιστικὴ κοινωνικὴ ὄντολογία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «κάθε ἀντικείμενο συγκροτεῖται ὡς ἀντικείμενο λόγου»² —κάθε κοινωνικὴ σχέση ἢ ταυτότητα δηλαδή συγκροτεῖται ὡς τέτοια μέσω καὶ διὰ τοῦ λόγου— διακηρύσσει ὅτι ἡ πολλαπλότητα τῶν εἰδῶν λόγου δημιουργεῖ ἀκαθοριστία καὶ «ἀνοιχτότητα» κοινωνικῶν ταυτοτήτων πὺ κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες ἐρχεται νὰ ἐκφράσει μιά «ριζοσπαστικὴ καὶ πλουραλιστικὴ δημοκρατία», καθιστώντας «τὴ λογικὴ τῆς ἰσοδυναμίας βασικὸ ἐργαλεῖο παραγωγῆς τοῦ κοινωνικοῦ». Δανειζόμενος ἐκφραση τοῦ ντέ Τοκεβίλ κάνει λόγο γιὰ «δημοκρατικὴ ἐπανάσταση», τῆς ὁποίας τὶς ἀπαρχές ἐντοπίζει στὴ Γαλλικὴ Ἐπανά-

σταση. Όμως, ανασυγκροτώντας την τελευταία υπό τό πρίσμα του Φρανσουά Φουρέ, εκείνο πού καταφέρνει νά δεί σ' αὐτή είναι ἀπλά «ἡ ἐπινόηση τῆς δημοκρατικῆς κουλτούρας»³ μέ τὰ λόγια τοῦ Φουρέ, «ἡ πρώτη ἐμπειρία τῆς δημοκρατίας»⁴ (οὔτε λόγος γιά ἐπανάσταση καί κοινωνική ἀνατροπή βέβαια).

Ὁ Λακλάου ὑπερθεματίζει ὑπέρ ἑνός «ριζοσπαστικοῦ δημοκρατικοῦ πλουραλισμοῦ», ὁ ὁποῖος εἶναι ριζοσπαστικός γιατί δέν ἀνάγει τίς ἑτερογενεῖς κοινωνικές ταυτότητες σέ καμιά θεμελιακή ἀρχή (τὴν ἔννοια τῆς τάξης καί τῆς ταξικῆς ἐνότητας ἔχει στό μυαλό του), καί ταυτόχρονα δημοκρατικός γιατί συγκροτεῖ τίς διάφορες κοινωνικές ταυτότητες καί ἀνταγωνισμούς μέ βάση τό «δημοκρατικό - ἐξισωτικό εἰκονικό συμβολισμό» (egalitarian imaginary). Ἐχοντας ὡς ἀφετηρία τὴν ἀρχή ὅτι «κάθε πολιτική πρακτική συγκροτεῖ τὰ συμφέροντα πού ἐκπροσωπεῖ»,⁵ ἐπισημαίνει ὅτι οἱ διάφορες κοινωνικές σχέσεις ὑποταγῆς (π.χ. ἐργάτης / ἐργοδότης, γυναίκα / ἄντρας) δέν συνιστοῦν κατανάγκην σχέσεις καταπίεσης καί ἐπομένως πεδία ἀνταγωνισμοῦ, παρά μόνο ὑπό τό πρίσμα τοῦ δημοκρατικοῦ «εἰκονικοῦ συμβολισμοῦ». Ἡ ὑποδήλωση αὐτῆς τῆς θέσης εἶναι, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, ὅτι ἡ σχέση ἐργάτη / ἐργοδότης, γιά παράδειγμα, δέν εἶναι καταπιεστική, οὔτε συγκροτεῖ ἀνταγωνιστική θέση, παρά μόνο ὑπό τό πρίσμα τοῦ δημοκρατικοῦ λόγου τῆς ἰσότητος καί τῶν δικαιωμάτων πού μετασχηματίζει τὴν ὑποταγή σέ καταπίεση καί ἐγείρει ἔτσι τόν ἀνταγωνισμό. Ἐνα βῆμα πιο ἄνω σ' αὐτὴν τὴν λογική εἶναι νά δεχτοῦμε ὅτι μέ βάση κάποιο ἄλλο λόγο δέν ὑπάρχει καθόλου καταπίεση στή σχέση ἐργάτη / ἐργοδότη, καί μέ βάση κάποιους ἄλλους λόγους ἀκόμα παραπέρα ὅτι δέν ὑπάρχει κανὴν σχέση! Τό πῶς διαφέρει αὐτή ἡ «μεταμαρξιστική» θέση τοῦ Λακλάου ἀπό μιὰ καθαρὴ μῆ-μαρξιστική, ἰδεαλιστική θέση, ὅπου ἡ συγκρότηση τοῦ πραγματικοῦ ὡς τέτοιου γίνεται μέσα ἀπὸ εἰκονικούς φαντασιακούς συμβολισμούς, ἀπομένει στὸν ἴδιο νά τό δείξει.

Σέ παρόμοια ἀτμόσφαιρα κι-

νοῦμενοι οἱ Γάλλοι «νέοι φιλόσοφοι», ὁ Ἄντρέ Γλυκσμάν, ὁ Λεφόρ, ὁ Ἐντγκαρ Μορέν ἀνάμεσά τους, ἐπιδίδονται σέ μιὰ ἀγωνιώδη ὑπεράσπιση τῆς «δημοκρατίας» καί τῶν ὑπαρκτῶν θεσμῶν, ταυτίζοντας τὴν ἐπανάσταση μέ τόν ὀλοκληρωτισμό καί ἐξορκίζοντας τό μαρξισμό ὡς ὑπεύθυνο γιά τό σταλινισμό. Δεδομένου ὅτι ἡ πραγμάτωση τῆς ἐξισωτικῆς κοινωνίας κρίνεται ἀνεφικτή, τό μόνο ἀποδεκτό πολιτικό πρόγραμμα πού δέν ἐγκλείει τόν κίνδυνο τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ εἶναι, κατ' αὐτούς, ἡ στρατευμένη ὑπεράσπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν. Ἐφόσον ἡ ἐπανάσταση ὁδηγεῖ στὸν ὀλοκληρωτισμό, ἄς προστατεύσουμε τὴν ὑπάρχουσα «δημοκρατία» ἀπὸ κάθε τι πού τὴν ἀποσταθεροποιεῖ ἢ τὴν ὑπονομεύει. Σχόλιον οὐδέν.

Σέ παράλληλη κατεύθυνση ἀλλά στὰ πλαίσια ἑνός παραδοσιακοῦ, λιμπεραλιστικοῦ, κλίματος κινεῖται, στὴν Ἰταλία, ἡ παρέμβαση τοῦ Νομπέρτο Μπόμπιο,⁶ ὁ ὁποῖος στὰ τέλη τοῦ 1975/1976 μέσα ἀπὸ τό περιοδικό *Montoperaio* ἐπιβάλλει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ μόνη ἀποδεκτὴ θεωρία γιά τό κράτος καί τὴ δημοκρατία εἶναι αὐτὴ τοῦ φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ. Ἡ παρέμβαση τοῦ Μπόμπιο, μέσα ἀπὸ κατά καιροῦς ἄρθρα του, γιά τὴν ἀνυπαρξία μαρξιστικῆς θεωρίας περὶ κράτους καί δημοκρατίας, (πρόσφατα κυκλοφόρησε στὰ ἀγγλικά συλλογὴ του μέ τίτλο *The Future of Democracy: A defence of the Rules of the Game*, Polity Press, 1987) —ἢ ὅποια, ἄς σημειωθεῖ, ποτέ δέν βρῆκε ἰκανὸ θεωρητικὸ ἀντίπαλο ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ εὐρωκομμουνιστικὴ ἀριστερά— ἀντανაკλᾷ μέ χαρακτηριστικὸ τρόπο μιὰ ἀξιοσημεῖωτη πρόσφατη στροφή τῆς Εὐρωπαϊκῆς σκέψης πρὸς Ἀγγλοαμερικανικὴς μορφές τοῦ κλασικοῦ λιμπεραλισμοῦ. Κύριο χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς στροφῆς ἀποτελεῖ ἡ ἔμφαση σέ μιὰ ἀφηρημένη ἔννοια φιλελεύθερης δημοκρατίας (ὡς ὑπεράσπιση τοῦ κανόνος τοῦ νόμου καί τῆς δικαιοσύνης καί γενικῆς ἀντιπροσώπευσης). Ὁ Μπόμπιο μάλιστα φτάνει στό σημεῖο νά προπαγανδίσῃ τὴ σύζευξη τοῦ φιλελεύθερου πλουραλισμοῦ μέ μορφές τοῦ κλασικοῦ ἀτομικισμοῦ. Ἡ πιθανὴ ἀντινομία μεταξύ τους δέν φαίνεται νά τόν ἐ-

νοχλεῖ, καθὼς παραπέμπει χωρὶς τύψεις στὴ θεωρία τοῦ Τζῶν Ρῶλς⁷ ὡς ἐπαρκὴ βάση γιά τὴ ἐπίλυση τῶν αἰτημάτων τῆς ἰσότητος, δικαιοσύνης καί ἐλευθερίας. Κι αὐτό εἶναι ὄλο.

«Τέλος τῆς ἐπανάστασης» ἢ (κρυπτο)νεοϊδεαλισμός;

Κοινό —καί ἴσως ὄχι τυχαῖο;— χαρακτηριστικὸ καί τῶν τριῶν διαφορετικῶν περιπτώσεων πού μνημονεύθηκαν ἀποτελεῖ ἡ ἀνευδρῶν ὑπεράσπιση τῆς «δημοκρατίας», πού θεωρεῖται ὡς τό καλύτερο δυνατό πλαίσιο ἀνάπτυξης τῶν ὑποκειμένων, ὀριζόμενη ἀντιθετικά πρὸς κάθε ἔννοια κοινωνικῆς ἀνατροπῆς ἢ ρήξης μέ τίς καπιταλιστικὴς ἐκμεταλλευτικὴς σχέσεις. Τελικὰ ἐκεῖνο πού παηγυρίζεται εἶναι ἡ ἐν ὀνόματι τῆς «δημοκρατίας» ὑπεράσπιση (κάποτε λέγεται καί ὁμαλὴ «διεύρυνση») τῶν ὑπαρκτῶν πολιτικῶν θεσμῶν.

Κριτικὴς πολλῶν σελίδων θά μπορούσαν νά γραφοῦν γιά τόν καθένα χωριστὰ. Ἄν ὅμως εἶναι κάτι πού ὡς κοινὸς ὑπονοητικὸς ἰστός ὑποσκάπτει τίς θεωρίες ὄλων —ἄλλες περισσότερο κι ἄλλες λιγότερο— εἶναι ἕνας λανθάνων οὐσιολογισμός: ἡ ὑποστασιοποίηση τῆς δημοκρατίας ἐν εἶδει ἀν-ιστορικῆς οὐσίας, κινητήριας δυνάμεις τῆς ἱστορίας — τὴ στιγμὴ μάλιστα πού ὀρισμένοι ἀπ' αὐτούς, ὅπως ὁ Λακλάου, ἐπαίρονται τόν μαρξισμό γιά ἀσυγχώρητο οὐσιολογισμό, οἰκονομικὴ ἀναγκαιότητα, κ.λπ. Γίνονται οἱ ἴδιοι οὐσιολογιστὲς ὅταν, ὅπως ὁ Λακλάου, ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ «δημοκρατικὸς εἰκονικὸς συμβολισμός» λειτουργεῖ ὡς διαμορφωτικὴ ἀρχὴ τῶν ὑποκειμένων καί κοινωνικῶν πρακτικῶν, ἢ ὅταν, ὅπως οἱ «νέοι φιλόσοφοι», ἢ ὁ Μπόμπιο, μεταβάλλουν τὴ «δημοκρατία» σέ καθαρὴ φόρμα πού ἀνευ (κοινωνικῶν καί πολιτικῶν) δρῶν πρέπει πάσει θυσία νά ἐδραιωθεῖ καί νά διατηρηθεῖ.

Ἐτσι, ἐνῶ στὸ θεωρητικὸ τους λόγο ἡ «δημοκρατία» διεκδικεῖ τό ρόλο μιᾶς ἀπόλυτης ρυθμιστικῆς ἀρχῆς, τελικὰ εἶναι τόσο (ἐννοιολογικά) κενὴ καί (ρυθμιστικά) ἀκαθόριστη ὥστε νά ἐπιτρέπει τὴν

υποστήριξη πάσης φύσεως πολιτικής (παραδοσιακής, συντηρητικής, φιλελεύθερης, σοσιαλδημοκρατικής) έτσι πού πρακτικά νά καταντᾶ ἀχρηστη ὡς ρυθμιστική ἀρχή. Ἡ μόνη λειτουργία πού τῆς ἀπομένει, σέ τελική ἀνάλυση, εἶναι νά γίνεται φραγμός σέ κάθε ὄραμα κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ, μιά πού ὁ φόβος ἀπειλῆς τῆς «δημοκρατικῆς ἀρχῆς» γίνεται ἄλλοθι μιᾶς βαθιά συντηρητικῆς πολιτικῆς.

Ἡ πολιτική δημοκρατία ὡς στρατηγικό πεδίο ταξικῶν συσχετισμῶν

Ἀποτελεῖ στοιχειώδη ἀφετηριακή μας διαπίστωση ὅτι ἡ δημοκρατία δέν εἶναι οὔτε καθαρῆ ὑπόσταση, οὔτε καθαρῆ ἐνύπαρξη, ὅτι δέν ὑφίσταται ὡς οὐδέτερη δομή, οὔτε ὡς ἰδεῶδες μεταφυσικό πλαίσιο ἀνάπτυξης ὄλων τῶν δυνάμεων μιᾶς κοινωνίας. Ὅχι μόνο δέν εἶναι ὁ παντοδύναμος ρυθμιστής τῆς κοινωνίας ὅπως θέλουν οἱ πάσης φύσεως «μετα-μαρξιστές» ἀλλά ὑπόκειται ἡ ἴδια στίς ἐνδεχομενικότερες τῆς κοινωνίας καί τίς συγκρούσεις της. Ἡ δημοκρατία εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μέ μιά ὀρισμένη μορφή συγκρότησης καί διανομῆς τῆς ἐξουσίας στά πλαίσια ἐνός συστήματος κυριαρχίας. Δέν νοεῖται «καθαρᾶ», «τυπικά» κι «ἀφηρημένα», ἀλλά, ὡς μορφή διακυβέρνησης στίς ταξικά διαιρεμένες κοινωνίες, ἔχει νά κάνει μ' ἕνα ὀρισμένο τρόπο ὀργάνωσης τῆς ταξικῆς κυριαρχίας. Βέβαια μπορεῖ, καί εἶναι νόμιμο, νά γίνει μιά διάκριση ἀνάμεσα στή δημοκρατία ὡς μορφή κράτους καί τύπο πολιτικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐξουσίας ἀφενός, καί στά δημοκρατικά δικαιώματα καί ἐλευθερίες ἀφετέρου. Ὅμως ἱστορικά τά δεύτερα ἔχουν ἀναπτυχθεῖ σέ συσχέτιση μέ τήν πρώτη, ὅσο κι ἂν σήμερα ἡ σύγχρονη πολιτική δημοκρατία καί τό «ἰσχυρό» αὐταρχικό κράτος προβάλλουν θεσμικά ὅρια στήν περαιτέρω διεύρυνσή τους (πράγμα, ἄλλωστε, πού δείχνει ὅτι μόνον ἡ κοινωνική ἀνατροπή καί ὁ ριζικός μετασχηματισμός τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους μποροῦν νά διευρύνουν τίς δημοκρατικές ἐλευθερίες, ἀναδεικνύοντας ἔτσι ὡς ἀναγκαῖα καί

ἐπίκαιρη τήν ὀργανική συσχέτιση δημοκρατίας καί σοσιαλισμοῦ. Ἄλλά σ' αὐτό θά ἐπανέλθουμε).

Ἡ ἀντιπροσωπευτική, κοινοβουλευτική δημοκρατία, πού ἀποτελεῖ τήν κανονική μορφή κράτους στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς, στηρίζεται στούς ἀντιπροσωπευτικούς θεσμούς, μέ καθολική ψηφοφορία καί πολυκομματικό σύστημα, τυπικό χωρισμό τῶν ἐξουσιῶν καί ὁμαλή μεταβίβαση τῆς ἐξουσίας κάτω ἀπό τόν κανόνα τοῦ νόμου. Οἱ ἀντιπροσωπευτικοί θεσμοί ἔχουν ἀμεση σχέση μέ τήν ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς, ταξικῆς, κυριαρχίας. Διαδραματίζουν ἐνεργό ρόλο στήν ὀργάνωση τῆς ἡγεμονίας τῶν κυρίαρχων τάξεων καθώς βοηθοῦν στήν ἐκτόνωση τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων καί συγκρούσεων, φρενάροντας μεγαλύτερες ρήξεις στήν κοινωνική συνοχή. Καί ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀναμφίβολη διεύρυνση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν στήν πορεία τῶν τελευταίων διακοσίων χρόνων δομήθηκε γύρω ἀπό τή νομιμοποίηση τῆς ἡγεμονίας τῶν κυρίαρχων τάξεων. Σέ περιπτώσεις μάλιστα ἀπειλῆς τῆς τελευταίας οἱ κυρίαρχες τάξεις δέν δίστασαν νά καταστρίψουν τίς πολιτικές ἐλευθερίες καί νά καταργήσουν τούς δημοκρατικούς θεσμούς προκειμένου ἔστω καί μέ ἔκτακτα μέτρα νά διασφαλίσουν τήν κυριαρχία τους.

Ἡ θέση αὐτή δέν ὑπονοεῖ ὅτι οἱ θεσμοί τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας εἶναι ἀπλά προϊόντα ἢ ἐργαλεῖα τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ ἐργαλειακή ἀντίληψη, μέσα ἀπό χονδροειδή ταύτιση τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας μέ τήν «ἀστική δημοκρατία», καί τῆς τελευταίας μέ ἀπλό ἐργαλεῖο τῶν συμφερόντων τῆς ἀστικῆς τάξης, ἔφτασε στό σημεῖο νά διεκδικεῖ τήν ἐξολοκλήρου καταστροφή τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ κράτους, μέ ἀπό τήν ἀπό τά ἐξω ἄλωσή του, καί ἀντικατάστασή του μ' ἕναν ἄλλο πόλο ἐξουσίας, ἕνα ἀντικράτος - ἐργαλεῖο τῆς προλεταριακῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀντίληψη αὐτή, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό ἀντιπροσωπευτικό κοινοβουλευτικό κράτος εἶναι μονολιθικό ἐργαλεῖο στά χέρια τῆς ἀστικῆς τάξης («ἀστική δημοκρατία») πού πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό ἕνα ἄλλο κρά-

τος, ἐργαλεῖο τῆς ἐργατικῆς τάξης, («προλεταριακή δημοκρατία»), ἀποδείχτηκε ὄχι μόνο θεωρητικά ἐπισφαλῆς ἀλλά καί πολιτικά ἐπικίνδυνη μέ ἐκτροπή στό γραφειοκρατικό καί συγκεντρωτικό μοντέλο τοῦ σταλινικοῦ κρατισμοῦ.

Ἀντίθετα πρὸς κάθε ἐργαλειακή ἐκδοχή, ὑποστηρίζουμε ὅτι ἡ πολιτική ἀντιπροσωπευτική δημοκρατία δέν εἶναι οὔτε ἀπλά «ἀστική» οὔτε ἀπλά «προλεταριακή». Εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πάλης ἀνάμεσα στίς κυρίαρχες καί στίς δυναστευόμενες τάξεις. Εἶναι ἡ συμπύκνωση κάθε φορά μιᾶς συγκεκριμένης ἰσορροπίας δυνάμεων μέσα σ' αὐτήν τήν πάλη, ἡ ὁποία ἐγχαράζει τίς ὑλικές παραχωρήσεις πού γίνονται πρὸς τίς κυριαρχούμενες τάξεις. Γι' αὐτόν τό λόγο οἱ δημοκρατικές ἐλευθερίες δέν εἶναι ἀπλά «τυπικές» παρά μόνο μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶναι μερικές καί χειραγωγημένες ἐλευθερίες. Εἶναι ὅμως καί «οὐσιαστικές», μέ τήν ἔννοια ὅτι συμπυκνώνουν οὐσιαστικές παραχωρήσεις ἐκ μέρους τῶν κυρίαρχων τάξεων, πού εἶναι ταυτόχρονα κατακτήσεις τῶν δυναστευομένων τάξεων. Τό κοινοβουλευτικό ἀντιπροσωπευτικό κράτος ἀναδεικνύεται ὡς *στρατηγικό πεδίο* ἀγῶνων καί πάλης πού καταγράφει καί τούς συμβιβασμούς πρὸς ὄφελος τῶν ὑποτελῶν τάξεων.

Οἱ ἀγῶνες γιά δημοκρατικές ἐλευθερίες καί ὁ σοσιαλιστικός μετασχηματισμός

Ἄν εἶναι κάτι πού πρέπει νά συγκρατήσουμε ἀπό τήν μέχρι τώρα ἀνάλυση εἶναι ἀφενός ἡ ἀπόρριψη τοῦ φορμαλιστικοῦ μοντέλου τῆς «δημοκρατίας» ὡς καθολικῆς ρυθμιστικῆς ἀρχῆς, καί ἀφετέρου ἡ ἀνάδειξη τοῦ σαφοῦς *ταξικοῦ* χαρακτήρα τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας ὡς πεδίου συγκρούσεων καί συμβιβασμῶν.

Οἱ ἀγῶνες γιά τήν ὑπεράσπιση καί διεύρυνση τῶν δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν εἶναι ἀδιαμφισβήτητης στρατηγικῆς σημασίας γιά τήν μετάβαση στό σοσιαλισμό. Καί βέβαια τό θέμα δέν εἶναι κατά πόσον εἶναι ἀναγκαῖα ἡ πάλη καί οἱ διεκδικήσεις γιά «περισσότερη δημο-

κρατία», «δημοκρατικό άνοιγμα», «έκδημοκρατισμό του κράτους» και «δημοκρατική συμμετοχή». Στη σημερινή εποχή που σιγματίζεται από κρίση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και γενικότερα από μία στροφή προς τον αυταρχικό κρατισμό, οι αγώνες για την υπεράσπιση και διεύρυνση των δημοκρατικών ελευθεριών καθιστούν δυνατό τον έλεγχο της ανάδυσης του αυταρχικού κρατισμού και τη διαφύλαξη των πολιτικών κατακτήσεων των λαϊκών μαζών, ενώ αναδεικνύουν ταυτόχρονα την αντίφαση μεταξύ μιας υποτιθέμενης λαϊκής κυριαρχίας και της πραγματικότητας του σύγχρονου αυταρχικού κράτους. Το πρόβλημα λοιπόν δεν είναι η αναγνώριση της, πανθομολογημένης άλλωστε, αναγκαιότητας των αγώνων για έκδημοκρατισμό του κράτους, αλλά η ανάδειξη του εύρους, των δυνατοτήτων και των ορίων αυτής της πάλης. Μ' άλλα λόγια, το πρόβλημα μπορεί να συμπυκνωθεί ως εξής: Είναι δυνατόν οι αγώνες για έκδημοκρατισμό του κράτους να μετασχηματίσουν την ταξική φύση των κρατικών μηχανισμών, ή μήπως αυτό που μπορούν να επιτύχουν είναι να συμβάλουν στην ευνοϊκότερη ανάπτυξη ενός συσχετισμού δυνάμεων τέτοιου που να ενισχύει το βάρος των λαϊκών μαζών, με τρόπο δηλαδή που να καθιστά τις συνθήκες της ταξικής πάλης τις καλύτερες δυνατότες γι' αυτές;

Τό είδος της απάντησης σ' αυτά τα ερωτήματα έχει βαρυσήμαντες επιπτώσεις, στρατηγικού χαρακτήρα. Θετική απάντηση στο πρώτο σημαίνει πρακτικά υποταγή των λαϊκών αγώνων στο στόχο ενός σταδιακού κρατικού έκδημοκρατισμού, όπου ο τελευταίος εκλαμβάνεται πλέον όχι ως αναπόσπαστος όρος της κοινωνικής ανατροπής αλλά απλά ως ένα ανώτερο υποκατάστατό της. Η πολιτική ορισμένων δυτικοευρωπαϊκών Κ.Κ. εκφράζει σήμερα στροφή προς μία τέτοια επιλογή, συμπυκνωμένη στο αίτημα που εδστοχα ο Κωνστανό Πρέβε έχει ονομάσει «πέραςμα από τον ευρωκομμουνισμό στην ευρωαριστερά»,⁸ ως μία στρατηγική επιλογή σοσιαλδημοκρατικού μεταρρυθμιστικού τύπου προτεινόμενη ως η μόνη δυνατή άλτερνατίβα ικανή

νά αντιμετώπισει τον φιλελευθερισμό. Έτσι λοιπόν, ενώ θα 'ταν όρθο να πούμε ότι μετά τό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο τά δυτικά Κ.Κ. στή γενική πολιτική γραμμή τους υιοθέτησαν *de facto* (χωρίς να τό δημολογήσουν άνοιχτά) τον Κάουτσκου —κοινοβουλευτικό, δημοκρατικό και ειρηνικό δρόμο στό σοσιαλισμό— σήμερα μερικά απ' αυτά κινούνται, στίς πλειοψηφούσες τουλάχιστον πολιτικά τάσεις τους, άκόμα πιό πέρα από τον Κάουτσκου στή διαμόρφωση ενός νέου consensus για μία όρθολογική διαχείριση της οικονομίας και υπεράσπιση του δημόσιου χαρακτήρα όρισμένων πλευρών του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους.

Η κατανόηση των όριών της σύγχρονης πολιτικής δημοκρατίας για τό ριζικό μετασχηματισμό του κράτους και της κοινωνίας είναι επίκαιρη όσο ποτέ. Πρίν μās συνεπάρουν οι «μεταμαρξιστικοί» ύμνοι και τά δοξαστικά υπέρ της καθολικής αξίας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι άπαραίτητο νά έντρυφήσουμε σοβαρά πάνω στά όριά της.

Άς θυμηθούμε τό Νίκο Πουλαντζά όταν τόνοιζε την ύποτελή παρουσία των δυναστευομένων τάξεων μέσα στό αντιπροσωπευτικό κράτος. Οι τελευταίες δέν έλέγχουν κανένα μηχανισμό, και μάλιστα ή δική τους βαρύτητα σ' αυτούς είναι άντιστρόφως άνάλογη προς την στρατηγική σημασία του κάθε μηχανισμού όσον άφορά τή διατήρηση της εξουσίας του ήγεμονικού συνασπισμού δυνάμεων (π.χ. στό στρατό, στην άστυνομία, άνώτερη διοίκηση...). Οι δυναστευόμενες τάξεις υπάρχουν μέσα στό κράτος όχι μέσω μηχανισμών που συμπυκνώνουν μία δική τους εξουσία αλλά μέ τή μορφή έστιών *άντιπαράθεσης* στην εξουσία των κυρίαρχων τάξεων. Γι' αυτό, όπως έπισημαίνει ο Πουλαντζάς, θά 'ταν «σφάλμα μέ σοβαρές πολιτικές συνέπειες νά συμπεράνουμε ότι ή παρουσία των λαϊκών τάξεων μέσα στό Κράτος σημαίνει ότι αυτές κατέχουν μέσα σ' αυτό, ή ότι μπορούν μέ τον καιρό νά κατακτήσουν μέσα σ' αυτό, εξουσία, *δίχως ριζικό μετασχημα-*

τισμό αυτού του Κράτους».⁹ Η παρουσία των λαϊκών τάξεων μέσα στό κράτος είναι αναγκαίος, αλλά *όχι έπαρκής*, όρος του μετασχηματισμού του.

Έπιπλέον, ή πολυπλοκότητα της άλληλοδιαπλοκής των διαφόρων μηχανισμών συχνά εκφράζεται μέ διάκριση άνάμεσα σέ *πραγματικές* εξουσίας και *τυπικές* εξουσίες (ή τελευταία είναι αυτή που φαίνεται π.χ. ως πολιτική διακυβέρνηση), πράγμα που επιτρέπει στίς κυρίαρχες τάξεις νά αντιμετώπίζουν την πρόσβαση των μαζών στην εξουσία μεταθέτοντας τά κέντρα της πραγματικής και τυπικής εξουσίας από ένα μηχανισμό σ' έναν άλλο, εάν ο συσχετισμός δυνάμεων μέσα σ' αυτόν τείνει προς τό μέρος των λαϊκών μαζών.¹⁰ Είναι φανερό έπομένως ότι ή άπλή κατάληψη της κυβερνητικής εξουσίας από μία (συνασπισμένη ή μή) άριστερά κάθε άλλο παρά σημαίνει ότι αποκτά πραγματική εξουσία στους κρατικούς μηχανισμούς ή άριστερά. Χωρίς *ριζικό μετασχηματισμό* του κράτους, είναι δεδομένη ή δυνατότητα των κυρίαρχων τάξεων νά έπαναφέρουν τό συσχετισμό δυνάμεων υπέρ τους. Χωρίς ριζικό μετασχηματισμό του κράτους όποιοςδήποτε λαϊκές κατακτήσεις δέν ανατρέπουν την ήγεμονία του κυρίαρχου συνασπισμού εξουσίας.

Έπειτα, ή ίδια ή σημερινή μορφή κράτους, ο αυταρχικός κρατισμός, μέ την άλλοίωση του αντιπροσωπευτικού συστήματος, τή συρρίκνωση των δημοκρατικών θεσμών και την άποσύνδεση των πολιτικών αποφάσεων από τον κοινωνικό έλεγχο, αποτελεί θλιβερή έπιβεβαίωση της διαπίστωσης πως ό,τι κατάχτησαν οι μάζες δέν παραμένει πάντα καταχτημένο.

Ό μόνος δρόμος για τό ριζικό μετασχηματισμό του κράτους και της κοινωνίας, για ανατροπή της διάκρισης κυρίαρχων και δυναστευομένων στα πλαίσια ενός θεσμικού συστήματος που θά επιτρέψει την διανομή της εξουσίας στην βάση της κοινωνίας μέ την ενεργό συμμετοχή των ατόμων - παραγωγών στην (αυτο)διαχείριση των υποθέσεών τους, ο δρόμος αυτός λοιπόν είναι εκείνος που δείχνουν οι αγώνες και ή έπανα-

στατική ευαισθησία των λαϊκών μαζών. Αυτή ή οπτική ένσωματώνει τους αγώνες για τη διεύρυνση των δημοκρατικών ελευθεριών και δικαιωμάτων ως αναφαιρέτο όρο για την αποδιάρθρωση της ηγεμονίας των κυρίαρχων τάξεων και την ανάδειξη των λαϊκών μαζών σε ηγεμονική τάξη.

Τό μήνυμα είναι φανερό: Μόνο στο πεδίο των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων αποκτά περιεχόμενο ή πάλη για «δημοκρατία» και «δημοκρατική συμμετοχή». Στην αντίθετη περίπτωση, η επίκληση μιás καθαρής «δημοκρατικής αρχής» ως ιδεώδους, δήθεν, πλαισίου αυτοπραγμάτωσης, είτε προέρχεται από τό πλαίσιο ενός αυτόκλητου «μετα-μαρξισμού» είτε από τό πεδίο ενός παραδοσιακού φιλελευθερισμού, είναι λόγος κενός και άτακτη υποχώρηση.

Θά συμφωνήσουμε με μία σειρά από ενστάσεις. Θά συμφωνήσουμε ότι σέ μεγάλο βαθμό ή στρατηγική τής μετάβασης στό σοσιαλισμό και ό αυτοδιαχειριστικός σοσιαλισμός πρέπει νά επινοηθούν. Άπομένει νά επινοηθεί ή στρατηγική πού θά μας απεγκλωβίσει από τά άδιέξοδα του σταλινισμού και τής σοσιαλδημοκρατίας και τό κοινό γνώρισμά τους, τόν κρατισμό. Ό μόνος δρόμος για νά απεμποληθεί ό κρατισμός και νά κατακτηθεί ό δημοκρατικός σοσιαλισμός είναι ό δρόμος των μαζών και των αγώνων τους. Η υποκατάσταση του ρόλου των μαζών με διακηρυκτικές αρχές περί «δημοκρατίας», και ή διαφαινόμενη πολιτική συναίνεση πού πάει νά χιτιστεί εν όνόματί της, όχι μόνο δέν επικαιροποιούν τό αίτημα τής χειραφέτησης και του αυτοπρο-

διορισμού των υποκειμένων, αλλά αποτελούν δυστυχώς τό χρυσωμένο χάπι για τήν θλιβερή εγκατάλειψή του.

1. Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London, Verso, 1985, σ. 4.
2. *δ.π.π.*, σ. 107.
3. *δ.π.π.*, σ. 155.
4. F. Furet, *Penser la Révolution Française*, Paris, 1978, σ. 109.
5. Laclau, *δ.π.π.*, σ. 120.
6. Βλ. π.χ. Norberto Bobbio, «Quale alternativa alla democrazia rappresentativa?» *Quaderno di Mondoperaio*, No. 4, 1976.
7. J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge Mass. Harvard U.P., 1971.
8. *Πολίτης*, τεύχος 97, σσ. 32-37.
9. *Τό Κράτος, ή Έξουσία, ό Σοσιαλισμός*, Άθήνα, Θεμέλιο, σσ. 204-5.
10. *δ.π.π.*, σ. 205.

Μνήμη τῶν ἀνθρώπων εἶναι οἱ ἄνθρωποι

τῆς Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

Στίς 29 Μαρτίου 1989, ἕξη μῆνες μετά τό θάνατο τῆς Ἄλκης Κυριακίδου-Νέστορος, ἡ Ἑταιρεία Σπουδῶν τῆς Σχολῆς Μωραΐτη ὀργάνωσε φιλολογικό μνημόσυνο μέ θέμα «Γιά τή λαογραφία τῆς Α. Κυριακίδου - Νέστορος: τό ἔργο καί ἡ δημιουργός του». Στήν ἐκδήλωση, τήν ὁποία προλόγισε ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας ὁ Τίτος Πατρίκιος, συμμετείχαν οἱ Κ.Θ. Δημαρᾶς, Γρηγόρης Σηφάκης, Ἀλέξης Πολίτης καί Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου.*

Σύμφωνα μέ μιά μαρτυρία τοῦ ἔτους 1872 (ἀπό αὐτές πού πλούσιες ἀλλά ἰδιάζουσες μᾶς προσφέρει ὁ Ζωγράφειος Ἀγών στό ὄλικό πού ἐπιγράφεται «Ζῶντα μνημεῖα ἐν τῇ γλώσσει τοῦ λαοῦ» καί σημαδεύει τή γέννηση τῆς συστηματικῆς

λαογραφίας στόν τόπο μας) στή Λευκάδα «αἱ μοιρολογίστριαι συνειθίζουσιν νά σχεδιάζωσιν ἐπί τῶν κολύβων διά ζακχάρως ὁμοίωμα ἀνθρώπου, ὑπαινιττόμεναι οὕτω τήν εἰκόνα τοῦ τεθνεῶντος...». Ἄς προσέξουμε: μοιρο-λογίστριες (πού εἶναι «φκιάστρες» καί «ξομπλιάστρες»), σχεδιάζουν, μέ ζάχαρη (ἄπειρους μικροσκοπικούς λευκοὺς κόκκους πάνω στοὺς χρυσαφένιους φουσκωτοὺς σπόρους τοῦ σταριοῦ), ὑπαινιγμός, ὁμοίωμα ἀνθρώπου· ἡ εἰκόνα τοῦ τεθνεῶτος. Τό μνημόσυνο: ἐνθύμιον, ὑπόμνησις, σῆμα.

Στοὺς ἕξι μῆνες πού κύλησαν ἀπό τό θάνατο τῆς Ἄλκης μιά φράση, πού νομίζω πῶς ἐπανερχόταν στά γραπτά της καί στά λόγια της: *ἡ ζωὴ τῶν νεκρῶν συνεχίζεται στή μνήμη τῶν ζώντων*, στάθηκε σημεῖο ἀναφορᾶς, κυριολεκτικά: ἕνα μνημεῖο λόγου. Ἡ μνήμη τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καί νά τό κάνομε, εἶναι οἱ ἄνθρωποι.

Ἦρθε, λοιπόν, κι ἡ δική μου σειρά νά ἀπολογηθῶ γιατί ἐνῶ ὁ λόγος μου θά πρέπει ἐδῶ τώρα νά εἶναι πυκνός καί περιεκτικός δίχως νά γίνεται ἐπιγραμματικός καί ὑπαινικτικός· ἡ σειρά μου νά ἀπολογηθῶ γιατί, ἐνῶ θά πρέπει νά ἀποφύγω τήν κατάθεση ἑνός ὑπομνήματος ἢ τήν ἐκθεση τῶν πεπραγμένων (τῶν ἀκαδημαϊκῶν πεπραγμένων τῆς Ἄλκης), δέν θά μπορέσω, τό καταλαβαίνω, νά ζωντανέψω τίποτε ἀπ' ὅσα ἐκεῖνη μᾶς δίδαξε καί ἔπραξε: τή λιτότητα τῆς ἐκφρασης, τή συνοχή τοῦ περιεχομένου, τή διδασκαλία ὡς λειτουργία,

* Ἀπό τήν ἐκδήλωση αὐτή ὁ Πολίτης προδημοσιεύει τό κείμενο τῆς Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου.

Οἱ ἐισηγήσεις στή μνήμη τῆς Ἄλκης Κυριακίδου-Νέστορος θά δημοσιευθοῦν σέ ἐιδική ἐκδοση τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας τῆς Σχολῆς Μωραΐτη.

τό ακαδημαϊκό ήθος ως τρόπο ζωής. Γιατί, ή μεταφορά τών «κειμένων» στην πραγματικότητα εκείνη πού τούς προσδίδει τήν κοινωνική τους σημασία, προσκρούει άκριβώς στις συνθήκες και τίς περιστάσεις πού τήν έλκουν μέ σχεδόν καταλυτική ακρίβεια στό συγκεκριμένο πλαίσιο, όπου σχεδιάζεται τό «όμοίωμα τού ανθρώπου»: ένω, βέβαια, αυτή καθαυτή ή μεταφορά καθίσταται τόσο πιό δύσκολο έργο όσο διεκπεραιώνεται μέσα από τίς δυνατότητες ή τίς ικανότητες τού (μετα)φέροντος ύποκειμένου. Συγχωρήστε μου, λοιπόν, πού σās καλῶ νά καλύψουμε μαζί αυτά τά κενά και τήν άπουσία μέ τούς μνημοτεχνικούς τρόπους πού υπαινίχθηκα έξαρχής.

Ίδού σήμερα ή "Αλκη Κυριακίδου-Νέστορος: τό όμοίωμα της, ή δική μας μνήμη, τά δικά της μνημεία. Ό χαρακτηρισμός της σημερινής εκδήλωσης: «Μνήμη "Αλκης Κυριακίδου-Νέστορος» μας τά λέει όλα: τή ζάχαρη πάνω στά κόλυβα (τίς άπαρχές δηλαδή πού προσφέρουμε έμείς οί ζωντανοί στους δικούς μας νεκρούς), τόν άόρατο ιστό πού πλέκουν τούτη τή στιγμή οί μνήμες μας, τό δικό της κείμενο λόγο —πού τόν διαβάζουμε όμως έμείς— και τό μνημόσυνο, φιλολογικό και συνάμα επιστημονική εκδήλωση, πού ανακαλεί στην τάξη κάθε συναισθηματικά φορτισμένη έκτροπή. "Όμως τό όμοίωμα ανθρώπου; "Ας μιλήσουμε λίγο γι' αυτό.

Έκεί, κατά τόν Μάιο τού περασμένου χρόνου, ή "Αλκη σέ μιá από τίς συζητήσεις πού είχαμε μου είπε: Κύτταξε, θά πρέπει νά ξαναδιαβάξει κανείς, όταν φτάνει ή στιγμή, εκείνη τή χειροθεσία τού Κ.Θ. Δημαρά κι εκείνη τήν ανταπόκριση τών μαθητών του σ' αυτήν τήν πράξη. ("Αναφερόταν στην τιμητική εκδήλωση πού είχε γίνει πρίν 4 χρόνια σέ τούτο εδώ τό χώρο γιά τή συμβολή στά 50 χρόνια νεοελληνικής παιδείας και τήν παρουσία τού σεβαστού Δημαρά στην έπιστήμη τών νεοελληνικών γραμμάτων.) Χειροθεσία —είπε. Μά, τί ώραία λέξη και τί αγαλλίαση γι' αυτόν πού είναι από τήν έδω μεριά και, νά έτσι, σά νά βάζει τά χέρια του και νά εδλογεί ή νά μεταδίδει τά δικά του στους δικούς. (Πολλοί στό άκροατήριό θά θυμούνται εκείνο τό άνάλαφο κυμμάτισμα τών χεριών της πού συνόδευε άλλοτε τόν κοφτά σταθερό κι άλλοτε τόν παιχνιδιάρικα κυμματιστό τόνο της φωνής της).

Τόν τελευταίο καιρό (και μέ ένα ρυθμό πού πειθαρχούσε στην προσωπική της θέληση, εκείνην τή θέληση πού της επέτρεπε νά άρνιέται τελικά τήν όποιου είδους ύποταγή ή κατάδέσμευση) ή "Αλκη προγραμματίζε, συζητούσε, έτοιμαζόταν γιά καινούρια πράγματα, άνασκοπούσε τά παλαιότερα κι έβρισκε σ' αυτά πάντα καλό σπόρο γιά τά καινούρια. Ξέρετε, ποιá: εκείνα πού μέ τά όποια πιστεύει κανείς πώς θά συμβάλει τό κατά δύναμη σέ όσα θέλει νά κάνει ή: νά κάνει νά γίνουν στό έφεξής. "Η χειροθεσία, νομίζω, της έλεγε πολλά πράγματα γιατί είχε έντονο αυτό τό στοιχείο της ζωντανής παράδοσης, της ένεργητικής συνέχειας, της διδασκαλίας και τού παραδείγματος στην πράξη. Είχε κι ή ίδια άλλωστε τονίσει (ιδίως τά τελευταία χρόνια) τή σχέση της μέ τή λαογραφική και τήν ανθρωπολογική της γενεαλογία τόν Νικό-

λαο Πολίτη, τόν Στίλωνα Κυριακίδη, τόν Κλώντ Λεβί-Στρών, ίσως και τόν Δημήτρη Λουκόπουλο· και, βέβαια, τήν συγκινούσε ιδιαίτερα (γιατί τήν θεωρούσε και δικό της έργο) ή παράδοση της Φιλοσοφικής Σχολής της Θεσσαλονίκης, ή παράδοση της «Τέχνης», όμως και ή παράδοση σέ μικρή κλίμακα: άς πούμε, ή παράδοση τού Σπουδαστηρίου της Λαογραφίας, αυτού τού ιδιόρρυθμου χώρου (πού διαδέχτηκε τό γνωστό στους πανεπιστημιακούς κύκλους «παλαιό 4»), όπου τό παραδοσιακό κέλυφος της γοητευτικά παλαιάς του έπίπλωσης και της πολύτιμης λαογραφικής βιβλιοθήκης (στην όποία προστέθηκε από πέρσει και ή δωρεά από τήν "Αλκη της προσωπικής βιβλιοθήκης τού πατέρα της), όπου όλη αυτή ή παράδοση συνδυάζεται δημιουργικά μέ τήν πραγματικότητα και τή μαγεία τών καινούριων κατευθύνσεων στις ανθρωπιστικές σπουδές. Και γνωρίζουμε καλά —μάς τό δίδαξε χρόνια ή "Αλκη— πώς ή παράδοση μπορεί νά φτιάχνει δημιουργική ιστορία μόνον εκεί όπου ή μνήμη λειτουργεί κριτικά.

Ποιά νά ήταν άραγε εκείνη ή στιγμή πού είχε στό νοῦ της; Πάντως, άν ίσως όχι και ή τωρινή, όλες εκείνες πού θά γίνονται μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο και θά δίνουν (θά αποδίδουν) στό έργο της και στην παρουσία της τή διάρκεια εκείνη πού άρμόζει σέ κάθε δημιουργία και κάθε δημιουργό.

Παρ' όλα αυτά. Θά ήθελα νά ύπακούσω, μέ τόν τρόπο μου, σέ τούτη τήν έπίκληση πού δέν θά μπορούσε τότε (και ένδεχομένως ποτέ) νά διατυπωθεί ρητά. "Ισως απ' όσα θά προσπαθήσω νά πῶ θά καταλάβετε τή δική μου έρμηνεία: ήταν δασκάλα καλή· δέν ήταν καθόλου τυχαίο, νομίζω, πώς όλες της οί μελέτες πέρασαν πρώτα από τήν κρισάρα τής διδασκαλίας. "Αγαπούσε νά διδάσκει (χρησιμοποιώντας μέ σαφήνεια τόσο τό γραπτό όσο και τόν προφορικό τρόπο), όμως ποτέ δέν θά γινόταν, ξέρετε, ό διδάσκαλος πού άνήκει στην προηγούμενη ή τίς προηγούμενες γενιές. Και δέν είναι βέβαια ζήτημα βιολογικής ήλικίας ή έπιστημονικής ώριμότητας: είναι ζήτημα πού σχετίζεται περισσότερο μέ τό ύφος της παραγωγής επιστημονικής γνώσης και μέ τήν κοινωνική σημασία πού προσλαμβάνει τό προϊόν αυτής της παραγωγής στη δύσκολη εκείνη στιγμή όπου τό προϊόν κινείται από τό δημιουργό του στους αποδέκτες του. "Η "Αλκη είχε τό δικό της ύφος: ήθελε πάντα νά είναι νεανική, ανανεωτής ταυτόχρονα και εισηγητής καινών. Καινοτόμος· και μάλιστα έδινε μεγάλη σημασία στην άναγνώριση αυτού τού επιστημονικού χαρακτηριστικού της δουλειάς της: από τήν πρώτη της άρχή ίσαμε τόν ύστατο άπολογισμό πού έκανε σέ μιá τελευταία της συνέντευξη.³

Μιλῶ γιά τό είδος εκείνο της τομής πού δέν είναι ρήξη: στηρίζεται γερά σέ προηγούμενα και (είσάγει μέ τήν πρέπουσα τόλμη και φροντίδα σέ καινά. "Εδῶ, σέ επίπεδο επιστημονικής πρακτικής, βρίσκουμε όλα τά κλειδιά στά όποια άναφέρθηκαν οί προηγούμενοι όμιλητές:

- τήν ιστορία
- τή σημασία της μνήμης
- τή συνολικότητα.

"Η "Αλκη τό έλεγε αυτό *επιστημονική παράδοση*. "Εγώ καταλαβαίνω στό έργο της αυτή τήν παράδοση ως προς αυτά τά κλειδιά και, ταυτόχρονα, τήν *τομή* πού σημαδεύει τή δική της λαογραφία (τή δική της *θεωρία* της λαογραφίας) ως προς τή λαογραφία τού Ν.Γ. Πολίτη και τού Στ. Π. Κυριακίδη και, βέβαια, τή ρήξη μέ τή «λαογραφία τών ριζών», όπως και —σέ άλλο βέβαια επίπεδο— τή ρήξη μέ τίς παραδοσιακές μορφές της ιστοριογραφίας.

Σέ όσα άκολουθούν θά προσπαθήσω νά εξηγήσω αυτήν τήν άποψη. Μέ άλλα λόγια θά προσπαθήσω κι εγώ νά άπαντήσω στό έρώτημα πού έχουν ήδη πλέξει οί μνημοτεχνικοί τρόποι πού είπαμε πιό πάνω και πού είναι: «Τί άλλώτικο έχει ή λαογραφία της "Αλκης Κυριακίδου-Νέστορος; τί άλλώτικο έχει ό χαρακτήρας τού παραδοσιακού πολιτισμού,

1. "Η μαρτυρία προέρχεται από τή «Σύλλογή τών ζώντων μνημείων έν τή γλώση του Λευκαδίου λαου» τήν όποία είχε όποβάλει στόν Ζωγράφειο "Αγώνα ό σχολάρχης της Λευκάδας Ι.Ν. Σταματέλος, βλ. "Ο έν Κωνσταντινουπόλει "Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, τόμ. 8 (1874), σελ. 427.

2. Στίς 19-22 Μαρτίου 1985. Βλ. στό *Πενήντα χρόνια νεοελληνικής παιδείας: "Η παρουσία τού Κ.Θ. Δημαρά στην έπιστήμη τών νεοελληνικών γραμμάτων*, "Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραίτη.

δηλαδή του αντικειμένου λαογραφίας, κατά την "Αλκη;" "Ερώτημα πού μπορεί νά ανοιχτεί καί πρός άλλες κατευθύνσεις, όπως γιά παράδειγμα: ή έμφαση στήν έννοια τής μνήμης καί στους κανόνες τής προφορικότητας ή ή έμφαση στους τρόπους καί τους νόμους τής παραδοσιακής δημιουργίας καί τής δημιουργικότητας. "Έχω τήν έντύπωση πώς ή έρώτηση «τί αλλιώς;» στήν πραγματικότητα (καί γιά νά μήν μπούμε στό πεδίο τών επιστημολογικών μυστικισμών, πού δέν θά τής άρεσαν καθόλου, παρόλο πού τήν γοήτευαν) στήν πραγματικότητα, λοιπόν, είναι μιά έρώτηση του «πώς αλλιώς;».

Σέ μιά από τίς παλαιότερες άκαδημαϊκές προσφορές της, πού πήρε τή μορφή μαθήματος καί σημειώσεων γιά τους φοιτητές τών πανεπιστημιακών έτών 1969-70 καί 1970-71 (καί δυστυχώς έχει μείνει από τότε σ' αυτήν τή, δυσεύρετη πιά, έκδοτική μορφή), πρόκειται γιά τήν «Τεχνολογία τών 'Αρχαίων Έλλήνων από λαογραφική άποψη», ή "Αλκη χρησιμοποίησε [τότε ήδη] τίς λέξεις καί τά πράγματα του Μισέλ Φουκώ γιά νά μάς διδάξει σχετικά μέ τή γνωσιολογία τής παραδοσιακής κοινωνίας πού βασίζεται στή συνειρμική διάνοηση, στόν μεταφορικό τρόπο του σκέπτεσθαι.

Μού φάνηκε πολύ φυσικό (σχεδόν αναγκαιό), όταν στις —κυριολεκτικά τελευταίες της— ώρες διδασκαλίας ή "Αλκη ξαναγύρισε σ' αυτό τό θέμα γιά νά μιλήσει γιά τήν παραδοσιακή γνωσιολογία καί τήν επιστήμη τής ανθρωπολογίας, γιά τήν παραδοσιακή νοοτροπία καί ιδεολογία καί τήν επιστήμη τής λαογραφίας, όταν προσήλθε γιά νά χαιρετίσει (μ' εκείνον τό δικό της άδιόρατο τρόπο πού, σέ αντίθεση μέ άλλους τρόπους της, τόν χρησιμοποιούσε μόνον όταν αντιμετώπιζε μεγάλα προβλήματα), νά χαιρετίσει τήν επιστήμη της, τους μαθητές της καί τό χώρο όπου χρόνια πολλά άσκοούσε τό λειτουργήμα της: τήν αίθουσα τής πανεπιστημιακής διδασκαλίας καί ειδικότερα: τό μάθημα «Εισαγωγή στή Λαογραφία καί τήν Κοινωνική 'Ανθρωπολογία». 'Επρόκειτο γιά δύο ώρες διδασκαλίας έφ' όλης τής ύλης καί γιά μιά, έξίσου ζωηρή καί έφ' όλης τής ύλης, συζήτηση πού άκολούθησε. (Σά νά εκλεινε ένας κύκλος δίχως νά φαίνεται άν θά ξαναγράφονταν μετά ή ίδια κυκλική τροχιά ή άν άπ' αυτή τή στιγμή θά άνοιγε κάποιο άλλο σχήμα).

"Όμως έδώ —κυρίως: έδώ, μέσα σ' αυτόν τόν κύκλο— έγγραφεται ή έννοια καί ή έννοια γιά τή μνήμη πού διατρέχει τό σύνολο έργο τής "Αλκης. «Τί κάνεις», έγραφε σ' ένα πρόχειρο σημειώμα της, «μιά πόλη όμορφη; "Όπως καί γιά τόν άνθρωπο, οί έμπειρίες του πού (δια)φαίνονται ή ιστορία τής ζωής του, πού αναγράφεται στή μορφή του. "Η ταυτότητά μας». Καί συνέχιζε, «Ποτέ δέν είχα συνδυάσει τίς δύο σκέψεις». (Στηρίζομαι στήν προφορική παράδοση γιά νά μεταφέρω έδώ τούτον τόν προβληματισμό στόν όποιο είχε προχωρήσει ή "Αλκη). "Έλεγε: «Γι' αυτό άρνιόμουν νά χρησιμοποιήσω στά γραφτά μου τή λέξη ταυτότητα, πού τήν θεωρούσα δάνεια. Γιατί ποτέ δέν είχα συνδυάσει τίς δύο σκέψεις».

Τά σημάδια από τήν φωτογραφία τής ταυτότητας, τά ση-

μάδια του προσώπου καί του σώματός μας, ή ταυτότητά μας, οί φωτογραφίες, τά κείμενα, τά μνημεία, οί μνήμες, οί άνθρωπινες μορφές, ό τόπος: όλα, όπου χαράζονται οί έμπειρίες, όλα όπου μαρτυρούν τήν ιστορία τών μορφών - φορέων. Βρισκόμαστε, από άλλο δρόμο, στά σημάδια του τόπου, στά προγραμματικά κείμενα τής "Αλκης γιά τή λαογραφία καί, βέβαια, στίς έρευνές της γιά τήν προφορική ιστορία. "Ας έπιμείνουμε λίγο σ' αυτό.

"Ο σημαντικός ρόλος πού παίζει ή όργάνωση του χώρου (δηλαδή ό τρόπος μέ τόν όποιο μιά συγκεκριμένη κοινωνία όργανώνει τόν χώρο της καί όργανώνεται σέ σχέση μέ αυτόν καί καθώς ζει μέσα σ' αυτόν) τονίζεται ιδιαίτερα στίς εργασίες πού άνέφεραν ήδη (μέ τήν πρέπουσα βαρύτητα) οί προηγούμενοι μου διμηλητές.⁴ Θά προσέθετα μόνον πώς οί εργασίες αυτές είναι καί κατά τούτο σημαντικές: ότι επιτρέπουν τήν προώθηση τής θεωρίας του χώρου (προκειμένου πάντα γιά τήν ελληνική παραδοσιακή κοινωνία) πρός τήν κατεύθυνση του προβλήματος: τί ρόλος όμως είναι αυτός καί, άν τελικά είναι σημαντικός, πώς καί πώς γιά ποιούς καί από ποιούς λειτουργεί καθοριστικά ή προσδιοριστικά γιά τήν κοινωνική όργάνωση καί τήν άναπαραγωγή τής συγκεκριμένης κοινωνίας;

Δέν θέλω νά ύπογραμμίσω έδώ, παρά μόνον εκείνη τήν, σχεδόν διαισθητική, ικανότητα του σκεπτόμενου ανθρώπου πού μπορεί πάντα νά βλέπε λίγο πιά πέρα καί πού θέλει νά μεταδώσει αυτή του τήν εύνοησία. Για νά δείξω τί έννοώ, θά χρησιμοποιήσω ένα κομμάτι από ένα γράμμα τής "Αλκης. Μού έγραφε, λοιπόν, στήν 'Αγγλία τό καλοκαίρι του '75.

«Θεσσαλονίκη, 29 'Ιουνίου

Σκέψου ότι όλες αυτές είχα τό γράμμα πού 'σου 'γραψα στήν τσάντα μου. Καί πού δέν πήγε! Τό περασμένο Σαββατοκύριακο πήγε στό πανηγύρι του 'Αγίου Συμεών στό Μεσολόγγι—καταπληκτικό. Είναι συγχρόνως παλιό, θρησκευτικό πανηγύρι καί commemoratio τής έξόδου του Μεσολογγίου. 'Απόγονοι τών παλιών οικογενειών, σέ παρέες, τυμένοι μέ τ' άρματα τους (χρυσά καί τά λοιπά) παρεαίνουν από τόν κεντρικό δρόμο του οικισμού μέ ζουρνίδες καί τουμπλεκία (είναι καί ή γιορτή τών γύφτων έκνη τή μέρα) καί πίσω τους τά καλύτερα άλογα τής πειοχής μέ επιδέξιους άναβάτες. Στά σύνορα τής πόλης άνέβαιναν καί οί «άρματωμένοι» σ' άλογα (τόρα άνεβίνουν στά λεωφορεία —είναι καί γέροι οί περισσότεροι οί καημένοι) καί άνεβαίνουν στό μοναστήρι του "Αη Σμιού, όπου είχαν συμφωνήσει μέ τόν Καραϊσκάκη νά σταντηθούν μετά τήν "Έξοδο, τότε, αλλά προδόθηκα καί τους σκότωσαν οί 'Αρβανίτες— τά κεφάλια τους έ κοφίνα τά κατέβασαν στό Μεσολόγγι.

Τό πανηγύρι πάνω σ' Μοναστήρι τεράστιο καί τό πανηγύρι ήταν πολύ, κι τόπος δέν ήταν λίγος. μου άρεσε τό μέρος καί καταλλότατο: τρεις πλατείες, κλιμακωτές μέ δέντρα κι από ή μιά μεριά τό ύψωμα μέ δάσος κι εκεί επάνω, σά σέ θωρία, κάθονταν ανακούρκουδα οί γύφτισσες μέ τά έπληκτικής όμορφιάς φουστάνια τους, καπνίζοντας —όπως μόνον αυτές ξέρουν— καί πίσω τους, ανάμεσα σά δέντρα, δεμένα τ' άλογα. Κι όλα αυτά μέ πανσέληνο "Ε, όχι! πάει πολύ, δέν νομίζεις; "Όμως από μουσικιμόνον έκκωφαντικός θόρυβος: ή κατάπτωση τής μουικής τών πανηγυριών (για άλλους, καθώς μου είπαν, ιαγυδοΰσαν) δηλώνεται από τήν χασμωδία, όχλαγωγή. Πρόσθεσε καί τά μυριάδες αυτοκίνητα, χάλασε τό ανηγύρι. Κι έτσι βαστάς στό νοΰ σου τίς άποσπασμακές εικόνες καί τίς συναρμολογείς όπως θέλεις, καταπς κόνουμε συνήθως στή ζωή μας... Λέω νά σκεφτώ καένα πρωτότυπο τρόπο γιά μελέτη του φαινομένου — έρτηματολόγιο καί τά τοιαύτα. Σκέψου καί σύ. "Έχουν διάφέρον αυτά τά πανηγύρια, γιατί συνδέονται μέ τήκοθαυτό ιστορία...».

3. "Η συνέντευξη αυτή θά δημοσιευθεί μέσα στους έπόμενους μήνες στό αφιέρωμα στή μνήμη τής "Αλκης Κυριακίδου-Νέστορος πού έτοιμάζει τό περιοδικό "Έντευκτήριο (μέ τών φροντίδα καί έπιμέλεια του Γιώργου Κορδομενίδη).

4. Ειδικότερα πρόκειται γιά τήν θεωρία τής ελληνικής λαογραφίας ('Αθήνα: Μωραΐτης 1978) καί γιά τίς μελέτες «Τά σημάδια του τόπου ή ή λογική του ελληνικού τοπίου» (πρώτη δημοσίευση Χρονικό '74), «"Η όργάνωση του χώρου στόν παραδοσιακό πολιτισμό» (πρώτη δημοσίευση Συνέχεια 2, 1973) καί «"Η ελληνική λαογραφία στή σύγχρονή της προοπτική» (πρώτη δημοσίευση στό East European Quarterly, 5:4, 1972) πού άναδημοσιεύθηκαν, μαζί μέ άλλες της μελέτες, στα λαογραφικά Μελετήματα, 'Αθήνα: 'Ολκός 1975.

Στήν πραγματικότητα (καί αυτό τό βλέπουμε ήδη στίς παλαιότερες μελέτες τῆς Ἑλλάδος), ἡ διάκριση τῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου καί τῆς ὀργάνωσης τοῦ χρόνου μπορεῖ νά γίνεται μόνις ἢ ἔρευνα τῆς Ἑλλάδος προχωρεῖ ἀπό τή θεωρία καί τή μεθοδολογία πού φωτίζονται μέ ἐπιμέρους παραδείγματα (π.χ. τά δύο παραπάνω ἄρθρα τῆς γιά τόν χώρο ἢ τούς Δώδεκα μῆνες⁵ ἢ κάποια ἀπό τά μαθήματά της) στήν ἀνάλυση τοῦ συγκεκριμένου (τῆς ἐλληνικῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας ἐν προκειμένῳ), ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου συμπλέκονται μεθοδικά (ὅπως πρέπει νά πλέκονται μεταξύ τους ὅλα ἐκεῖνα πού ἀποτελοῦν τίς συντεταγμένες ἐνός φαινομένου, καί πολύ περισσότερο ἐνός κοινωνικοῦ φαινομένου). Ἐδκόλα φαίνεται αὐτό στά μαθήματα καί τά γραφτά της σχετικά μέ τήν τεχνολογία καί τόν ὑλικό βίο.⁶ Λίγο δυσκολότερα ἀνιχνεύεται σ' ἐκεῖνη τήν ἔρευνά της πού φαίνεται νά σχετίζεται ἀποκλειστικά μέ τόν χρόνο, τήν ἱστορία, τή μνήμη: ἐννοῶ τήν προφορική ἱστορία.⁷

Καί ὁμοίως. Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο πού ἡ Ἑλλάς διάλεξε γιά νά μελετηθεῖ τό φαινόμενο προφορική ἱστορία, ὅχι πιά ἕνα μέρος τῆς μακρᾶς διάρκειας (ὅπως, π.χ., εἶχε κάνει μέ τήν ὀργάνωση τοῦ χρόνου στόν περαδοσιακό πολιτισμό), οὔτε ἕνα μέρος τῆς συγκυρίας (ὅπως εἶχε κάνει μέ τούς Δώδεκα μῆνες ἢ στά μαθήματα καί τίς διωλέξεις της γιά τό Δωδεκάροτο καί τήν Πρώτη τοῦ ἔτους ἢ γιά τήν ὀργάνωση τοῦ χρόνου στή βάση τῆς ἐργασίας καί τῆςσχόλης/ἐορτῆς⁸). Ἡ Ἑλλάς διαλέγει ἕνα σημεῖο ὅπου τέμνεται τά πάντα, θά μπορούσε νά πει κανεῖς: τήν προφορική ἱστορία τῆς προσφυγιάς πού σημάδεψε τήν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ μετά τόν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στό ἐπίπεδο τῆς προφορικῆς ἱστορίας οἱ ρυθμοί τῆς μακρᾶς διάρκειας ἐμπλέκονται μέ τούς ρυθμούς τῶν συγκυριῶν, τῶν γεγονότων καί τῶν προσωπικῶν ἐμπειριῶν. Αὐτή πιά εἶναι ἐνασχόληση μέ τή βιωμένη ἱστορία, δηλαδή ἀνάλυση συγκεκριμένου χωροχρόνου. Ἴσως δέν θά μπορούσε κανεῖς νά τό δεῖ αὐτό πούθενά ἄλλοῦ καλύτερα, ἀπ' ὅσο σ' αὐτήν τήν περίπτωση: ὅπου οἱ ἐναλλαγές τῶν χρονικοτήτων καί οἱ συγκλίσεις καί ἀποκλίσεις ἀνάμεσα σέ διαφορετικά σχήματα ὀργάνωσης τοῦ χρόνου σημαίνουν ἐναλλαγές χωρικών ἐμπειριῶν καί κνηση μέσα ἀπό διαφορετικά (καμιά φορά καί συγκρουόμενα) σχήματα ὀργάνωσης τοῦ χώρου. Σχήματα πού ἐμείναν πσω, σχήματα πού βρέθηκαν ἐδῶ, σχήματα ἀσαφῆ καί ἄλλα μυθοποιημένα ἢ τελετουργικά: σχήματα (τυχαῖα ἢ σχεδιασμένα) πού ἔχουν σημασία, τήν ὅποια ὁμοίως μπορεῖ νά ἀφουγκραθεῖ, νά ψάψει καί μετά, μόνον μετά, νά ἀναλύσει ὁ ἔρευνητής. [Γι' αὐτό καί ἡ Ἑλλάς ἐτοίμαζε μέ ἐπιστημονική λαχτάρα τό δρόμο γιά νά καρποφορήσουν οἱ ἔρευνητες πού ἐτοιμάζονταν στά πλαίσια τοῦ μεταπτυχιακοῦ τῆς σεμιναρίου ἀπό ἤν τελευταία γενιά τῶν μαθητῶν της.]

5. Οἱ Δώδεκα μῆνες. Τά λογογραφικά, μέ ζωγραφιές τοῦ Χρόνη Μπότσογλου, Θεσσαλονίκη (Μαλλιάρης) 1982.

6. Παραδείγματος χάρι, ἀπ' τό 1969 (ὡς τόν Μάρτιο τοῦ 1972, ὅποτε ἡ Χούντα τήν ἀπμάκρυνε ἀπό τό Πανεπιστήμιο) τό μάθημα «Ἡ τεχνολογία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀπό λαογραφική ἀποψη» (βλ. παραπάνω).

Τό 1975 «Τεχνολογία καί Λογογραφία» (10 μαθήματα στήν Ἑταιρεία Σπουδῶν τῆς Σχολῆς Μωραΐτη).

Ἄπό τό 1977-78 τό πανεπιστημιακό μάθημα «Ἑλληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: ἀύληση στό τεχνο-οικονομικό ἐπίπεδο» (καί ἀπό τό 1979 σημειώσεις μέ τίτλο *Λαογραφία καί Τεχνολογία: Ἡ παραδοσιακή ὀργάνωση τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου καί τῆς συμπεριφορᾶς σχέση μέ τή διαδικασία τῆς παραγωγῆς*).

Ἄπό τό 1986 τό πανεπιστημιακό μάθημα «Τροφές: Ἡ ὀργάνωση τῆς παραδοσιακῆς αἰτας τῶν Νεοελλήνων» (πού ἐντάσσονταν σέ ἕνα εὐρύτερο πρόγραμμα ἔρευνας).

Ἡ Ἑλλάς δέν πῆγαινε ἀπό τά ἔτοιμα θεωρητικά σχήματα στήν ἐφαρμογή τους. Ὅπως περπάτησε (κυριολεκτικά) τούς τόπους γιά νά συλλάβει τήν ὀργάνωση τοῦ χώρου, ἔτσι προχώρησε περὶ τήν ἐπιστημονική της (τῆν ἐπιστημονική ὁμοίως, ὅχι ἀναγκαστικά καί τήν ἀκαδημαϊκή της) διαδρομή. Δέν ἐννοῶ πῶς πῆγαινε δίχως ἐφόδια: ἀντίθετα μάλιστα, ἦταν ἀνοπλη (καί ὅπως ἔλεγε ἡ ἴδια μέ ἀφοπλιστική εἰλικρίνεια: «εἶμαι τυχερή, πάντα βρίσκεται μπροστά μου τό κατάλληλο βιβλίον ἢ ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος τήν κατάλληλη στιγμή» ἢ: ἔτσι ἤθελε νά τό βλέπει — κάτι σημαίνει αὐτό). Ἐννοῶ πῶς εἶχε τόν τρόπο της νά ξαλαφρώνει ἀπό τήν ἀριστοτελική ἢ ὅποια ἄλλη παράδοση εἶχε ἀποκτήσει καί ν' ἀπλώνει στή γῆ καί τόν ἥλιο γυμνά τά νυχοπόδαρα (καί τή σκῆψη), σάν τόν ἀπτό τοῦ τραγουδιοῦ πού τόσο τῆς ἄρεζε, γιά νά νιώσει, νά καταλάβει:

— ἀπό τά «Ἐφαντά⁹ καί τά Πετειναράκια¹⁰ στό «Δημοτικό τραγούδι στό φυσικό τοῦ περιβάλλον»¹¹.

— ἀπό τήν ἔρευνα τοῦ Ὄργανισμοῦ Δοξιάδη¹² καί τίς πορεῖες ἀνά τήν ἐλληνική ὑπαίθρο χώρα στή χορηγία τοῦ Ἰδρυματός Φόρντ¹³ στήν Ὄργάνωση χώρου καί τή Λογική τοῦ ἐλληνικοῦ τοπίου,¹⁴

— ἀπό τά παλαιότερα μαθήματά της γιά τήν ἀρχαία ἐλληνική θρησκεία καί τήν παραδοσιακή κοσμοθεωρία (ὅπως π.χ., τά μαθήματά της γιά τήν «ἱστορία τῶν θρησκειῶν», τόν «Ἐξαναγκασμό τοῦ θεοῦ μέ τό μαγικό λόγο», τά «Ἀνθεστήρια» καί τήν «Ἀντίληψη τοῦ χρόνου στό νεοελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό») στούς Δώδεκα μῆνες καί βέβαια στή συμβολή της στό μνημειῶδες ἔργο τοῦ «ἀγαπημένου» δασκάλου, τοῦ Γιαννάκη τοῦ Κακριδῆ, γιά τή *Μυθολογία*,¹⁶

— τέλος, ἀπό τήν τεχνολογία καί τόν ὑλικό βίο, ἀπό τά πανηγύρια καί τίς γιορτές ἀπό τά ταξίδια καί τήν ἔρευνα στήν *Θεωρία τῆς ἐλληνικῆς λαογραφίας* καί στά *Προλεγόμενα*¹⁷ στόν Λεβί-Στρώς, στήν προφορική ἱστορία τῶν προσφύγων καί στά δύο τελευταία της δοκίμια γιά τόν *Σύγχρονο ἀνθρωπισμό*¹⁸ καί γιά τήν *Θεσσαλονίκη*,¹⁹

βλέπουμε αὐτήν τή σύνθεση τῆς Ἑλλάδος: τήν ἐγκεφαλική καί τήν ἐσωτερικευμένα δαισιθητική. Βλέπουμε (δίχως σ' ἀλήθεια νά ἔχουμε πάρει τίς ἀποστάσεις μας) τόν ἐπιστήμονα καί τόν μάστορα (γιά νά χρησιμοποιήσω τή γωνιστή διάκριση τοῦ Λεβί-Στρώς²⁰), τόν ἄνθρωπο τοῦ σύγχρονου κόσμου καί τόν ἄνθρωπο τῆς παράδοσης.

Στήν τελευταία παράγραφο στό τελευταῖο κείμενο τῆς Ἑλλάδος (δημοσιεύτηκε τό Μάρτιο τοῦ 1988²¹) διαβάζουμε,

«Ἡ ἐννοια τοῦ διαλόγου ἀνθρώπου-φύσης δέν ἔγινε ἀκόμη, δυστυχῶς, κοινό κτήμα. Ἐνῶ ἡ ἐννοια τοῦ ἀδέσμευτου, ἀνεξάρτητου ἀτόμου, τοῦ κυρίαρχου τῆς φύσης, πού καλλιέργησε ὁ μοντέρνος ἀνθρωπισμός (αὐτός πού ὁ Λ-Σ ὀνομάζει νέο ἀνθρωπισμό), κρατᾶει ἀκόμη γερά. Ὁ σύγχρονος ἀνθρωπισμός πρέπει νά ἀλλάξει τίς προτεραιότητές μας, πρέπει, ὅπως γράφει ὁ Λ-Σ, νά τοποθετήσῃ τή φύση πρῖν ἀπό τή ζωή, τή ζωή πρῖν ἀπό τόν ἄνθρωπο, τόν σεβασμό τῶν ἄλλων πλασμάτων πρῖν ἀπό τήν φλυαρία μας...»

Καί, πρῖν προλάβουμε νά ξανασκεφτοῦμε τήν ἀπόσταση πού διανύθηκε ἀπό τήν τεχνολογία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, στίς πορεῖες τῆς Ἑλλάδος στήν ἐλληνική γῆ, στά λαογραφικά μελετήματα, στή θεωρία τῆς ἐλληνικῆς λαογραφίας καί στά προλεγόμενα στόν Λ-Σ πρῖν, κάν, ἀντιληφθῶμε τήν ἀπόσταση ἀπό τά προγραμματικά κείμενα τῆς Ἑλλάδος γιά τή μελέτη τοῦ ἐλληνικοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ ὡς τίς ἀφηγήσεις τῶν προσφύγων καί τήν ἀναζήτηση τῆς ἱστορικῆς μνήμης καί τῆς συλλογικῆς καί κοινωνικῆς ταυτότητας: ἐδῶ, σ' αὐτό τό μικρό κείμενο, βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μέ τήν ἀκροτελευτία φράση: τή μίαν ἀράδα μόνον πού λέει:

«Καί γρήγορα. Γιατί δέν μᾶς παίρνει ὁ χρόνος».

Ἐμεῖς, ἀντιμέτωποι πιά μ' ἐκεῖνη τήν ἀνεπαίσθητη πικρία τῆς νοσταλγικῆς ἀναζήτησης πού ἀφήνει πάντα ἡ δια-

σταύρωση της μνήμης μας με τὰ μνημεία τῶν ἄλλων.

Οἱ ὑπαινιγμοὶ καὶ τὸ ὁμοίωμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἔστω. Ἔστω αὐτὸ ὁμοίωμα (τὸ ἔργο καὶ ἡ δημιουργὸς του, οἱ ἀναγνώστες καὶ οἱ εἰκόνες τοῦ ἀνθρώπου: μνήμη καὶ μνήμες), ἔστω αὐτὴ ἡ πολὺσημνη μνήμη τῆς Ἑλλάδος νὰ ἀποδεικνύει στὸ παρὸν καὶ στὸ μέλλον (καὶ ὄχι μόνον γιὰ ὄσους εἶχαν τὴ χάρι νὰ δουλέψουν κοντὰ τῆς ἢ νὰ καλλιεργοῦν, ἐπικαλούμενοι ἢ μὴ τοὺς Δημητρεῖους προγόνους τους,²² τὸ ἴδιο ἐπιστημονικὸ πεδίο) νὰ ἀποδεικνύει πῶς ἡ παρουσία τῆς ὑπάρχει τόσο πρὸ ζωντανῆ ὄσο ἡ ἀπουσία τῆς θά σηματοθεῖ πάντα τὸ κενὸ πού θὰ ἀφήνει. Ὁ χρόνος φαίνεται πῶς δὲν θὰ ἐξουδετερῶσει αὐτὴ τὴ διαπίστωση· στὸ χῶρο ἄλλωστε τῆς λαογραφίας (τὸ εἶπε μὲ ἄλλα λόγια καὶ ὁ Γρηγόρης Σηφάκης στὴ δική του εἰσήγηση) λίγοι — καὶ πάντως ὄχι ἡ Ἑλλάς, ὄχι μετὰ τὴν κριτικὴ ἀνάλυση τῆς *Θεωρίας τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας* καὶ τῶν μετέπειτα καρπῶν τῆς — λίγοι, λοιπόν, θὰ μπορούσαν νὰ ἰσχυριστοῦν (ὡς ὁ Μπρωντέλ γιὰ τὴ δική του ἱστορία²³) πῶς «Ποτέ δὲν εἶπα κακὴ κουβέντα γιὰ τὴν παραδοσιακὴ λαογραφία. Θυμᾶμαι ὅλες τις μορφές λαογραφίας, ἀλλὰ προτιμῶ τὴ δική μου». Δὲν θὰ δίσταζα, ὁμοίως, καθόλου μὰ καθόλου νὰ βάλω στὸ στόμα τῆς Ἑλλάδος αὐτὴν τὴν τελευταία κουβέντα: «ἄλλα προτιμῶ τὴ δική μου: λαογραφία». Κι ἐμεῖς τὸ ἴδιο.

7. Ἀπὸ τὸ 1978-79 τὸ Σπουδαστήριό τῆς Λαογραφίας τοῦ Α.Π.Θ. εἶχε ὀργανώσει τὸ μεταπτυχιακὸ σεμινάριο μὲ θέμα «Λαογραφικὴ καὶ ἐθνογραφικὴ ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα σήμερα: οἱ ἐρευνητὲς καὶ οἱ μέθοδοι». Τὸ 1980-81 τὸ σεμινάριο μετονομάστηκε σὲ «Λαογραφία καὶ Προφορικὴ ἱστορία».

Ἀπὸ τὸ 1982-83, ὁπότε τὸ Σπουδαστήριό τῆς Λαογραφίας ἄρχισε νὰ προσφέρει πρὸ ἐξειδικευμένα μεταπτυχιακὰ σεμινάρια λαογραφίας καὶ κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας, ἡ Ἑλλάς μπόρεσε νὰ προχωρήσει μεθοδικὰ τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν προφορικὴ ἱστορία τῶν προσφύγων (τὸ σεμινάριό τῆς κράτησε στὸ ἐξῆς τὸν τίτλο «Λαογραφία καὶ προφορικὴ ἱστορία»). Μία σειρά ἀπὸ δικές τῆς ἀνακοινώσεις καὶ ἀρθρα (πού ὀρίζουν τὸ θεωρητικὸ καὶ μεθοδολογικὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἔρευνας), τὸ ὅλο πού ἔχει συλλεγῆι κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς ἐπιβλεψη, καθὼς καὶ οἱ μεταπτυχιακὲς διατριβὲς καὶ ἐργασίες τῶν μαθητῶν τῆς, δείχνουν τὸ εὖρος καὶ τὴ σημασία αὐτῆς τῆς συστηματικῆς ἔρευνας. Βλ. ἐνδεικτικὰ «History, Oral History, Anthropology and Folklore *Actes du 11e Colloque International d' Histoire*, τόμος III, σσ. 303-308, Ἀθήνα (Ε.Ι.Ε.) 1986 καὶ «Ὁ χρόνος τῆς προφορικῆς ἱστορίας» *Μῆτις* II: 1 (1987) 177-188.

[Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἀρθρα τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴ λαογραφία, τὴν προφορικὴ ἱστορία καὶ τὴν ἀνθρωπολογία θὰ ἀναδημοσιευθοῦν, μαζί ἄλλα τῆς κείμενα στὸν δεῦτερο τόμο τῶν *λαογραφικῶν Μελετημάτων*, τὴν ἔκδοση τοῦ ὁποίου ἀνέβαλε ὁ θάνατός τῆς.]

8. Παραδείγματος χάρι τὸ 1969-70 τὸ μάθημα «Ἡ ἀντίληψη τοῦ χρόνου καὶ ἡ ἔννοια τῆς πρωτοχρονιάς στὸν ἑλληνικὸ παραδοσιακὸ πολιτισμὸ, ἀρχαῖο καὶ νεώτερο».

9. *Τὰ ὕφανα τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης* (διδακτορικὴ διατριβὴ) Ἀθήνα (Ἐθνικὸς Ὄργανισμὸς Ἑλληνικῆς Χειροτεχνίας) 1965 (πρῶτὴ ἔκδοση).

10. Τὸ πετεινὰρι στὰ λαϊκὰ κεντήματα τῶν Βαλκανίων *Ἀρχιτεκτονική* 72 (1969) 87-92 (ἀναδημοσίευση στὰ *Λαογραφικὰ Μελετήματα*, ὁπ. παραπ.).

11. Τίτλος τοῦ φροντιστηριακοῦ μαθήματος τοῦ Δ' ἔτους ἀπὸ τὸ 1976. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴ τῆς Ἑλλάδος «Στίλπων Κυριακίδης: ἀπὸ τὴ ρομαντικὴ στὴ μορφολογικὴ προσέγγιση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν» στὸ Στ. Κυριακίδης *Τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Συναγωγὴ μελετῶν*, Ἀθήνα (Ἐρμῆς) 1978 καὶ τὴν εἰσήγησή τῆς «Ἡ διδασκαλία τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στὴ Μέση Ἐκπαίδευση καὶ στὸ Πανεπιστήμιο» (μαζί μὲ τὸν Δ. Τάνη) *Φιλολόγος* 21 (1980), 11-113.

12. Ἀπὸ τὸ 1970 μιά πενταμελὲς δμάδα ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς Ἑλλάδος εἶχαμε ἀναλάβει (γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ὄργανισμοῦ Δοξιάδη, πού ἐπεξεργαζόταν τότε τὴ χωροταξικὴ μελέτη τῆς Ἑλλάδος) νὰ μελετήσουμε τὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου στὸν παραδοσιακὸ πολιτισμὸ τῆς Μακεδονίας.

13. Ὅπως σημειώνει ἡ Ἑλλάς στὸ Ἔργο πού ὑπέβαλε τὸ 1975 γιὰ τὴν ἐκλογή τῆς στῆν Ἑδρα τῆς Ὀρθόδοξης τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, τοῦ Ἰδιωτικοῦ Βίου αὐτῶν καὶ τῆς Λαογραφίας τοῦ Α.Π.Θ., «...στὴν ἀξιοποίηση τῆς χορηγίας συντέλεσε τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπὶ δύο χρόνια (Μάρτιος 1972-Ἀπρίλιος 1974) παρέμεινε ἐκτὸς δημοσίας ὑπηρεσίας.» (σελ. 5).

14. Βλ. παραπ. σημ. 4.

15. «Τὰ ἑλληνικὰ χριστουγεννιάτικα φαγητὰ καὶ ὁ συμβολισμὸς τους» (*Δελτίο Γαστρονόμων* 4, 1973) (ἀναδημοσίευση στὰ *Λαογραφικὰ Μελετήματα*, ὁπ. παραπ.).

16. *Ἑλληνικὴ Μυθολογία* (γενικὴ ἐποπτεία Ι.Θ. Κακριδῆ) 5 τόμοι, Ἀθήνα (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν) 1986. Τὸ κεφάλαιο πού ἔγραψε ἡ Ἑλλάς ἀπὸ τὸ ἔργο ἐπιγράφεται «Ἡ ἔρμηνεία τῶν μύθων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα» καὶ περιέχεται στὸν πρῶτο τόμο: *Εἰσαγωγὴ στὸ μῦθο*.

Ἡ ὁμιλία τῆς Ἑλλάδος στὴν τιμητικὴ ἐκδήλωση *Γιὰ τὸν Ι.Θ. Κακριδῆ* πού ὀργάνωσε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1987 ὁ Σύλλογος «Δημήτρης Γληνός» θε ἀναδημοσιεύθει στὸν δεῦτερο τόμο τῶν *Λαογραφικῶν Μελετημάτων*.

17. Α. Κυριακίδης-Νέστορος «Ὁ Claude Lévi-Strauss καὶ τὸ ἔργο του». Προλεγόμενα στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ Claude Lévi-Strauss *Ἄγρια σκέψη*, μετὰφραση Ἐβας Καλλιουρτζῆ, ἐπιμέλεια Α. Κυριακίδης-Νέστορος, Ἀθήνα (Παπαζήσης) 1977. (Τὰ Προλεγόμενα κυκλοφόρησαν καὶ σὲ αὐτοτελὴ ἔκδοση, Ἀθήνα (Παπαζήσης) 1977).

18. Ὁ σύγχρονος ἀνθρωπισμὸς (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Ἐντευκτήριο* 2 (Μάρτιος 1988. (Τὸ κείμενο αὐτὸ ἦταν ὁ πανηγυρικὸς πού ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὴν Ἑλλάς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1986 κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς κατονταετηρίδας τοῦ Ἀμερικανοῦ Κολλεγίου «Ἀνατόλ» Θεσσαλονίκης).

19. *Ἡ ζωντανὴ ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης* (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο *Ἱστορικὴ πορεία τῆς Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα (ἔκδοσή τοῦ Συνδέσμου Θεσσαλονικέων) 1988. (Πρόκειται γιὰ τὴν εἰσήγηση τῆς Ἑλλάδος στὴν Ἐπιστημονικὴ Ἡμερίδα πού εἶχε ὀργανώσει ὁ Σύνδεσμος στὶς 3 Νοεμβρίου 1985).

20. Ἡ ἀναφορὰ ἀφορᾷ τὸ κείμενο τῆς *Ὁ σύγχρονος ἀνθρωπισμὸς* (βλ. προηγούμενη ὑπομείωση). Τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ διαβαστεῖ παράλληλα μὲ ἄλλα παλαιότερα κείμενα - παρεμβάσεις τῆς Ἑλλάδος ὡς λογουχάρη «Τὰ παραλειπόμενα ἐνὸς διαλόγου γιὰ τὴν παράδοση», μὲ ἀφορμὴ τὸ Συνέδριο γιὰ τὴν «παράδοση» στὰ Ἀνώγεια (βλ. Ἀντί, τεύχος 133, 1979, σελ. 118).

21. Στὴν εἰσήγησή τῆς γιὰ τὸν Λίνο Πολίτη στὸ Φιλολογικὸ Μνημόσυνο πού ὀργάνωσε ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1986, ἡ Ἑλλάς εἶχε χρησιμοποιοῦσε τὸ παράδειγμα τῶν «Δημητρεῶν» γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ στὴν ἀκαδημαϊκὴ παράδοση τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης πού στηριέται στὴν ἐναλλαγὴ τῶν γενεῶν καὶ στὴ συνέχεια πού ἐξαφανίζει ἢ μαθητεῖα. Ἡ εἰσήγησή τῆς ἀρχίζει μὲ τὸν ἀκόλουθον τρόπο: «Ὅταν πῆρα στὰ χέρια μου τὸ πρόγραμμα αὐτῆς τῆς ἐκδήλωσης γιὰ τὸν Λίνο Πολίτη... αὐθόρμητα μοῦ ἦρε στὸ νοῦ μιά λέξη ἀπὸ τὸν Πλούταρχο. Ἡ λέξη αὐτὴ ἦρξε γιὰ μένα τὸ συμβολικὸ κλειδί γιὰ νὰ καταλάβω τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἔννοια τῆς ἀθανασίας καὶ εἶναι πάντοτε παρηγορία μου ὅταν σκέφτομαι τὸ θάνατο. Ἡ λέξη εἶναι «Δημητρεῖοι» δηλαδή, παιδιὰ τῆς Δήμητρας, τῆς μητέρας τοῦ σταριοῦ. Λεῖ οὐ Πλούταρχος πῶς οἱ Ἀθηναῖοι ἐσπερναν ἐὰν στοὺς τάφους καὶ πῶς καλοῦσαν τοὺς νεκροὺς «Δημητρεῖους»... Στὴν ἐναλλαγὴ τῶν γενεῶν βρίσκεται ἡ αἰωνιότης τῆς ζωῆς.» (Ἡ εἰσήγηση, πού δημοσιεύεται στὸν εἰδικὸ τόμο τῆς *Ἐπετηρίδας* τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τοῦ Α.Π.Θ. *Ἰνῆμη Λίνου Πολίτη*, θὰ ἀναδημοσιευθεῖ στὸ δεῦτερο τόμῶν *Λαογραφικῶν Μελετημάτων*).

22. Βλ. στὸ ἀφιέρωμα «The pract of the *Annales* School on the Social Sciences» τοῦ περιαικοῦ *Review* 1:3/4 (1978), σελ. 251.

Ὁ ὁμολογημένος καί ἀνομολόγητος ρομαντισμός

Ἡ περίπτωση Σ.Α. Κουμανούδη

τῆς Μαριάννας Δήτσα

Στόν προβληματισμό γιά τή ρομαντική θεωρία καί πράξη, δηλαδή γιά τήν ἑλληνική ρομαντική λογοτεχνία καί κριτική, ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης δέν θά εἶχε θέση στό βαθμό πού θά εἶχαμε ἀποδεχτεῖ τό διπολικό καί ἀντιθετικό σχῆμα Ρομαντισμός - Κλασικισμός; γιά τήν ἐρμηνεία τῶν ἀντίστοιχων πολιτισμικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ 19ου αἰώνα. Τά προβλήματα ὅμως καί τά ἐρωτήματα πάντα εἶναι ἀνοιχτά.¹ ἔτσι, ἂν ὁ τίτλος αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος μοιάζει φιλόδοξος, ἡ ἐπεξήγηση «ἡ περίπτωση Κουμανούδη» μετριάζει ἤδη τό ξεστράτισμα σέ γενικότητες καί γενικεύσεις. Πρός τό παρόν, δηλαδή, δέν πρέπει νά διαβάζουμε τή λέξη *περίπτωση* ὡς ταυτόσημη τοῦ ὄρου *παράδειγμα* ὅπως ὁ τελευταῖος χρησιμοποιεῖται σέ μιά εἰδική γλώσσα, ἀλλά στήν κυριολεξία.

Ὁ Κουμανούδης εἶναι γνωστός στους ἐρευνητές τοῦ 19ου αἰώνα κυρίως ἀπό τή *Συναγωγή* του. Φαίνεται ὅτι εἶναι ἐξίσου γνωστός στους ἀρχαιολόγους ἰά τό ἐξαιρετικό του ἔργο στόν τομέα τῆς Ἐπιγραφικῆς. Ὅμως τό ἐπάγγελμά του ἦταν καθηγητής Πανεπιστημίου στί» ἔδρα τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας. Δέν εἶναι ὦρα νά ἐπεκταθοῦμε στήν ποικιλία τῶν ἐνδιαφερόντων καί δραστηριοτήτων τοῦ Στέφανου Κουμανούδη, ποικιλία, ἐνημέρωση καί ἀνησιζίες πού ὑπαγορεύουν τήν εἰκόνα μιᾶς προσωπικότητας πάνα ἀπό τούς μέσους ὄρους, ἀλλά συγχρόνως καί μιά εἰκόνα τυική πού ἀναπαριστᾷ, δηλαδή, ἀντιπροσωπευτικά καί ζωηρότῃ δομική χαρακτηρισλογία ἑνός λογίου τοῦ 19ου αἰώνα.

Τό ὄνομα τοῦ Κουμανούδη ὡς πρὸς τόν ἑλληνικό ρομαντισμό ἔχει συνδεθεῖ μέ τήν «*πρώτη βίη ἐπίθεση κατά τοῦ βυρωνατισμοῦ*».² Ἐχει, θαρρῶ, παρατθεῖ σέ μελέτες περισσότερο ἀπό μιά φορά ἡ περίφημη φράση του: «*Εἰς κόρακας λοιπόν ἐρρέτωσαν αἱ ὑπερβολαί καί ἡ παρά φύσιν ψεύδη τῆς νεωτέρας τῶν ποιητῶν σχολῆς, ἥτι, τό ἐπαναλαμβάνομεν, εἶναι ὀθνεῖα, ξένη, οὐχί ἑλληνική*»³

Πρὶν προχωρήσουμε, παραθέτω μιά συνοπτική καί ἐπιγραμματική κρίση τοῦ Παν. Μουλλᾶ, κατεξοχὴν μελετητῆ τῆς πανεπιστημιακῆς κριτικῆς καί τῆς λογοτεχνίας πού πέρασε μέσα ἀπό τό θεσμό τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν: «*Ἐχον*

τας ν' ἀντιμετωπίσουν τήν ἐπίθεση τοῦ ρομαντισμοῦ, νά δώσουν λύση στό γλωσσικό πρόβλημα καί ν' ἀνταποκριθοῦν γενικά στίς ἐπιταγές τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας, οἱ κριτές βουλιάζουν συνήθως μέσ στίς σκοπιμότητες τῆς ἐποχῆς καί μέσ στίς κλασικιστικές κοινοτοπίες».⁴ Ἡ συμπερασματική αὐτή πρόταση τοῦ Παν. Μουλλᾶ ἐντοπίζει τά πιό καιρία ζητήματα πού διαπλέκονται μέ τή λογοτεχνική κριτική τοῦ 19ου αἰώνα (ὡς τό 1880 τουλάχιστον): γλωσσικό, ἐπιταγές τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας, σκοπιμότητες τῆς ἐποχῆς, κλασικιστικές κοινοτοπίες. Τό ἐρώτημα πού ξεπηδᾷ, ἀπό τή στιγμή

1. Γόνιμο καί οὐσιαστικό γιά τή διερεύνηση τῶν σχετικῶν ζητημάτων ὑπῆρξε τό *Φιλολογικό σεμινάριο* πού ὀργανώθηκε ἀπό τόν Γ.Π. Σαββίδη στό *Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς* μέ θέμα: «Ἑλληνικός ρομαντισμός: κριτική θεωρία καί πράξη» ἀπό 15 Ἰανουαρίου ἕως 23 Μαΐου 1988, ὅπου τό παρόν κείμενο διαβάστηκε σέ μιά πρώτη μορφή.

2. Παν. Μουλλᾶς, «Ἡ ἀθηναϊκή πανεπιστημιακή κριτική καί ὁ Ροῖδης», στό *Ἡ κριτική στή νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας, Ἰδρυμα Σχολῆς Μωραΐτη, Ἀθήνα 1981, σ. 59.

3. Κουμανούδης Στέφανος, «Ὁ ποιητικός ἀγὼν τοῦ ἔτους 1857», *Πανδώρα Η'* (1857, φυλ. 170, σ. 28).

4. ὁπ. παρ., σ. 67.

πού πλησιάζουμε «περιπτώσεις» — όχι αναγκαστικά άτομικές συμπεριφορές — σάν αυτήν του Σ.Α.Κ., περιορίζεται στην έκφραση «έπιθεση του ρομαντισμού».

Στό σημείο αυτό θά ξαναγυρίσουμε στόν Στέφανο Κουμανούδη. Ἐναφέρω σύντομα μερικά γεγονότα, ὀρισμένα δηλαδή ἀπαραίτητα πραγματολογικά στοιχεία. Σπουδάζει στή Γερμανία καί περνάει γιά μικρό διάστημα ἀπό τό Παρίσι. Αὐτά γύρω στά 1840. Ἐνας ἀπό τούς δασκάλους του στή Γερμανία, τόν ὁποῖο πάντοτε ἀναφέρει (στά ἀνέκδοτα αὐτοβιογραφικά σημειώματα) εἶναι καί ὁ Fr. Schelling. Τό 1851 ὑποβάλλει στόν πρῶτο Ράλλειο ποιητικό διαγωνισμό τόν *Στράτη Καλοπίχειρο*, ποίημα στό ὁποῖο ὅλη του τή ζωή ἐπενδύει πολλά. Στήν «Ἐπισημείωση» στό τέλος τοῦ ποιήματος, τήν ὁποία ξανατυπώνει ἀπαράλλαχτη καί στήν Β' ἔκδοση τοῦ 1888, γράφει:

«Σημειοῦμεν δέ ἐνταῦθα, κατά χρέος θεωρούμενον παρ' ἡμῶν ἀπαραίτητον, τρία τινά μόνον· α'. ὅτι τόν Βύρωνα ἀνέγνωμεν καί δέν ἀρνούμεθα, ὅτι διατέθημέν πως ὑπ' αὐτοῦ, ὅτε ἐστιχοῦμεν τόν *Στράτην*· β'. ὅτι ἐκ τοῦ Σακεσπήρου καί μίαν παρομοίωσιν αὐταῖς σχεδόν λέξει μετηνέγκαμεν εἰς τό Ζ. γ'. ὅτι δημοτικά τινά διηγήματα, δύο ἢ τρία διασκευάσαντες παρενεπλέξαμεν εἰς τούς ἡμετέρους στίχους. Καί ἄλλο δέ τι ἂν καταδειχθῆ εἰς ἡμᾶς ὡς ξένον, προθύμως καί χωρῆς διαμάχης τό δεχόμεθα καί ὑπεύθυνοι γενόμεθα διά τόν τρόπον τῆς μετοχτεύσεως» (ὑπογράμμισή δική μας).

Βύρων, Σαίξπηρ, λαϊκός πολιτισμός· δέν χρειάζεται νά ἐπιχειρηματολογήσουμε ὅτι βρισκόμαστε στήν καρδιά τῆς ρομαντικῆς περιοχῆς. Γιά τήν πραγματική ἐπίδραση ἢ ἀφομοίωση τῶν παραπάνω θεμάτων στόν *Στράτη* δέν εἶναι ὦρα νά μιλήσουμε. Ἡ «έπισημείωση» πάντως ἔχει τήν πρόθεση νά εἶναι δηλωτική, ἂν ὄχι καί διακηρυκτική. Ὁ Κουμανούδης φιλοδοξεῖ μέ τόν *Στράτη* νά προτείνει ἕνα ποιητικό μοντέλο, τό πρότυπο πάνω στό ὁποῖο ὀφείλει ν' ἀναπτυχθῆ ἡ «ἐθνική» ποίηση. Γι' αὐτό, ἄλλωστε, παρεμβάλλονται στίχοι, συχνά ἐκτενεῖς, περί ποιητικῆς (γιά τό μέτρο, τήν ὁμοιοκαταληξία, τήν τεχνική τῆς ἀφήγησης, τή θέση τῶν κανόνων κ.ἄ.), στήν β' ἔκδοση ὑπάρχει μάλιστα καί μιά ὀξυδερκής κριτική τῆς κριτικῆς μεθόδου τῶν κριτῶν τοῦ Ράλλειου ποιητικοῦ ἀγώνα, στόν ὁποῖο, ὅμως, μή ξεχνᾶμε, ἡ συμμετοχή τοῦ Κουμανούδης στίς κριτικές ἐπιτροπές εἶναι ἀριθμητικά ἡ ὑψηλότερη: συμμετέχει 14 φορές στήν ἐπιτροπή (μαζί μέ τόν Βουτσιναιῖο), μέ ἀμέσως ἐπόμενο τόν Α.Ρ. Ραγκαβή (13 φορές) καί ἔπονται οἱ Θ. Ἀφεντούλης καί Κ. Παπαρρηγόπουλος (10 φορές).

Ἐνα ἐκτενές σχόλιο περί ποιητικῆς στόν *Στράτη Καλοπίχειρο* ἀναφέρεται στόν κλασικισμό καί τόν ρομαντισμό. Ἐμφορμή παίρνει ἀπό μιά ἀποστροφή τοῦ ποιητῆ - ἀφηγητῆ πρὸς τόν ταλαίπωρο *Στράτη*· παρόλο πού τόν βλέπει νά ὑποφέρει τόσο κ.λπ., τοῦ λέει:

«...ἀλλ' ἐγώ, ὀμέ,
ἀτόμικόν μου πρὸς σε, *Στράτη*, αἰσθημα
καί μάλιστ' ἀπ' εὐθείας, ἂν καί βέβαια
πολύ ἐπόθουν, νά ἐκφράσω δέν τολμῶ,
εἰς τόν ἐξῆς ὑπέλικον αὐστηρόν θεσμόν».

(Β' ἔκδ. 1888, σ. 33-34)

Ἐο θεσμός εἶναι φυσικά ὁ κανόνας πού χωρίζει σέ αὐστηρές

κατηγορίες «τούς ὄρους τῶν ποιητικῶν γενεῶν», δηλαδή τά λογοτεχνικά εἶδη ὅπως, μετά τόν κλασικό διαχωρισμό σέ λυρική καί ἐπική (ἠρωική) ποίηση, προέκυψαν ἀπό τίς κλασικιστικές προδιαγραφές. Ἐτσι γιά τόν Κουμανούδη, ἄλλο εἶναι τό κλασικό, ὁ κλασικός κανὼν καί ἄλλο ὁ κλασικισμός. Ὁ κλασικισμός εἶναι σκόλιον, σχολιασμός μάλιστα φλύαρος τῆς κλασικότητος πού θέλει νά «ἀποσαφηνίσει» τή σκοτεινότητα («πρὸς σαφηνισμόν τῶν σκοτεινῶν μερῶν του») τοῦ κλασικοῦ κανόνα.

Καί ἀμέσως παρακάτω, ἀπό τόν ἴδιο ἄνθρωπο, τό ὄνομα τοῦ ὁποῖου ἔχει συνδεθῆ μέ τήν «πρῶτη βίαιη ἐπίθεση κατά τοῦ βυρωνισμοῦ» (τό 1857), διαβάζουμε:

«... Φαίνεται μοι δέ,
τό ἔγραφέ τις, ὅστις φόβον ἄμετρον
ἠσθάνθη, τόν λόρδ Βύρων' ἀναγνούς ποτε,
καί μή χωνεύσας τ' ἄσπετα, πελώρια
φαντάσματά του, δρόμους καί πηδήματα
δι' οὐρανοῦ καί γαίης καί κολάσεως·
καί ν' ἀντιτάξῃ θέλων εἰς τήν τόσην του
ἀκολασίαν φράγμα τοῦ κλασικισμοῦ,
ἐστένευσε τόν δρόμον τῆς ποιήσεως,
κ' ἐκ τοῦ ἐνός εἰς τ' ἄλλο ἄκρον ἔπεσεν». (σ. 34-35)

Στήν κρίση τοῦ ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ τοῦ 1857, πού πράγματι ἀποτελεῖ βίαιη ἐπίθεση σέ μιά κυρίαρχη τάση τῆς τότε ἑλλαδικῆς ποίησης, δέν ἀναφέρεται, ἐντούτοις, πουθενά ἡ λέξη ρομαντισμός ἢ βυρωνισμός. Σ' ἕνα σημείο δηλώνεται ὅτι οἱ παραφροσύνες καί οἱ ταμίες, «τά παρὰ φύσιν φεύδη τῆς νεωτέρας τῶν ποιητῶν σχολῆς» εἶναι ξένο μίμημα. Ἄλλά, λίγες ἀράδες παρακάτω, ἀποσαφηνίζει ὁ Κουμανούδης «ὅτι διά τήν ἐνδεχομένην νίνος πράγματος κατάχρησιν δέν πρέπει ν' ἀποτροπιαζώμεθα πᾶσαν αὐτοῦ χρῆσιν». Ἡ κριτική τοῦ Κουμανούδῆ στά ἔργα πού ὑποβλήθηκαν στόν διαγωνισμό τοῦ 1857 δέν ἀναφέρεται ρητά στήν ρομαντική τους ἐπιλογή, ἀλλά ἡ κριτική ἐλέγχει τήν κακή μίμηση (νά θυμηθοῦμε «τόν τρόπον τῆς μετοχτεύσεως» τῆς «έπισημείωσης» τοῦ *Στράτη*): πρόκειται γιά κατάχρηση, γιά κακότεχνα ρομαντικά κατασκευάσματα. Πρόκειται δηλαδή γιά μιά ἐκδοχή τοῦ ρομαντισμοῦ στήν ὁποία ἐπιτίθεται, ἄς ποῦμε, ἡ πανεπιστημιακή κριτική, ἂν ὄχι σύσσωμη, σίγουρα ὁ Κουμανούδης.

Δύο στοιχεία ἴσως ἐνισχύουν αὐτή τήν ἀνάγνωση. Μετά τή γενική εἰσαγωγή στήν ὁποία μνημονεύει τούς «καρδιακούς καί περιπαθεῖς φθόγγους τοῦ *Ρήγα*» καί «τοῦ ἀρτίως ἀφ' ἡμῖν ἀρπασθέντος *Διονυσίου Σολωμοῦ*», ὅταν πρέπει νά παρουσιάσει κατά κατηγορίες, κατά «εἶδη» τά ὑποβληθέντα στόν διαγωνισμό ποιητικά ἔργα, ὁ Κουμανούδης σχολιάζει:

«Ἐννοεῖται δέ, ὅτι προκειμένου λόγου περί νεωτερικῶν ποιημάτων, ἡ εἰς εἶδη κατάταξις δέν δύναται νά εἶναι πολύ ἀκριβής, ὡς συγχεομένων τήν σήμερον τῶν ὀρίων τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς ποίησης».⁶ Ὁ κλασικισμός ἔχει ὑπονομευθῆ ἀπό τή νεωτερική ποίηση. Τό ἔργο πού κρίνεται τελευταῖο ἀπό τόν Κουμανούδη διότι θεωρεῖται καί τό καλύτερο εἶναι ἡ *Μαρία Δοξαπατρῆ* τοῦ Δημητρίου Βερναρδάκη, ἔργο πού ἄλλωστε ἐπαινέθηκε ἀπό τόν ἀγώνα. Ἐς ἀκούσουμε τόν κριτή: «Ἐπειδὴ δέ, εἶναι προφανές ὅτι ὁ ποιητής μετά φιλο-

5. ὄπ. παρ., σ. 26.

6. ὄπ. παρ., σ. 27.

τιμίας άλλως αξιοπαίνου ὤρμησεν εἰς τὴν μίμησιν τοῦ περι-
φήμαν δραματούργου Σαίξπηρου καὶ παρέστησε πρῶτος ἴ-
σως αὐτός εἰς τὴν γλῶσσαν μας τὸν ἰδιάζοντα τρόπον ἐκεῖ-
νου τοῦ ποιητοῦ, φέρε ἰδωμεν πρῶτον τὰ κατὰ τὴν μίμησιν
ταύτην καὶ ἔπειτα τὰ ἄλλα».⁷

Ἀκολουθεῖ, ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ τὸ παράθεμα, μιὰ
σύγκριση, ἢ καλύτερα, ἕνας ἔλεγχος κατὰ πόσον ὁ Βερναρδά-
κης μιμήθηκε ἐπιτυχημένα τὸν Σαίξπηρ (ὁ «τρόπος τῆς με-
τοχητεύσεως» καὶ πάλι). Ἡ παρουσίαση τῆς σαιξπηρικῆς τέ-
χνης καὶ τεχνικῆς ἀπὸ τὸν Κουμανοῦδη σ' αὐτὴ τὴν εἰσήγηση
δείχνει ὅτι εἶναι καὶ ἐνημερωμένος καὶ θαυμαστής τοῦ ἔργου
του. Ἄλλωστε ὁ Κουμανοῦδης εἶχε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον καὶ
γιὰ τὸ θέατρο. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ περισσότερα τεκμήρια: τὴ
συμμετοχὴ του σὲ σχετικὲς μὲ τὸ θέατρο κριτικὲς ἐπιτροπές,
ἀλλὰ ἰδίως ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο του στὸ ὁποῖο συναντᾶμε πολλὰ ση-
μειώματα ἀπὸ ἀναγνώσεις θεατρικῶν ἔργων καὶ ἀπόπειρες
μετάφρασης ἀποσπασμάτων τοῦ σαιξπηρικοῦ ἔργου. Ὁ Βερ-
ναρδάκης ἐπίσης τὸν ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα σ' αὐτὰ τὰ σημειώ-
ματα: εἶχε νωρὶς διαβλέψει ὅτι ἡ θεατρικὴ δραστηριότητα τοῦ
Βερναρδάκη δὲν ἦταν περιθωριακὴ. Στὰ ἀνέκδοτα σημειώμα-

πολλῆ λεσχίνευσις περὶ μετεωρολογικῶν φαινομένων, ὅλον
ἀστραπῶν καὶ βροντῶν καὶ τυφῶνων, εἶναι ἢ ἀνάκλησις
δαμόνων ταρταρεῶν. (...) Εἶναι τέλος ἢ κατάκορος χρη-
σις τῶν ὀνομάτων τῶν τριῶν βασιλείων τῆς φύσεως πρὸ
πάντων ὁμῶς τῶν δύο, τοῦ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων. (...)

Ἄν ἐφέρομεν μαρτύρια τοῦ λόγου μας ἐκ τῶν ὑπόφιν ἡμῶν
ποιημάτων, ἠθέλομεν βεβαίως θορυβῆσαι τοὺς ἰδίως περὶ
τὴν φυσιογραφίαν ἀσχολουμένους, ὅταν ἤθελον ἰδεῖ τὸ ἀ-
νέλπιστον, τοὺς ποιητὰς κλέπτας ὅλης αὐτῶν τῆς ὀνοματο-
λογίας».¹⁰ Τὴν ἴδια ὁμῶς ποιητικὴ θεματολογία καὶ τὴ φυ-
σιογνωσία θαυμάζει ὁ Κουμανοῦδης ἀνεπιφύλακτα, ὅπως εἴ-
δαμε στὸ προηγούμενο σημειωμὰ του, ὅταν τὰ χειρίζεται ὁ
Σαίξπηρ στὸ «Ὀνειρο θερινῆς νυκτός» («Ὁ Σαίξπηρ εἶναι
φυσειοῖστῳ μεγαλύτερος τοῦ Linnaeus»).

Δὲν πρέπει πρὸς τὸ παρὸν νὰ γίνεται κατάχρηση τῶν ἀνέκ-
δοτων σημειώσεων τοῦ ἀρχείου Κουμανοῦδη, γιατί θὰ μᾶς ὑ-
ποχρέωνε ν' ἀσχοληθοῦμε μ' ἕνα πολὺ πιὸ σύνθετο ζήτημα·
ἕνα θέμα πού περιμένει τὸν ἱστορικό του, θέμα ὁμῶς ἰδιαίτερα
δύσκολο: μὲ τὸν πιὸ συνοπτικὸ τρόπο μποροῦμε νὰ τὸ χαρα-
κτηρίσουμε ὡς τὸ φαινόμενο τῆς ἐθελοντικῆς αὐτολογοκρισίας

Σκίτσα τοῦ Κουμανοῦδη
(Ἀρχεῖο Σ.Α. Κουμανοῦδη)

τά του διακρίνεται ἕνας συνεχῆς διάλογος μὲ τὸν Σλέγκελ, ὅ-
ταν ἔχει νὰ κάνει μὲ δραματούργια. Ὁ Σλέγκελ (ἢ «Δραμα-
τούργια» τοῦ Σλέγκελ) εἶναι ὁ κατεχοχὴν ἄξονας πού τὸν
προσανατολίζει στὶς κρίσεις του, μὲ τίς ἀναγκαῖες ὁμῶς ἀπο-
κλίσεις καὶ κριτικὰ σχόλια.⁸ Διατρέχοντας τὸ ἀρχεῖο τοῦ
Σ.Α.Κ. εἶναι ἐμφανεῖς ἡ συνεχῆς ἀνάγνωση καὶ ὁ προβλημα-
τισμός του (ἐπὶ δεκαετίες) πάνω στὸ ἔργο τοῦ Σαίξπηρ. Στὰ
1889 σημειώνει: «ξαναδιάβασα τὸ Ὀνειρο θερινῆς νυκτός
πιὸ προσεκτικὰ ἀπὸ γερμανικὴ μετάφραση. Αὐτός ὁ δαμό-
νιος ἄνθρωπος ἦτο καὶ φυσειοῖστῳ μεγαλύτερος τοῦ Linnaeus.
(...) Τί λεπτότητες καὶ αἰθεριότητες τοῦ βίου τῶν φυ-
τῶν καὶ τῶν ζώων!!! Εἶναι δυνατόν ποτέ νὰ μεταφραστοῦν
αὐτά...».⁹

Κι ὁμῶς ὁ ἴδιος στὴν Κρίση τοῦ 1857, ἀριθμῶντας τὰ ἐ-
λαττώματα τῶν ὑποβληθέντων ἔργων, ἔγραφε: «Εἶναι ἢ

καὶ ἐθελοντικῆς προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν τῶν περισσότερων λο-
γίων στὶς σκοπιμότητες πού κάθε φορά θεωροῦνταν ὡς ἐθνικὰ
ὠφέλιμες ἢ ἐπιτακτικὲς. Τέτοιο ζήτημα εἶναι καὶ τὸ γλωσσικὸ.
Κάθε φορά πού ψάχνει κανεὶς λίγο πιὸ βαθιά τὰ πράγμα-
τα, διαπιστώνει μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη συχνότητα ὀψεις
αὐτοῦ τοῦ φαινομένου. Ἡ αὐτολογοκρισία, ἀκόμη ὁ εὐνοχι-
σμός τῶν πραγματικῶν δυνατοτήτων τῆς λογισύνης τοῦ
19ου αἰῶνα ἐν ὀνόματι τῶν ἐθνικῶν προτεραιοτήτων περιμέ-
νουν τὴ μελέτη τους¹¹ καὶ τὸ ἀρχεῖο Κουμανοῦδη ἀντανακλᾷ
ποικιλότροπα καὶ πλούσια ὀψεις αὐτῶν τῶν συμπεριφορῶν.

Πέραν τούτου, στὴν περίπτωση Κουμανοῦδη μποροῦμε νὰ
παρακολοθησοῦμε μιὰ, ἐκ πρώτης ὀψεως, ἀντιφατικὴ πο-
ρεία στὸν δημόσιο βίο του, ἴσως ὁμῶς καὶ καθόλου ἀντιφατι-
κὴ ἂν παραμερίσομε ὀρισμένα ἐμπόδια καὶ αὐτὸ χωρὶς τὴ
βοήθεια τῶν ἀνεκδότων (μὲ τὴ διπλὴ σημασία). Ἄν θέλομε

νά υποστηρίξουμε ότι ο Κουμανούδης είναι ρομαντικός, τό άρχείο του θά μάς ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο. Έπειδή, έντούτοις, διαφαίνεται ότι ο Κουμανούδης είναι καί κάτι άλλο, κυρίως ή μόνο κάτι άλλο, θά μπορούσε νά εξεταστεί ως παράδειγμα πιά κι όχι ως μία περίπτωση, γιά νά σκεφτούμε, σέ πρώτη, έστω, μορφή, όρισμένα ζητήματα στά όποια υπάχουν κάμποσες άπορίες.

Άς σημειώσουμε ένδεικτικά όρισμένες δημόσιες καί «αυτολογοκριμένες» δραστηριότητές του:

α. Ο Κουμανούδης λογοτέχνης εμφανίζεται, όπως είδαμε, τό 1851 καταθέτοντας τή βυρωνική έπιρροή πού δέχτηκε. Άπό τά ανέκδοτα σημειώματά του συνάγεται ότι δέν παύει, ούτε μετά από πολλές δεκαετίες, νά διαβάζει τόν Βύρωνα (π.χ. γύρω στό 1890 ξαναδιαβάζει σέ γερμανική μετάφραση καί σχολιάζει τόν Childe Harold).

Ο Φιλολογικός Σύλλογος «Βύρων» τού ζητάει στά 1881 νά συμμετάσχει στήν έπιτροπή πού θά άποφάσιζε γιά τό έπιγράμμα πού θά χαρασσόταν στό άγαλμα τού Βύρωνα στό Μεσολόγγι (μαζί μέ τούς Ε. Ροΐδη, Θ. Άφεντούλη καί Σεμιτέλο). Ο Κουμανούδης δέχεται. Όμως ό Σύλλογος «Βύρων» πόση σχέση έχει μέ τόν βυρωνισμό τού Κουμανούδη; «Όταν άνακοινώνεται θέμα συζήτησης τού Συλλόγου «Διά ποίων μέσων δύναται ν' άναπτυχθεί τό άληθές θρησκευτικό ένσθημα παρ' ήμίν», ό Κουμανούδης σχολιάζει στό λευκό τής τυπωμένης πρόσκλησης:

«Έγώ ήθελα προτείνει κατά τήν έναρξιν τών συζητήσεων ως πρώτον βήμα εις τήν καλήν διεξαγωγήν τού ζητήματος, νά μεταβληθί τό όνομα τού Συλλόγου άποδιωκομένου τού Βύρωνος ως άνδρός άθέου ή τουλάχιστον όχι χριστιανού».¹²

Τό σημείο αυτό είναι κατάλληλο γιά νά υπενθυμίσουμε ένα στοιχείο, σημαντικό τουλάχιστον ως προς τόν ρομαντισμό, τήν σκληρή αντιβυζαντινή στάση τού Κουμανούδη, τόν αντικληρικαλισμό του, ίσως καί τήν άθεΐα του. Η κυρίαρχη τάση ή έκδοχή τού έλληνικού ρομαντισμού, όπως εμφανίζεται μέ τούς Σούτσους, είναι δύσκολο, γιά λόγους ιδεολογικούς, νά τόν βρίσκει σύμφωνο ή άδιάφορο. Άπό τή σκοπιά τού Κουμανούδη άπέναντι στό φαινόμενο αυτό, έμοιαζε νά δικαιώνεται ό μεγάλος του δάσκαλος ό Κοραΐς πού συσχέτιζε τόν ρομαντισμό μέ τόν ίησουϊτισμό.

β. Ο Κουμανούδης μεταφραστής δημοσιεύει μεταφράσεις τού Schiller, σέρβικων δημοτικών τραγουδιών καί στά ανέκδοτά του (όρισμένα δημοσιευμένα άπό τόν Νίκο Βέη)¹³ συναντάμε μεταφραστικές δοκιμές κειμένων τών Σαίξπηρ, Γκαΐτε, Χέντερ, Ούγκώ. Τά ξένα όνόματα μέ τά όποια συνδιαλέγεται μέ μεγάλη συχνότητα στά προσωπικά του σημειώματα είναι οί Ρουσό, Σλέγκελ, Σαίξπηρ, Γκαΐτε, Ντιντερό.

Η νεανική, όμως, ανέκδοτη μετάφραση τών Έρειπίων τού Volney (ή μετάφραση άρχίζει τό 1844 στό Βελιγράδι) παρουσιάζει ιδιαίτερο ένδιαφέρον, καθώς μάς οδηγεί προς μία περιοχή πού κυρίως θά χρειαζόταν ν' άνιχνεύσουμε. Ο κόμης ντέ Βολνέ (1757-1820) άνήκει σ' αυτή τήν ιδιόμορφη καί άμφισβητούμενη περίοδο, άνάμεσα στόν «καθεαυτό» Διαφωτισμό καί «καθεαυτό» Ρομαντισμό, στό γύρισμα άπό τόν 18ο στόν 19ο αιώνα, όταν ή έμπειρία τής Γαλλικής Έπανάστασης είναι καθοριστική στή διαμόρφωση τού πολιτισμικού περιγύρου. «Τά Έρειπια» (*Les ruines*, 1789), όπως καί ό «Φυσι-

κός νόμος» (1793), πού επίσης μεταφράζει ό Κουμανούδης, είχαν μεγάλη έπιτυχία όταν κυκλοφόρησαν: ύμνος τής έλευθερίας, τής φυσικής θρησκείας, τής ήθικης πού δέν εξαρτάται άπό θρησκευτικές κυρώσεις, ένας νέος έπικουρισμός. Όμως τά Έρειπια έχουν άλλα στοιχεία πού μάς ένδιαφέρουν περισσότερο.

Ο άφηγητής είναι ένας ταξιδιώτης πού περιπλανάται σέ χώρ - πού έχουν χάσει τόν πολιτισμό τους (Συρία, Αίγυπτος) μέ σκοπό νά βρεί τήν άλήθεια. Έμφανίζεται ένα φάντασμα μέ τό όποιο ό άφηγητής διαλέγεται. Μιλάει τό φάντασμα καί ό άφηγητής άπαντά μέ τήν άποστροφή: «Ω πνεύμα τών τάφων καί τών έρειπίων...». Τό συμπέρασμα είναι ότι ό άνθρωπος θά βρεί τήν άλήθεια όταν γνωρίσει τούς φυσικούς νόμους πού κινούν τίς τύχες τού κόσμου.

γ. Ο Κουμανούδης κλασικός φιλόλογος καί αρχαιολόγος. Ός άσφαλή έκκίνηση γιά νά έρευνήσουμε καί αυτόν τόν τομέα μπορούμε νά θεωρήσουμε τήν νεανική του επίσης μετάφραση δύο πραγματειών περί τέχνης τού Βίγκελμαν, πού δημοσιεύει μαζί μέ τό μελέτημά του «Πού σπεύδει ή τέχνη τών Έλλήνων τής σήμερον» (Βελιγράδι 1845). Βέβαια, «ή εύγενική άπλότητα καί τό γαλήνιο μεγαλειό τών Έλλήνων» τού Βίγκελμαν δέν παραπέμπουν άμεσα στό δόγμα τού Ρομαντισμού, μήν ξεχνάμε, έντούτοις, ότι τόν θαύμαζαν καί έπηρεάστηκαν άπό αυτόν ό Χέρντερ, ό Γκαΐτε καί Βίλχελμ φόν Χούμπολντ, όνόματα κάθε άλλο παρά ουδέτερα, όνόματα πού μάς υπενθυμίζουν, πού υπαινίσσονται έστω τήν ύπαρξη μιās «τρίτης» περιοχής, πέρα, ή άνάμεσα ή μέσα στόν Διαφωτισμό καί τόν Ρομαντισμό, τουλάχιστον όπως συνηθίσαμε ν' άπαριθμούμε τά τυπικά χαρακτηριστικά τους.

Στήν Ιστορία τής αρχαίας τέχνης (1764) ό Βίγκελμαν είναι ό πρώτος πού προσεγγίζει τήν ιστορία τής τέχνης (τά καλλιτεχνικά φαινόμενα) ως όργανικό στοιχείο τού χρονικού άνάπτυξης καί τής ζωής ενός έθνους στό σύνολό του. Τό έργο του αυτό διασυνδέεται (όπως πληροφορούμαστε άπό δεύτερο χέρι) μέ τόν Λαοκόοντα τού Λέσιγκ καί χρησιμοποιήθηκε στή συζήτηση πού προκάλεσε ή δημοσίευση τού Λαοκόοντα,

7. όπ. παρ., σ. 34-35.

8. Γιά παράδειγμα, σ' ένα σημειώμα του γιά τόν Έρρικο δο τού Σαίξπηρ διαβάζουμε: «Ποσώς δέ δέν συμμερίζομαι τήν γνώμη τού Schlegel ότι ή σκηνή ή προς τή κλίνη τού καρδιναλίου είναι άμμητος. Τί είναι αυτή; Τίποτε άλλο παρά όλίγοι στίχοι άγωνιώντος κακούργου...». Καί άλλου, διαβάζοντας τίς Σφήκες τού Άριστοφάνη σημειώνει: «Άλλά φαίνεται ότι ό Schlegel δέν ένοστιμεύετο τό δράμα διότι είναι έν τών δυσκολωτάτων, ως εις έμέ φαίνεται ένεκα τών πολλών λεπτομερειών περί τά δικαστικά...» Έθνική Βιβλιοθήκη, Άρχείο Σ.Α. Κουμανούδη, Άτακτα, φ. 32. Καί άλλου, διαβάζοντας τή Μερόπη τού Βολταίρου, αναφέρει πάλι τόν Σλέγκελ.

9. Άτακτα, φ. 37.

10. «Ο ποιητικός άγών τού έτους 1857», στό ίδιο, σ. 28.

11. Τά θέματα αυτά διαπλέκονται μέ περισσή εύαισθησία μέ τά έθνικά καί ιδεολογικά ζητήματα πού αναλύει ή Έλλη Σχοπετέα στό βιβλίο της Τό «πρότυπο βασιλείο» καί ή Μεγάλη Ίδέα. Όψεις τού έθνικού προβλήματος στήν Ελλάδα (1830-1880), Έκδόσεις Πολύτυπο, Άθήνα 1988.

12. Άρχείο Σ.Α. Κουμανούδη, φ. 52.

13. Νίκος Βέης, «Έμμετρα κείμενα Στ.Α. Κουμανούδη», Άρχείο τού θρακικού λαογραφικού καί γλωσσικού θησαυρού, ΙΔ' (1947-48), σ. 305-347.

συζήτηση στην οποία πήρε μέρος και ο Χέρντερ (1769). Οι μελέτες του Βίγκελμαν για την ελληνική ποίηση επηρέασαν τους Σλέγκελ, Χέρντερ, Λέσιγκ, Γκαίτε — ή φιλοσοφία του της τέχνης είναι τό νήμα που οδηγεί στη χειρωνακτική σύλληψη.

Μαθητής του Βίγκελμαν είναι ο Φρειδερίκος Αύγουστος Βόλφ, ο οποίος διαμορφώνει τον νέο όρο *ἀρχαιογνωσία* και ανανεώνει τό περιεχόμενο των κλασικών σπουδών. Αυτήν την νέα ἀρχαιογνωσία προβάλλει τό περιοδικό *Φιλίστωρ*. «*Ας ακούσουμε τον όρισμό της από τον Δ. Μαυροφύδη, συνεκδότη του περιοδικού μαζί με τους Σ. Κουμανούδη και Κ. Ξανθόπουλο και στενό πνευματικό του σύντροφο: ἀρχαιογνωσία, λοιπόν, είναι «ή επιστημονική αναπαράσταση ή ανοικοδόμησις του βίου της προκρίτου ή κλασικής λεγομένης ἀρχαιότητος κατά πάσας τās σχέσεις της ἀνθρωπίνης ἐνεργείας».* Η φιλολογία, δηλαδή, συγχωνεύεται στην αντίληψη της ιστοριογραφίας εκείνης ή οποία έρευνά και ἀφηγείται όλες τīs εκδηλώσεις μιας ιστορικής περιόδου ως ἐνότητας που αποτελεί έναν *όργανισμό*. Αντίληψη της ιστορίας κατεξοχήν ρομαντική, αν και ό είσηγητής της βολφιανής σύλληψης της φιλολογίας στην Ελλάδα ήταν ό Κ. Ανώπιος (1850).

Ό Κουμανούδης είναι μαθητής του Μπέκ (Boeckh, 1785-1867) στό Βερολίνο, ό οποίος με τή σειρά του ήταν μαθητής του Βόλφ. Ό Ρ. Φάιφερ, ιδιαίτερα αὐστηρός και φειδωλός σέ χαρακτηρισμούς που παραβαίνουν τή φιλολογική όρολογία, στην περίπτωση του Μπέκ διατυπώνει τήν έξής άποτίμηση: «*Είχε ἀληθινή κλίση στη φιλοσοφία, δέν υιοθέτησε κανένα ιδιαίτερο σύστημα, αλλά χρεωστούσε γενικά πολλά στην ιδεαλιστική φιλοσοφία της εποχής του και στό κίνημα των ρομαντικών, που είχε ζωνηρή τήν ιστορική αίσθηση*».¹⁴

Ό *Φιλίστωρ*, περιοδικό που στό κυρίως σωμα του ασχολείται με τήν ἀρχαιότητα (έλληνική και ρωμαϊκή), καλλιεργεί και προωθεί τή βολφιανή και μπεκική μεθοδολογία (ό Βόλφ είναι συγγραφέας μιας *Μεθοδολογίας της φιλολογικής επιστήμης*) — άλλωστε, ό ίδιος τίτλος του περιοδικού τονίζει τήν ιστορικότητα στην προσέγγιση των θεμάτων. Αυτή ή νέα ἀρχαιογνωσία (που στά γερμανικά όρίζεται και με τή λέξη *neohellenism*) πλαισιώνεται στον *Φιλίστωρ* με δύο κυρίως θέματα: τό δημοτικό τραγούδι και τīs γλωσσικές μελέτες. Συναντάμε δημοσιεύματα για τό σέρβικο και ιταλικό δημοτικό τραγούδι, συλλογές γλωσσικού διαλεκτικού υλικού και ιστορικές γλωσσικές μελέτες, του Δ.Ι. Μαυροφύδη οι περισσότερες, οι όποιες, με τή μέθοδο της ιστορικής γλωσσολογίας προσπαθούν να θεμελιώσουν επιστημονικά τήν άποψη ότι ελληνική γλώσσα είναι ή όμιλουμένη. Στά κριτικά σημειώματα του περιοδικού, σύντομα και αὐστηρά κατά κανόνα, άποφεύγεται συστηματικά παρουσίαση βιβλίων της τρέχουσας λογοτεχνικής κίνησης. Θα μπορούσε να θεωρηθεί εξαίρεση ή βιβλιοκρισία του Κουμανούδη στα βιβλία του Ι.Μ. Ραπτάρχη: *Συλλογή ξένων δραμάτων προς χρῆσιν της εθνικής ημών σκηνής. Τόμοι αος και βος περιέχοντες εἴς δράματα του Βίκτωρος Ούγου, μεταφρασθέντες εκ του Γαλλικού*. Έν Κωνσταντινουπόλει 1861, και του ίδιου: *Μιά στιγμή*

14. Rudolf Pfeiffer, *Ιστορία της κλασικής φιλολογίας*. Από τό 13ο μέχρι τό 1850. Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον εκδόσεως έργων Έλλήνων συγγραφέων. Σειρά ποιητικών έργων 4, Αθήνα 1980, σ. 208.

διαχύσεως ή ανάμικτα συγκείμενα εκ ποικίλης ύλης πεζής και έμμετρον, έρρημένης ἀφελώς ως εν χαρτοφυλακίω, Έν Αθήναις 1861. Η βιβλιοκρισία αποτελεί έναν αὐστηρό έλεγχο για τήν προχειρότητα των κειμένων του Ραπτάρχη — βιασύνη και προχειρότητα που συνιστά, όπως παρατηρεί ό Σ.Α.Κ., ένα γενικότερο φαινόμενο, γι' αυτό σημειώνει «*Σένα τό λέγω, πεθερά, για να τ' ακούσ' ή νύφη*», — όσο και για τό γεγονός ότι ό συγγραφέας διασκεύασε τά δράματα του Γάλλου ποιητή και έκανε μεταβολές ως μή όφειλε. Τά παραπάνω όμως δέν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τό πρόβλημά μας· σημειώνουμε απλώς ότι και ό Κουμανούδης μεταφράζει Ούγκώ αλλά δέν δημοσιεύει τīs μεταφράσεις του.

Θά σταθούμε σέ μία παρατήρηση του κριτικού προς τον Ραπτάρχη: «*έπρεπε ό μεταφραστής (...) να ειπή τά σημειωδέστερα περί αυτού (του Ούγκώ), όποιος τις δηλ. φαίνεται ών, συγκρινόμενος προς τους συγχρόνους ή παλαιότερους δραματογράφους, και ποίας είναι ή ἀρχηγέτης ή όπαδός σχολής, και οὐχί δέ να τον έγκωμιάζει οὕτω με πλήθος φράσεων γενικών, αιτινες οὐδέν ίδιον εύκρινώς έρμηνεύουσι και καταργουσιν απλώς τον τόπον*».¹⁵

Ό Κουμανούδης φέγει τον Ραπτάρχη κοντά στ' άλλα γιατί δέν αναφέρει ρητά τή *Ρομαντική Σχολή*. Στις ανέκδοτες σημειώσεις του εκφράζεται με σαφήνεια: «*Είς τά προλεγόμενα του ό Ραπτάρχη λέγει πολλά, αλλά οὐ τά καιρία, ένιote και άλογα όμως. Δέν διαστέλλει τήν ταυτότητα του Ούγου από της των άλλων παντάπαισι. Καί ή λέξις αυτή ῥωμαντισμός λείπει. Επιπόλαιος είναι άλλως δόλου*».¹⁶

Ό ίδιος, όμως, δέν αντιγράφει τό πρόχειρο σημείωμα προς δημοσίευση, άφαιρεί τή λέξη *ρομαντισμός* και διατυπώνει τήν παρατήρηση περιφραστικά. Γιατί για άλλη μία φορά άποφεύγει να καταθέσει δημόσια αυτή τή λέξη;

Η άπάντηση δέν είναι εύκολη, έστω κι αν μπορούσαμε να συνεχίσουμε άπαριθμώντας άλλα παρόμοια παραδείγματα που ένισχύουν τήν εικόνα που έχει ήδη διαμορφωθεί. Γι' αυτό θα τελειώσουμε με όρισμένες απλές παρατηρήσεις, οι όποιες συνιστούν ταυτόχρονα έρωτήματα, άπορίες και θέματα προς συζήτηση.

Ό Στέφανος Α. Κουμανούδης δέν είναι κλασικιστής και αντιρομαντικός. Διαφωνεί όμως με όρισμένες εκδοχές του ελληνικού (κατ' επέκταση, μάλλον, και του ευρωπαϊκού) ρομαντισμού. Συγχρόνως είναι από τους τελευταίους, τους «σκληροπορηνικούς» διαφωτιστές. Ό αντιβυζαντινισμός, ό αντικληρικαλισμός, ίσως και ή άθεΐα του, ό θαυμασμός και ή συνεχής μνεΐα του Κοραΐ άρχουν για να τεκμηριώσουν τήν άπαρέγκλιτη διαφωτιστική του ιδεολογία. Οι εκδοχές του ρομαντισμού που καταρχήν πολεμάει είναι θρησκευόμενος και ἀρχαϊστικός¹⁷ (στη γλώσσα) ρομαντισμός — πικρόχολα και εΐρωνικά σχόλια για τους Σούτσους υπάρχουν στη *Συναγωγή* και στα ανέκδοτα κριτικά του σημειώματα. Οι αντιρρήσεις του για όρισμένες εκδηλώσεις (ή τήν κυρίαρχη μορφή) του ελληνικού ρομαντισμού έχουν ως κριτήριο τον τρόπον της

15. «Βιβλιογραφία», *Φιλίστωρ* σύγγραμμα φιλολογικόν και παιδαγωγικόν κατά μήνα εκδιδόμενον υπό Σ.Α. Κουμανούδη, Κ.Σ. Ξανθοπούλου, Δ.Ι. Μαυροφύδου, τόμος τρίτος, Αθήνα 1862, σ. 76.

16. *Αρχείο Σ.Α. Κουμανούδη*, φ. 33.

μετοχετεύσεως, όπως ζητούσε ο ίδιος να κριθεί το 1851 για τη βυρωνική του επίδραση στον Στράτη.

Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει σ' ένα του ποίημα:

«Φεῦ, ποιηταί! μικροπῶλαι ἐγέναμεν καὶ παντοπῶλαι

Κρώζοντες πλῆθος ἀμούσων κρωγμῶν κ' ἐκκωφαι-
νοντες ὧτα

Ὅστε, ἐάν ῥωμαντείου ὁδοῦ ἰχνηλάτης μεθύων
Ἴδη τὰ ἄσματ' αὐτὰ θέλει θρηνήσει πικρῶς,
Χύνων Γαλάτεια δάκρυα, ὅτι τὸ μὴ περαιτέρω
Δέν κατέφθασ' αὐτός, ἀλλ' ἐπρολήφθ' ὅφ' ἡμῶν,
τῶν φυσικῶν ὁπαδῶν Γραικικῆς κλασικότητος...

Νέοι, ἀκούσατε· λέξεις κεναὶ πυκνωθεῖσαι ἀσώτως,
Πᾶσαν ἰδέαν ἀδρανὴν πνίγουν κ' ἐνότητ' αὐτῆς
Κ' ἔπειτ' ἀφρός ἀβαρῆς, εὐδιάλυτος μένει, ὦ λύπη!
Πᾶν πονηθῆν, καὶ ζωῆς ἄμωρον πίπτει νεκρόν.
Ὅταν δέ ἔννοια μίᾳ ἀπλή συζευχθῆ μ' ὀπτασίαν
τῆς φαντασίας σαφῆ, μένει ἀθάνατον ὄν,

Ὅττω, νομίζω, ἐφρόνει ὁ Ὅμηρος, οὕτως ὁ Δάντης,
Ὅττως ὁ Σαίξπηρ· ὑμεῖς ἄλλως φρονεῖτε; Ἐμπρός!»

(Πρὸς τὴν φοιβάζουσαν νεολαίαν)

Ὁ λόγος εἶναι πάλι γιὰ κακὰ, ἄμουσα κατασκευάσματα, ὁ Ἠλεγχος γιὰ τὶς ὑπερβολές, ἀποτέλεσμα κακῆς μίμησης: «ἐάν ῥωμαντείου ὁδοῦ ἰχνηλάτης μεθύων Ἴδη τὰ ἄσματ' αὐτὰ θέλει θρηνήσει πικρῶς».

Τὰ ὀνόματα τὰ ὁποῖα μὲ μεγάλη συχνότητα συναντᾶμε στὸν πνευματικὸ περίγυρο τοῦ Κουμανούδη, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε εἶναι κυρίως τὰ ἑξῆς: Κοραῆς, Σαίξπηρ, Σλέγκελ,

17. Στὶς σημειώσεις του γιὰ τὴν κρίση ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ τὸ 1871 σχολιάζει μίᾳ συλλογῇ μὲ τὸν τίτλο *Μοιρολόγια* (δειγμα στίχων:

«Ἐμπρός σου μελάνη χαρτί καὶ κονδύλι
δεξί μου σὺ ἔπαρε χεῖρι μετὰ
καὶ γράψε μὲ δόναμη ἔχεις σὺ ὄση
δέν εἶχα στὸν κόσμονε...».

«Ἴσως ὁ τρόπος οὗτος ἐμβαίμων εἰς τὴν ποιητικὴν μας γλῶσσαν, ἂν ἤδη μάλιστα ὑπάρχη πού σνηθισμένος παρὰ τῷ λαῷ, φέρει τινα δόναμιν, διότι μὰ τὸ ναὶ πολλάκις αἰσθάνομαι τὸ τῆς νῦν ποιητικῆς γλώσσας ἀδύνατον καὶ πεζόν». Ἐπίσης σημειώνει γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Διάκο τοῦ Ἀ. Βαλαωρίτη («ἰδὶς τὸ ἀνέγκωσα»): «Ἄξιον λόγου ποίημα. (...) Πρὸ πάντων δέν εἶναι ὄσον ἔπρεπε δημοτικόν, διότι ἔχει πάρα πολλήν λογιότητα δι' ἐζητημένων ῥάσεων καὶ λέξεων δημοτικῶν μὲν, ἀλλ' οὐχὶ παγκόσμιον. Καὶ ὁ Φιλ. Ἰωάννου εἶπεν ὅτι πολλάς αὐτῶν δέν γνωρίζει». Ἀρχεῖο Σ.Α. Κουμανούδη, φ. 33. Ἐντούτοις, ἡ συλλογὴ *Μοιρολόγια* δέν προτάθηκε κἀν γιὰ ἔπαινο ἀπὸ τὸν Σ.Α.Κ. Παραθέτουμε ἕνα ἀκόμη σημεῖωμα, τοῦ 1893, γενικότερης σημασίας: «Ἄν ὁ Reipsch ἔλθων φέτος εἰς Ἑλλάδα δέν μὲ ἀναζητήση ἐδῶ, μάλιστα δὲ ὁ Ψυχάρης, εἶναι καὶ οἱ δύο πολὺ ἀξιοκατάκριτοι, διότι δέν εἶναι ἴσως ἄλλος ἐδῶ, ὅστις νὰ ἔγραφε παλιότερα περὶ γλώσσης κατὰ τὰ προσηγόμενα ἔτη, ἀφοῦ καὶ τὸ περὶ ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης διαγνώσιμα τῷ 1860 ἐγὼ εἶμαι ὁ συντάξας». Ἀρχεῖο Σ.Α. Κουμανούδη, φ. 35.

Γκαῖτε, Βύρων, Σίλλερ, Ντιντερό, Ρουσώ, Βολνέ.¹⁸ Ἐστὼ καὶ ἐνδεικτικά, τὰ ὀνόματα αὐτὰ θέτουν ἕνα πρόβλημα. Ὅρισμένα, ὅπως τοῦ Κοραῆ, ποτὲ δέν συνδέθηκαν μὲ τὶς ρομαντικές ἰδέες καὶ τὴ ρομαντικὴ διάθεση. Ἄλλοι ἐντάχτηκαν στὸν πρῶμο ρομαντισμὸ ἢ στὸ κατεξοχὴν ρεῦμα τοῦ ρομαντισμοῦ ἐκ τῶν ὑστέρων, ἔγιναν «ρομαντικοί»: Σαίξπηρ, Σλέγκελ, Γκαῖτε. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Ντιντερό καὶ ὁ Ρουσώ κατατάχτηκαν στὶς παρεκκλήσεις ἢ τὶς ιδιόμορφες περιπτώσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Βολνέ, ὅπως καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς πού ἄκμασαν στὸ γύρισμα τοῦ αἵαμα, γιὰ παράδειγμα ὁ Μερσιέ, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κουμανούδης παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσες συγγένειες, στὰ καθιερωμένα σχήματα καὶ τὶς περιοδολογήσεις συνήθως ἀποσιωπῶνται.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ καθιερωμένα σχήματα Κλασικισμοῦ -Ρομαντισμοῦ, ἀκόμη καὶ Διαφωτισμοῦ - Ρομαντισμοῦ, ἔχουν ἀρχίσει νὰ χάνουν στὶς νεώτερες μελέτες τὸ αὐτονόητο κύρος τους.

Ἐντούτοις, μίᾳ πρώτῃ ἐντύπωση εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν κλονισμένη αὐτὴ διπολικὴ περιοδολόγηση καὶ κατάταξη δίνονται κατὰ κανόνα δύο λύσεις. Ἡ μίᾳ τείνει νὰ ἐνσωματώσει αὐτὸ πού ἔως πρόσφατα ἀποκαλούσαμε *Προρομαντισμὸ* στὸν καθ'αυτὸ ρομαντισμὸ: ἔχουμε δηλαδὴ μίᾳ ἐπεκτατικὴ τάση τοῦ ρομαντισμοῦ πρὸς τὸ παρελθόν, τὴν κατάκτηση ὅλο καὶ μεγαλύτερου μέρους τοῦ 18ου αἵωνα. Ἡ ἄλλη, γλαφυρὸ δειγμα θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ τὸ βιβλίον τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη γιὰ τὸν *Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ*, παρουσιάζει μίᾳ ἐπεκτατικὴ τάση πρὸς τὸν 19ο αἴωνα, ἀφομοιώνοντας στὸ σύστημα τοῦ Διαφωτισμοῦ τὸν προρομαντισμὸ, τὴν κίνηση Ὀρμη καὶ Θύελλα, τοὺς Χέρντερ, Γκαῖτε, Σίλλερ, Σλέγκελ κ.ἄ. Ὁ Διαφωτισμὸς, κατὰ κάποιον τρόπο, οἰκισιοποιεῖται τὶς βασικές ἰδέες τοῦ Ρομαντισμοῦ. Τὰ ἐκατέρωθεν ἐπιχειρήματα καὶ ἱστορικὰ στοιχεῖα εἶναι ἀφθονα, ἰσοδύναμα καὶ ἐξίσου πειστικά. Τὸ πρόβλημα τίθεται ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού πρέπει νὰ διαλέξουμε ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο συστήματα θὰ υἱοθετήσουμε, νὰ ὀνοματίσουμε ἰδέες καὶ φαινόμενα γιὰ λογαριασμὸ κάποιων οἱ ὁποῖοι εἶναι σίγουρο ὅτι ἔθεταν τὶς ἐπιλογές τους μὲ διαφορετικούς ὅρους καὶ σέ ἄλλα συμφραζόμενα. Δέν ἔχω νὰ προτείνω μίᾳ νέα ὀπτική ἢ μεθοδολογία. Ἡ περίπτωση Κουμανούδη ἀποτελεῖ, ἀπλῶς, ἕνα χαρακτηριστικὸ καὶ γλαφυρὸ παράδειγμα τῶν ἐρωτημάτων πού ὑπαινισσόμαστε καὶ μᾶς δείχνει ἄλλη μίᾳ φορὰ πῶς τὰ δικὰ μας προβλήματα εἶναι ἰσοδύναμα, παρόμοια ἀλλὰ καὶ τόσο διαφορετικά ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς σκέψης καὶ λογοτεχνίας.

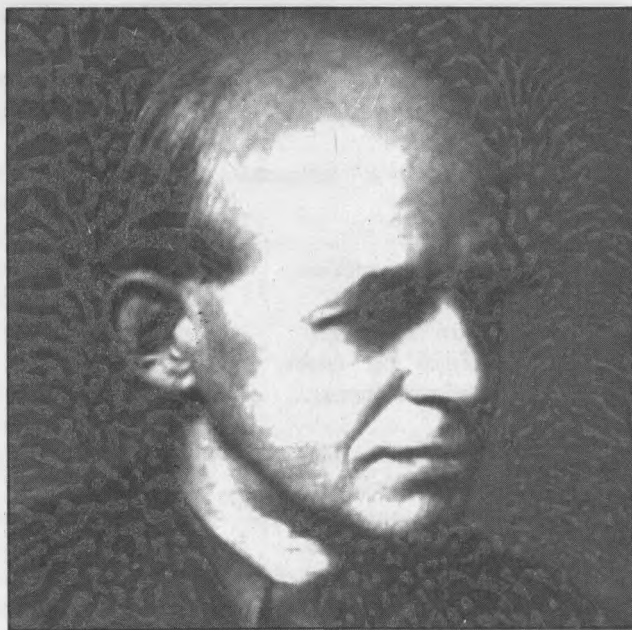
Παραπάνω ἀναφέρθηκε ὅτι ὁ Κουμανούδης δέν εἶναι κλασικιστὴς καὶ δέν εἶναι ἀντιρομαντικὸς. Εἶναι ὅμως ρομαντικός; Δέν μᾶς λείπουν τὰ δεδομένα γιὰ ν' ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, ἀλλὰ μᾶς λείπει —πρὸς τὸ παρόν— ἡ θεωρία ἐκείνη πού θὰ μᾶς ὑποβοηθοῦσε νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα σωστά.

18. «Δέν ἔχει τὸν Rousseau καὶ τὸν Voltaire καὶ τὸν Volney καὶ Molière οὔτε τοὺς βίους των τὸ Λεξικόν Σχιν. Λεβαδ. ἐνῶ ἔχει βίους Massillon καὶ Bourdaloue». Ἀρχεῖο Σ.Α. Κουμανούδη, φ. 34.

Στις 4 'Απριλίου συμπληρώθηκαν κί-
λας δέκα χρόνια από τό θάνατο του
μεγάλου Έλληνοιστή Ε.Ρ. Ντόντς, και ή
θέση του στίς κλασικές σπουδές πα-
ραμένει τό ίδιο προβληματική, όπως
τό 1951, όταν εκδόθηκε τό δημοφιλέ-
στερο έργο του *Οί Έλληνες και τό πα-
ράλογο*. Η ποικιλία των θεμάτων
τά όποία ασχολήθηκε ό Ίρλανδός κα-
θηγητής τής Ήξφόρδης είναι ταυτό-
χρονα έντυπωσιακά μεγάλη αλλά και
(ιδιότυπα) περιορισμένη. Τό νά μελε-
τήσει κανείς συστηματικά πλευρές
τής έλληνικής γραμματείας από τόν
Όμηρο στόν Πρόκλο, μέ ένδιάμε-
σους τούς τραγικούς, τούς σοφιστές,
τόν Πλάτωνα και τόν Πλωτίνιο δέν εί-
ναι ούτε συνηθισμένο, ούτε εύκολο.
Τό νά συμπεριλάβει μάλιστα τούς *Ήε-
ρούς λόγους* του Αΐλιου Άριστειδή,
τούς χριστιανούς Πατέρες και τόν Ήω-
ριγένη ξεπερνάει κατά πολύ τίς συνη-
θειες των Βρετανών κλασικών φιλο-
λόγων. Τέτοιο εύρος ένδιαφερόντων έ-
χει τό αντίστοιχό του μόνο στους γερ-
μανούς σοφούς του 19ου αιώνα και σε
σχετικά λιγοστές σύγχρονες μορφές.

Παρατηρώντας ώστόσο κανείς τά
συγκεκριμένα σημεία πού τράβηξαν
τήν προσοχή του Ντόντς στους συγ-
γραφείς αυτούς διαπιστώνει μίαν έμ-
μονή σε συναφή και άλληλένδετα με-
ταξύ τους ζητήματα. Η άτη του Άγα-
μέμνονα, ό θυμός τής Μήδειας, ή βακ-
χική μανία, ή επιστροφή εις έαυτόν του
Μάρκου Αύρηλίου, του Έπίκτητου
και του Πρόκλου, ή έκστασις του
Πλωτίνου, οι μύχιες σκέψεις του Άρι-
στειδή, ή άμαρτία και ή άπολύτρωσις
των χριστιανών: όλες οι προσεκτικά
έπιλεγμένες έννοιες πού άπαντούν συ-
χνά στίς μελέτες του Ντόντς, μας πα-
ραπέμπουν, μέ τόν τρόπο τους, στόν
έσω άνθρωπο — ή καλύτερα, κάτι πού
είναι ακόμα πιό προβληματικό, στήν
ιστορία του *έσω ανθρώπου*.

Τό έγχείρημα αυτό έχει προφανώς τίς
καταβολές και τούς προδρόμους του.
Η *Ψυχή* του Ε. Ρόντε (1894), ή *Παι-
δεία* του Β. Γαϊγκερ (1934 κ.ε.), Η
άνακάλυψη του πνεύματος του Μπ.
Σνέλ (1947), έργα από τά όποία ό
Ντόντς διδάχτηκε πολλά, έχουν πα-
ρόμοιες ευαισθησίες και φωτίζουν μέ
τή μέθοδο και τίς διεισδυτικές τους
παρατηρήσεις όψεις τής πνευματικής
ζωής τής αρχαιότητας πού θά ξανα-
κάνουν τήν εμφάνισή τους στους *Έλ-
ληνες και τό παράλογο*. Είναι χαρα-
κτηριστικό μάλιστα ότι σ' όλα αυτά
τά έργα ό έλληνικός κόσμος αρχίζει
μέ τόν Όμηρο και σταματά λίγο μετά
τόν Πλάτωνα: γιά τήν πλειονότητα
των Έλληνοιστών τής εποχής, ή έλληني-

Ψυχανάλυση και ιστορία

Δέκα χρόνια από τό θάνατο του Ε.Ρ. Ντόντς

του Δημήτρη Κυρτάτα

κή ιστορία σταματούσε μέ τή μάχη
τής Χαιρώνειας: ακολουθούσε κάτι
πολύ διαφορετικό, στό όποιο είχε δο-
θεί από τόν πρώτο του μελετητή, τόν
Ζ.Γκ. Ντρώζεν, ή όνομασία «έλληני-
σμός» (= έλληνοιστική έποχή).

Ό Γαϊγκερ, όπως είναι γνωστό,
στράφηκε άργότερα στή χριστιανική
γραμματεία και σε μεγάλη πιά ηλικία
κατέγραψε τίς προκαταρκτικές σκέ-
ψεις αυτού πού ήλπιζε κάποτε νά όλο-
κληρώσει σε τέταρτο τόμο τής *Παι-
δείας* του. Ό τόμος αυτός δέν γράφτη-
κε ποτέ, και τό μικρό βιβλίο *Ό πρώι-
μος χριστιανισμός και ή έλληνική παι-
δεία* (1961) παρέμεινε εισαγωγή και
ταυτόχρονα τελευταία λέξη στό νέο
αυτό έρευνητικό πεδίο. Κατά πρό-
μοιο τρόπο ό Ντόντς θέλησε νά «συμ-
πληρώσει» τούς *Έλληνες και τό πα-
ράλογο* μέ τό μικρό βιβλίο του *Έθني-
κοί και χριστιανοί σε μιά εποχή άγω-*

νίας (1965), πού άνιχνεύει κι αυτό τό
διάλογο των έθνικών μέ τούς πρώτους
χριστιανούς. Χωρίς νά μπορούμε νά
μπούμε έδώ σε πολλές λεπτομέρειες,
αξίζει νά σημειώσουμε ότι λίγο πριν τά
μέσα του 20ου αιώνα είχε άναδειχτεί
σε όλο της τόν πλούτο ή «ύστερη άρ-
χαιότητα», μιά εποχή πού συμπερι-
λάμβανε κατά κάποιο τρόπο σε μιά έ-
νότητα τή σύνθεση του έλληνοιστικού,
του ρωμαϊκού και του χριστιανικού
κόσμου. Μελετητές όπως ό Γαϊγκερ
και ό Ντόντς άνοιγαν τώρα τό δρόμο
γιά τήν κατανόηση τής πνευματικής
κληρονομιάς αυτού του κόσμου. Πρέ-
πει νά δούμε τά δύο μικρά βιβλία τους
γιά τά όποία έγινε λόγος κάτω άπ' αυ-
τό τό πρίσμα γιά νά καταλάβουμε τήν
πραγματική τους καινοτομία. Τά προ-
γενέστερα έργα πού άσχολούνταν μέ
τήν ίδια περίοδο άναφέρονταν είτε
στόν κόσμο των έθνικών είτε στόν κό-
σμο των χριστιανών — πολύ σπάνια

και στους δύο αυτούς κόσμους μαζί, και πάντως στις διαφορές τους και όχι στα κοινά τους σημεία.

Έκτός από τους κλασικούς γερμανούς φιλόλογους, ο Ντόντς αναγνώριζε πάντα τις όφειλές του και στους μελετητές της θρησκείας. Χωρίς τὰ πορίσματα του Μ.Π. Νίλσον για τή θρησκεία των Έλλήνων είναι ζήτημα αν θά μπορούσε νά προχωρήσει τό δικό του πολύ πιό σύνθετο και πρωτότυπο δρόμο. Μεγαλύτερη άκόμα είναι ή όφειλή του στόν Α.Ζ. Φεστυζιέρ, ιδιαίτερα σέ ζητήματα Ιστορίας του χριστιανισμού. Θά πρέπει όμως νά γίνει ξεχωριστά λόγος για τό δάσκαλό του, τόν Γκ. Μάραυ. Τό βιβλίο του Μάραυ πού άσκησε τή μεγαλύτερη επίδραση τήν εποχή του ήταν τὰ *Έσσερα στάδια τής ελληνικής θρησκείας* (1912). Προετοιμάζοντας τό 1925 μιά νέα έκδοση, ο Μάραυ αισθάνθηκε τήν ανάγκη νά προσθέσει ένα άκόμα κεφάλαιο και νά αλλάξει τόν τίτλο σέ *Πέντε στάδια τής ελληνικής θρησκείας*. Στο «πέμπτο στάδιο» κάνει τήν εμφάνισή της ή θρησκευτική σκέψη τής «ώστερης αρχαιότητας» για τήν όποία έγινε ήδη λόγος. Έδω, συναντάμε για πρώτη ίσως φορά, καθαρά διατυπωμένη τήν άποψη ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ανθρώπων τής ίδιας εποχής πού πρεσβεύουν διαφορετικά δόγματα είναι συγγενέστερες μεταξύ τους άπό τής θρησκευτικές πεποιθήσεις ανθρώπων διαφορετικών εποχών πού πρεσβεύουν τά ίδια δόγματα. Στις πρώτες κιόλας σελίδες του βιβλίου του για τούς έθνικούς και τούς χριστιανούς, ο Ντόντς δηλώνει ότι δέν τόν ενδιαφέρουν τόσο οι διαφορές των δύο αντιμαχόμενων στρατοπέδων όσο οι κοινές τους τοποθετήσεις και τά κοινά τους βιώματα.

Όσο μεγάλες πάντως κι αν είναι οι όφειλές του Ντόντς σέ ανθρώπους όπως ο Μάραυ και ο Γαίγκερ, θά πρέπει νά τονίσουμε ότι μόνον αυτός άνέδειξε σέ αντικείμενο μελέτης τό θρησκευτικό βίωμα. Στα έργα των δύο άλλων, θρησκεία είναι κυρίως τά δόγματα, και διάλογος έθνικών και χριστιανών, οι φιλοσοφικοί χαρακτήρα συζητήσεις για τή φύση του θεού και τό ρόλο τής θείας πρόνοιας. Για τόν Ντόντς αντίθετα, παράλο πού οι συγγραφείς πού επέλεξε νά μελετήσει ήταν οι κατ' έξοχήν φιλόσοφοι τής εποχής τους, όπως ο Πλωτίνος και ο Ωριγένης, θρησκεία είναι κυρίως ο τρόπος πού βιώνουν οι άνθρωποι τής σχέ-

σεις τους μέ τό θείο, μέ τόν κόσμο, και μέ τόν έαυτό τους. Η διαφορά αντικειμένου οδήγησε σέ τελείως διαφορετική προσέγγιση και μέθοδο.

Αξίζει έδω νά σταθούμε σέ μιά λεπτομέρεια. Όταν αντικείμενο μιάς έρευνας είναι ή θεολογία ή τά δόγματα, επόμενο είναι ότι αυτά θά αναζητηθούν στα έργα των θεολόγων και των φιλοσόφων. Όταν όμως κανείς ενδιαφέρεται για τή θρησκευτική εμπειρία και τό θρησκευτικό βίωμα θά ήταν πιό λογικό νά τά αναζητήσει σέ έργα πού παρέχουν πληροφoρίες για τή ζωή των απλών ανθρώπων. Ίσως μάλιστα κατά προτίμηση των μή καλλιεργημένων ανθρώπων. Ο ίδιος ο Ντόντς δηλώνει ότι ασχολείται περισσότερο μέ τούς έθνικούς άπ' ότι μέ τούς χριστιανούς επειδή τούς γνωρίζει καλύτερα. Μπορούμε νά συμπληρώσουμε ότι ασχολείται περισσότερο μέ τούς φιλόσοφους και τούς θεολόγους επειδή τούς καταλαβαίνει καλύτερα. Λόγω τής παιδείας αλλά και τής ιδιοσυγκρασίας του, ο Ντόντς αισθανόταν άνετα μόνο στό κόσμο τής φιλοσοφικά επεξεργασμένης σκέψης. Επιδεικτικά άπόντες άπό τό έργο του είναι οι συγγραφείς τής Καινής Διαθήκης και οι βίοι των άγιων. Η *έκστασις* του Πλωτίνου, πού είναι διατυπωμένη μέ δρους κλασικής φιλοσοφίας κάνει συχνά τήν εμφάνισή της στό βιβλίο για τούς έθνικούς και τούς χριστιανούς. Η *έκστασις* του Παύλου, πού καταγράφεται μέ τρόπο άπλοϊκό στις Πράξεις των Άποστόλων, δέν αναφέρεται ούτε μιά φορά.

Δέν είναι δυνατόν νά άπαριθμήσουμε έδω όλες τής επιρροές πού δέχτηκε ο Ντόντς στή μελέτη τής ελληνικής θρησκείας. Θά πρέπει ωστόσο νά αναφέρουμε ειδικά τήν Τζαϊν Χάρισον, παράλο πού αντικείμενό της ήταν κυρίως ή κοινωνική καταγωγή τής ελληνικής θρησκείας σέ μιά εποχή πολύ μακρινή για νά σχετίζεται άμεσα μέ τής επιλογές του Ντόντς. Η Χάρισον όμως, όπως και ο Μάραυ έφερε στή μελέτη τής θρησκείας τής θεωρητικές προσεγγίσεις των ανθρωπολόγων και του Ντυρκέμ, καινοτομία πού έμελλε νά άσκήσει μεγάλη επίδραση για πολλές δεκαετίες. Αν και ο Ντόντς δέν έπρόκειτο νά ακολουθήσει τήν ίδια μέθοδο, δέχτηκε ωστόσο τό βασικό δίδαγμα ότι μελέτη τής θρησκείας χωρίς προσφυγή στή θεωρία δέν είναι δυνατόν νά άποφέρει καρπούς. Έτσι, αν τό τελετουργικό και τό λατρευτικό μέρος τής θρησκείας μπορούσε νά γίνει κατανοητό μέ τή βοήθεια τής κοινωνιολογίας και τής ανθρωπολογίας, τό

θρησκευτικό βίωμα μπορούσε νά γίνει κατανοητό μόνο μέ τή βοήθεια τής ψυχολογίας.

Οι περισσότεροι φιλόλογοι και ιστορικοί πού διάβασαν τής μελέτες του Ντόντς τήν εποχή πού γράφτηκαν, άποδέχτηκαν τήν παρουσία του Φρόνυτ μέσα στή συζήτηση για τή σκέψη και τά θρησκευτικά βιώματα των αρχαίων, ως μιά παραξενιά πού θά μπορούσε και νά λείπει. Όπαδοί τής ψυχανάλυσης πού νά ασχολούνται μέ τή θρησκεία υπάρχουν πολλοί, αλλά φιλόλογοι και ιστορικοί τής αρχαιότητας πού νά τεκμηριώνουν τής άπόψεις τους στήν *Έρμηνεία των όνείρων* υπάρχουν ελάχιστοι. Διαβάζοντας ωστόσο τόν Ντόντς χωρίς τήν ψυχαναλυτική του τεκμηρίωση, άκόμα και ό πιό καλός πιστος αναγνώστης, μολότι άντιλαμβάνεται τήν άξία του έγχειρήματος, δέν μπορεί νά άφομοιώσει τά πορίσματά του, και έτσι, δέν μπορεί ούτε νά βελτιώσει, ούτε νά τά συνηχίσει. Και σήμερα άκόμα, ενώ άκούγονται πολλοί έπαινοι για τόν Ντόντς, μένει κανείς μέ τήν εντύπωση ότι τό έργο του έχει κιόλας καταλάβει μιά περιβλεπτή θέση στό μουσειό των ιδεών: ή σκέψη του, εκτός από μεμονωμένες παρατηρήσεις, δέν γονιμοποιεί άλλους μελετητές.

Οι κακές σχέσεις των φιλόλογων και των περισσότερων ιστορικών μέ τή θεωρία γενικότερα και τήν ψυχανάλυση ειδικότερα θά ήταν άρκετός λόγος για νά παραμείνει τό έργο του Ντόντς στό περιθώριο, αλλά δέν είναι ο μόνος λόγος. Αν διαβάσουμε προσεκτικά τό έργο μεταγενέστερων μελετητών πού ασχολήθηκαν μέ συναφή αντικείμενα και πού αναζητήσαν μέ τήν ίδια επιμονή θεωρητικά στηρίγματα

τα, θά δοϋμε ότι και πάλι τό έγγείρημα του Ντόντς παραμένει μετέωρο και προβληματικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε ο Π. Μπράουν ούτε ο Μ. Φουκώ διαλέγονται έποικοδομητικά μέ τό έργο του Ντόντς. 'Ο βασικός λόγος βρίσκεται νομίζω σ' ένα θεωρητικό πρόβλημα πού ο Ντόντς ούτε έλυσε, αλλά ούτε και αντιμετώπισε ποτέ ρητά: ή σχέση της ψυχανάλυσης μέ τήν ιστορία είναι έγγενώς αντιφατική.

Πράγματι, όπως τό άσυνείδητο τής ψυχανάλυσης στερείται τής έννοιας του χρόνου, ο ιστορικός χρόνος δέν μοιάζει να έπιφέρει άλλαγές στό άσυνείδητο. "Η, για να πούμε τό ίδιο πράγμα διαφορετικά, άποδοχή τής ψυχαναλυτικής θεωρίας φαίνεται να σημαίνει άποδοχή τής παγκοσμιότητας των ψυχικών έμπειριών: τό ίδιο πόδιο σύμπλεγμα βιώνεται περίπου μέ τόν ίδιο τρόπο σε όλες τις έποχές και σε όλους τους πολιτισμούς. Οι ψυχαναλυτές πού έστρεψαν τό ενδιαφέρον τους στή ιστορία, φαίνεται να άποδέχονται σε γενικές γραμμές αυτή τή θεωρητική τοποθέτηση. Άρκεί να ξέσουμε τις άκριβείς συνθήκες υπό τις όποιες έζησε ένα άτομο για να συμπεράνουμε τήν ψυχική του διάθεση, στην όποία συμπεριλαμβάνεται και τό θρησκευτικό του συναίσθημα.

'Ο Ντόντς όμως ήταν φιλόλογος και ιστορικός, δέν ήταν ψυχαναλυτής και έτσι ξεκίνησε άνάποδα. Άναζήτησε στί πηγές του πληροφορίες για τό θρησκευτικό συναίσθημα και προσπάθησε εκ των ύστερών να τό κατανοήσει μέ ψυχαναλυτικούς δρους. Τό άποτέλεσμα ήταν περιεργο. Οι πηγές του όδήγησαν τόν Ντόντς στό συμπέρασμα ότι τά θρησκευτικά βιώματα δέν ήταν ίδια όλες τις έποχές. 'Η ψυχαναλυτική θεωρία θά μπορούσε να δεχτεί ότι διαφορετικές συνθήκες 'δηγούν σε διαφορετικές ψυχικές διαθέσεις, αλλά πώς θά μπορούσε να εξηγηθεί μία γενική και σχετικά όμαλή εξέλιξη των άσυνείδητων λειτουργιών του ανθρώπου διαμέσου των αίωνων; 'Η εξέλιξη τήν όποία πιστοποίησε ο Ντόντς είναι έννοια τής ιστορίας, όχι τής ψυχολογίας.

'Ο Ντόντς δέν είχε δυσκολία να άπαντήσει στό έρώτημα αυτό. "Αν οι άσυνείδητες λειτουργίες του ανθρώπου έχουν τή δική τους ιστορία, αυτό όφείλεται στό ότι ή ιστορία πορεύεται μέ τέτοιο τρόπο ώστε να επηρεάζει τους έξωτερικούς δρους ύπαρξης του ανθρώπου. "Ετσι, παρόλο πού πολλά θρησκευτικά βιώματα επαναλαμβάνονται σχεδόν πανομοιότυπα κάθε φο-

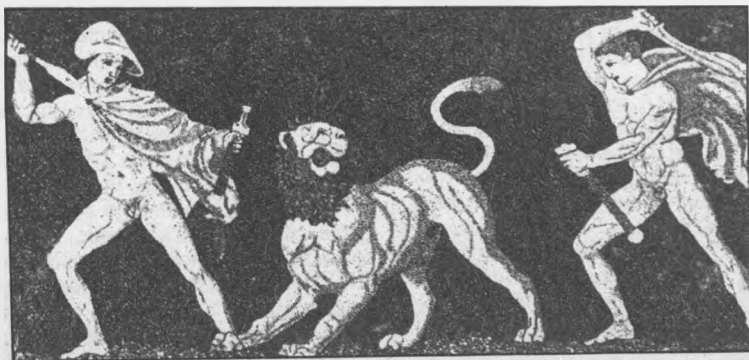
ρά πού οι άνθρωποι αντιμετώπιζον παρόμοια προβλήματα, ή ίδια ή ανθρώπινη συνείδηση, ή βαθύτερη σχέση του ανθρώπου μέ τόν έαυτό του (και μέ τό θεό), στό βαθμό πού είναι μία άσυνείδητη λειτουργία, εξελίσσεται μέ χρόνους και δρους καθαρά ιστορικούς. 'Ο άνθρωπος τής αρχαϊκής έποχής, για παράδειγμα, μπορούσε να αισθανθεί ένοχη δέ' γνώριζε τό ήθικό άμάρτημα μέ τις τύψεις συνείδησης πού τό συνοδεύουν. Για τό χριστιανό και τόν έθνικό τής ύστερης αρχαιότητας, από τήν άλλη, ή έσωτερικευμένη συνείδηση ήταν τόσο άναπτυγμένη, ώστε να άποτελεί οδηγό βίου — άκόμα και οδηγό προς τό θάνατο. Τελικά, για να συνοψίσουμε μέ πολύ σχηματικό τρόπο ένα ιδιαίτερα σύνθετο ζήτημα, θά μπορούσαμε να πούμε ότι, για τόν Ντόντς, ή ανθρώπινη συνείδηση έχει ιστορία γιατί ύφίσταται τις επιδράσεις τής κοινωνικής ιστορίας. Καθώς ο αρχαϊός κόσμος οδηγούνταν μέσα από τις αντιφάσεις του στή φθορά και στήν παρακμή, ο άνθρωπος βίωσε τήν έξωτερική πίεση ως άνασφάλεια και άγωνία. 'Η θρησκεία πού μπορούσε να του μεταδώσει τό αίσθημα κάποιας ασφάλειας σ' έναν κλυδωνιζόμενο κόσμο είχε κάθε λόγο να κερδίσει τήν ψυχή του.

'Αλλά ο κόσμος τής ύστερης αρχαιότητας δέν πορευόταν προς τή γενική φθορά, τήν παρακμή και τήν καταστροφή. Οι σημερινοί ιστορικοί ξέρουν ότι τόν ίδιο καιρό πού κάποιες τάξεις καταστρέφονταν και άγωνιούσαν, κάποιες άλλες άναδεικνύονταν και αισιοδοξούσαν. Άπαντάντας στόν Ντόντς και στήν προηγούμενη γενιά ιστορικών, ο Π. Μπράουν άποκάλεσε τήν ίδια έποχή, έποχή φιλοδοξίας. Στο βιβλίο του *Τό φτιάξιμο τής ύστερης αρχαιότητας* (1978), ο Μπράουν ισχυρίζεται ότι ενώ συντελούνταν πράγματι άλλαγές πού άνέδειξαν τό χριστιανισμό, μεταμορφώνοντας ταυτόχρονα και τόν παγανισμό, δέν μπορούμε να μιλάμε για αύξανόμενη έξωτερική πίεση πού δυνάμωνε τό έσωτε-

ρικό συναίσθημα της άγωνίας και τής ένοχής. Διερευνώντας τό φαινόμενο του άσκητισμού και του μοναχισμού, ο Μπράουν δέν είδε, όπως ο Ντόντς, τόσο πολύ μία έντεινόμενη έσωτερική ένοχη πού στρέφει τό μίσος του ανθρώπου έναντίον του ίδιου του του σώματος, όσο μία νέου τύπου κοινωνική σχέση και ένα νέου είδους πλέγμα έξουσίας. Μέ τή νέα πνοή πού έφερε ο Μπράουν στίς ιστορικές σπουδές, ή κοινωνιολογία έμοιαζε να ξανακερδίζει έδαφος σε βάρος τής ψυχολογίας.

'Αντί έπιλόγου στίς σύντομες αυτές παρατηρήσεις, θά ήθελα να έπισημάνω ότι τόσο τό καινούργιο βιβλίο του Μπράουν, *Τό σώμα και ή κοινωνία*, όσο και τό άνολοκλήρωτο έργο του Φουκώ, *'Η ιστορία τής σεξουαλικότητας*, επανέρχονται μέ τόν τρόπο τους στά ίδια προβλήματα. Δέν μπορώ να σταθώ εδώ στα νέα μεθοδολογικά και θεωρητικά δεδομένα, αλλά τό γεγονός ότι τό άσυνείδητο, ή συνείδηση και οι σχέσεις των ανθρώπων μέ τό σώμα τους και τόν έαυτό τους κάνουν και πάλι τήν εμφάνισή τους, μας βεβαιώνει ότι δέν έχουμε άκόμα ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς μας μέ τόν Ντόντς και τό «παράλογο» πού εισηγήθηκε. Άντί να συνεχίζουμε τους έπαίνους για τό έργο του, θά ήταν ίσως καλύτερο να τό ξαναδιαβάσουμε κάτω από τό φώς πού τώρα του ρίχνεται.

Υ.Γ. Άποτιμώντας τήν έπικαιρότητα του Ντόντς, δέκα χρόνια μετά τό θάνατό του, άξίζει να σταθούμε και σε ένα άλλο ζήτημα. 'Ως κλασικός φιλόλογος πού απέδιδε τόσο μεγάλη σημασία στίς λέξεις και στίς έννοιες, είναι παράδοξο ότι πίστευε στήν άνάγκη των μεταφράσεων. Οι έλληνικές σπουδές γι' αυτόν, όχι μόνο δέν κινδύνευαν από τις μεταφράσεις, αλλά μόνο χάρη σ' αυτές θά μπορούσαν να περισωθούν. "Όσο σημαντικές κι αν είναι οι λέξεις, ο Ντόντς φαίνεται να πίστευε ότι τό άσυνείδητο έχει τή δική του γλώσσα.

Σώπαινε ακόμα, 'Αλτουσέρ!

του 'Ετιέν Μπαλιμπάρ

Ναί, σώπαινε ακόμα, αφού θά μιλήσουμε έμεις για σένα. 'Αλλά αν δέν τό κάνουμε έμεις, ποιός θά τό κάνει; Και αν κανένας δέν μιλήσει, δέν σοῦ μιλήσει, πρέπει νά σωπαίνεις αιώνια. "Οχι μόνο «δημόσια», αλλά και «ιδιωτικά».

"Επρεπε αλήθεια νά αρχίσω ἔτσι; Τό 1984 ἤ τό 1985, ὁ 'Αλτουσέρ μου εἶχε πει: ὄλοι έσεῖς μιλάτε για μένα! "Ολος ὁ κόσμος μου μιλάει για μένα, μου λέει τίς αλήθειές μου. Μόνο ἐγώ δέν ἔχω δικαίωμα στό λόγο. Καί ἦταν αλήθεια. "Ηταν αλήθεια ιδιωτικά, γιατί ἡ πραγματικότητα τοῦ φόνου καί ἡ ὑποψία τῆς τρέλας διαφθείρουν τή φιλία. "Ηταν δημόσια αλήθεια κυρίως, αλλά μέ τρόπο ἀκόμη πιό ἀντιφατικό. Δέν μιλάμε για τόν 'Αλτουσέρ, ὅπωςδήποτε ὄχι... 'Αλλά θά ξαναμιλούσαμε, νά εἶστε σίγουροι, αν τύχαινε καί ἀποτολμούσε ὁ ἴδιος νά μιλήσει. Θά ξαναμιλούσαμε ὅπως μιλήσαμε, έντονα, στό τέλος τοῦ 1980 καί τήν ἀρχή τοῦ 1981, για νά προτείνουμε ἐρμηνείες καί κρίσεις για τό φόνο τῆς 'Ελένης, καταγγελίες γεμάτες ἀγαλλίαση καί πένθιμες δικαιολογίες. "Ενας καθηγητής στή Σορβόννη δήλωσε ἀπό καθέδρας: «'Εγώ σᾶς τό εἶχα πει, ὅτι αὐτή ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀνθρωποκτόνος». Παλιοί φίλοι εἶπαν: ἡ γυναίκα του δέν ἦταν τύρανός του (παραμένει τό ὅτι ὑπῆρξε θύμα του). 'Αλλά ἐδῶ καί ὀκτώ χρόνια ὑπάρχει μόνο ἡ σιωπή, πού μόλις διακόπτεται, πού μόνο ἀπό λάθος διακόπηκε κάποιες φορές. Μιά στενάχωρη σιωπή για ὀρισμένους. Τρομαγμένη για ἄλλους, πού ἀναρωτιοῦνται ποιά σημασία δίνουν στήν δική τους ἱστορία ἐκ τῶν ὑστέρων αὐτά τά γεγονότα. Στρατηγική ἀλλοῦ: τό τάδε φυλλάδιο ἐναντία στόν «στρουκτουραλισμό» τῶν δεκαετιῶν '60-'70, πού κυκλοφόρησε πρόσφατα μέ ἐπιτυχία, δέν παρυσίαζε ὡς ἐκπρόσωπο τῆς γαλλικῆς μαρξιστικῆς ἐκδο-

χῆς τόν... Μπουρντιέ (πού πρέπει νά ἐκτίμησε τό δῶρο)! Σιωπή σέ ἐγγήγορη ἄλλωστε: γιατί ἀρκεῖ νά ἐμφανιστεῖ ὁ «μαρξιστής φιλόσοφος», ἀκριβῶς αὐτός, ἔξω ἀπό τούς τοίχους τοῦ νοσοκομείου για νά καταγγείλουν οἱ ἐφημερίδες τό σκάνδαλο καί νά τόν ὑποδείξουν ὡς στόχο σέ αὐτούς πού θά αὐτοδιορίζονταν τιμωροί καί ἐκδικητές τῆς κοινωνίας. "Οχι μόνον σώπαινε, 'Αλτουσέρ, αλλά κρύφου, φρόντισε ὡστε νά συνεχίσουν ὄλοι νά ἀγνοοῦν τήν κόλαση ὅπου ἐσύ ὁ ἴδιος ἐριξες τόν ἑαυτό σου. Φρόντισε ὡστε οἱ ἴδιοι οἱ φίλοι σου ἐντρομοί νά σέ ἀναζητοῦν ἐκεῖ, ὅσο τό δυνατόν λιγότεροι, ὅσο τό δυνατόν πιό σπάνια. Περίμενε τίς μαρτυρίες, τίς βιογραφίες, τίς κλινικές μελέτες. "Ετσι τό ἐρώτημα, αν ἡ σιωπή σου εἶναι ἡ δική σου σιωπή ἤ ἐκείνη πού σοῦ ἐπιβάλλουν, θά ἀναδειχθεῖ ἀναπάντητο.

"Η σιωπή τοῦ 'Αλτουσέρ: μπορούμε ἄραγε νά τήν παραβάλλουμε μέ ἐκείνη τοῦ Χέλντερλιν, τοῦ Νίτσε, τοῦ 'Αρτώ, αὐτές τίς «ἀπουσίες ἔργου» πού γοήτευαν τόν Φουκῶ; 'Αλλά ὁ φονιάς φιλόσοφος, πού ἴσως μένει στήν ἱστορία χάρη σέ αὐτή τήν ἰδιαιτερότητα, δέν μοιάζει μέ τόν ποιητή ἤ τό φιλόσοφο πού παραληρεῖ. 'Εξού καί οἱ περιέργες ἐρωτήσεις πού κάνουν οἱ τυχαῖοι καλοθελητές σέ ὅποιον ὑποτίθεται ὅτι «τόν βλέπει»: τί γίνεται ὁ 'Αλτουσέρ; πάνω σέ τί δουλεύει; τί γράφει; τί σκέφτεται για τήν κατάσταση;

"Η σιωπή τοῦ 'Αλτουσέρ, καθώς καί ὁ θάνατος τῆς γυναίκας του, δέν εἶναι οὔτε «ιδιωτική» οὔτε «δημόσια» (ὅπως δέν εἶναι οὔτε ιδιωτικοί οὔτε δημοσιοί, σύμφωνα μέ τόν ὀρισμό πού προτείνει, οἱ «ἰδεολογικοί μηχανισμοί τοῦ κράτους»). Παραδόξως ἡ σιωπή αὐτή ἔχει, ἐπίσης, κάτι τό πολιτικό. "Η καλύτερα, αἰχμαλωτίζει κάτι ἀπό τήν πολιτική, τά ἀποτελέσματα καί τήν σημερινή κατάστασή

της, ἂν καί δέν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ μόνον σέ αὐτή. Εἶναι ἡ σιωπή ἑνός ἀνθρώπου θαμμένου ζωντανοῦ, ἑνός νεκροῦ πού ζεῖ μέσα στή φιλοσοφία καί μέσα στήν πολιτική.¹

Ὅλα αὐτά εἶναι πολύ μακάβρια, θά πεῖτε. Εἶναι τά γεγονότα. Δέν περιμένετε, βέβαια, νά καμωνόμαστε ὅτι εἶναι χωρίς συνέπειες. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐγώ, ἀπό τή μεριά μου, εἶμαι ἀνίκανος γιά κάτι τέτοιο.

Πῶς μιλάει κανεῖς γιά ἕναν ζωντανό νεκρό; Ὅπως γιά ἕναν νεκρό, ἢ ὅπως γιά ἕναν ζωντανό; Σέ ποιόν χρόνο τῆς γλώσσας: στόν ἐνεστώτα ἢ στόν παρελθόντα; Λέει κανεῖς «ὁ Ἄλτουσέρ σκέφτεται ὅτι...», ἢ «ὁ Ἄλτουσέρ σκεφτόταν ὅτι...»; Γιατί ὄχι σέ μέλλοντα χρόνο «ὁ Ἄλτουσέρ θά σκεφεῖ ἴσως ὅτι...»; Καί σέ ποῖο πρόσωπο μιλάς ὅταν ἀναφέρεσαι σέ αὐτόν: λές «αὐτός», ὅπως γιά μιά «περίπτωση», ἕνα ἱστορικό πρόσωπο ἢ ἕναν ἐξέχοντα καθηγητή; ἢ τοῦ λές «ἐσύ», ὅπως σέ ἕνα φίλο ἢ σέ ἕνα σύντροφο; Πῶς νά καταφέρουμε νά βροῦμε ἐδῶ ἕνα «αὐτός» πού θά ἀκούγεται σάν ἕνα «ἐσύ»;

Τέλος γιά ποῖο πράγμα (τοῦ) μιλάς; Εἶναι δύσκολο νά μὴν ἀρχίσεις ἀπό αὐτό πού, ἂν δέν προσέξουμε, θά ἐπαιρνε τή μορφή τῆς εἰμαρμένης.

Σέ ποιά στιγμή συνειδητοποίησα ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ «κατέστρεφε», «ἀποδιάρθρωσε» ἢ «χαλοῦσε» αὐτό πού εἶχε φτιάξει; Ἦταν τή μέρα ἐκεῖνη τοῦ Αὐγούστου 1980 ὅταν, ἐξαντλημένος ἀπό τήν ἀϋπνία, μπουκωμένος μέ φάρμακα πού τόν ἔφεραν στά σύνορα τῶν παραισθήσεων, μοῦ τό εἶπε ξεκάθαρα; Δέν θά αὐτοκτονήσω, θά κάνω κάτι χειρότερο. Θά καταστρέψω αὐτό πού ἔχω κάνει, αὐτό πού εἶμαι γιά τούς ἄλλους καί γιά μένα... (Γιατί, οὔτε κἀν ὑποψίαστηκα, οὔτε μιά στιγμή, ὅτι αὐτή ἡ καταστροφή μπορούσε ἐπίσης νά εἶναι ἡ καταστροφή μιᾶς ἄλλης);

Στήν πραγματικότητα ἦταν πολύ πιό πρῖν (ἔστω καί ἂν τό κατάλαβα ἐκ τῶν ὑστέρων), τόν Ἰούνιο τοῦ 1976, ἀκριβῶς ὅταν διάβασα ἕνα «ἀνέκδοτο» ἄρθρο, τοῦ ὁποῖου μοῦ εἶχε δώσει τό χειρόγραφο. Νά θυμῆσω σύντομα περὶ τίνος ἐπρόκειτο.

Ὁ Ἄλτουσέρ εἶχε κληθεῖ νά συμμετάσχει σέ ἕνα γαλλο-αμερικανο-σοβιετικό «συμπόσιο γιά τό Ἄσυνειδητο», πού προετοιμαζόταν πολλά χρόνια καί ἐγινε τελικά στήν Τυφλίδα τῆς Γεωργίας τό 1979. Δέν πῆγε ἐκεῖ, ἀλλά εἶχε ἀπό πρῖν συντάξει καί στείλει στόν Γάλλο ὀργανωτή (τόν Δρ. Λεόν Σερτόκ) ἕνα μεγάλο καί τεκμηριωμένο κείμενο μέ τίτλο «Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ δόκτορα Φρόντ». Συγχρόνως, ὅπως τό συνήθιζε, ἔστειλε ἀντίγραφα σέ κάποιους φίλους ζητώντας τή γνώμη τους γιά τήν μορφή καί τό περιεχόμενο. Ἦμουν ἕνας ἀπό αὐτούς, μαζί μέ τήν Ἐλισάβετ Ρουντινέσκο, τόν Ζάκ Νασίφ καί τόν Μισέλ Πεσέ—ὅπως ἔμαθα ἀργότερα. Καί οἱ τρεῖς, φαίνεται, ὅτι τό βρῆκαν λανθασμένο καί ἐπικίνδυνο, καί ἀπέτρεψαν τόν Ἄλτουσέρ ἀπό τό νά τό δημοσιεύσει ὅπως ἦταν. Πείστηκε ἀπό τά ἐπιχειρήματά τους; Ἦ ἀπλῶς αὐτοί συνάντησαν τή δικιά του ἀπόρριψη; Πάντως ἀπέσυρε τελειῶς τό κείμενο, καί τό ἀντικατέστησε μέ ἕνα ἄλλο.²

Ἐγώ ὥστόσο—ἄσχημα πληροφορημένος καθώς ἦμουν γιά τίς θεωρητικές συζητήσεις καί τόν συσχετισμό δυνάμεων πού ἐπικρατοῦσε στους ψυχιάτρους καί τούς ψυχαναλυτές—ξαφνιάστηκα ἀπό μιά ἄλλη διάσταση τοῦ

κειμένου πού δέν ἄργησε νά μοῦ προκαλέσει ἕνα αἶσθημα δυοφορίας. Στό βαθμό πού προχωροῦσα τήν ἀνάγνωση, εἶχα τήν ἐντύπωση φράσεων «ἤδη διαβασμένων». Κατέληξα στό συμπέρασμα ὅτι αὐτές τίς φράσεις, πράγματι ὁ Ἄλτουσέρ τίς εἶχε ἤδη γράψει παλιότερα. Δέν ἦταν δύσκολο νά βρῶ πού: κατέφυγα λοιπόν στό περίφημο ἄρθρο «Φρόντ καί Λακάν» τοῦ 1964,³ καί δέν ἄργησα νά διαπιστώσω ὅτι ὀλόκληρα ἀποσπάσματα συλλογισμῶν παρουσίαζαν σημαντικές ἀναλογίες, καί ὅτι ὑπῆρχαν ταυτόσημες διαπιστώσεις. Μέ τή διαφορά ὅτι τά συμπεράσματα πού ἔβγαζε ἦταν διαμετρικά ἀντίθετα. Ἐνῶ τό κείμενο τοῦ 1964 ἔτεινε νά ἀποδείξει ὅτι ὀφείλουμε στόν Λακάν τή δυνατότητα μιᾶς αὐθεντικῆς ἀνάγνωσης τοῦ Φρόντ («Ὁ Λακάν δέ σκέφτεται τίποτα ἄλλο ἀπό τίς ἔννοιες τοῦ Φρόντ, δίνοντάς τους τή μορφή τῆς δικῆς ἐπιστημονικότητας, τῆς μόνης ἐπιστημονικότητας πού ὑπάρχει ἡ ἀντιγραφή ἢ τό ξαναγράψιμο τοῦ 1976 ἀπεδείκνυε ὅτι ὁ Λακάν εἶχε ἀντικαταστήσει τή φροϋδική θεωρία μέ μιάν ἄλλη θεωρία (μιά «φιλοσοφία τῆς ψυχανάλυσης», βασισμένη στό μὴ φροϋδικό ἀξίωμα: «τό ὑποσυνειδητο ἔχει τή δομή μιᾶς γλώσσας»). Καί ἐνῶ τό κείμενο τοῦ 1964 ἐξηγοῦσε, ὅτι ἡ ψυχανάλυση εἶναι ἐπιστήμη, ἔστω καί σέ ἀτελή μορφή, καί οἱ «ἀφαιρέσεις» τῆς (δηλαδή οἱ μεταψυχολογικές ἔννοιες) «εἶναι πράγματι οἱ ἐπιστημονικές ἔννοιες τοῦ ἀντικειμένου τους»,⁴ ἐκεῖνο τοῦ 1976 δήλωνε ὅτι ἡ πίστη στή σημερινή δυνατότητα μιᾶς «ἐπιστημονικῆς θεωρίας τοῦ ἀσυνειδήτου» ἦταν ἡ κοινὴ ρίζα τῶν ἐκτροπῶν τῆς φροϋδικῆς μεθόδου, τῶν ἀλλοιώσεων, ἢ τῶν μετουσιώσεων τῆς ἀνακάλυψής του. Ἔτσι ὁ Ἄλτουσέρ δέν ἔκανε ἀναφορά στόν ἑαυτό του, δέν διόρθωσε ἢ δέν ἀνέτρεπε τήν ἀρχική του ἐπιχειρηματολογία, ἀλλά ἔκανε τίς ἴδιες λέξεις καί μερικές φορές τίς ἴδιες φράσεις νά λένε ἄσπρο ἐκεῖ πού εἶχανε πεῖ μαῦρο, σάν κάποιον πού θά προσπαθοῦσε νά φτάσει στους ἀντίποδες, ξαναπερνώντας πάνω ἀπό τά ἴδια του τά ἀόρατα βήματα... Ὅταν ὑπαινιχθῆκα μπροστά του αὐτές τίς περιέργες συμπτώσεις, μοῦ εἶπε, ἂν θυμᾶμαι καλά: ἐν πάσῃ περιπτώσει τό κείμενο ἔχει ἀποσυρθεῖ.

Ἄνεφερα αὐτό τό ἐπεισόδιο γιά τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καί τήν ἡμερομηνία του. Στήν πραγματικότητα ὑπῆρξαν καί ἄλλα κείμενα ἀπό τό 1976 ἕως τό 1978, περισσότερο ἀνησυχητικά γιά τούς ἀναγνώστες τους, γιατί παρουσιάστηκαν δημόσια καί ἀφοροῦσαν τήν ἴδια τή «μαρξιστική θεωρία», πού πολλοί θεωροῦσαν ὅτι τά κλειδιά τῆς τά κρατοῦσε ὁ Ἄλτουσέρ. Μπορεῖ κανεῖς νά βρεῖ τίς ἀντίστοιχες διατυπώσεις στό «Ἐπιτέλους, ἡ κρίση τοῦ μαρξισμοῦ» (παρέμβαση στό συνέδριο τῆς Βενετίας τόν Νοέμβριο 1977),⁵ καί στή συνέντευξη στήν ἐφημερίδα *Il Manifesto*, πού ἀποτελεῖ συνέχειά του («La questionne dello stato oggi e nella transizione», 4 Ἀπριλίου 1978),⁶ στό ἄρθρο «*Le marxisme aujourd'hui*» πού ἔγραψε γιά τήν Ἐγκυκλοπαίδεια Garzanti,⁷ τέλος στήν προσοῦρα *Ce qui ne peut plus durer dans le parti communiste* (στό ὁποῖο συγκέντρωσε τά ἄρθρα πού δημοσίευσε στόν *Monde* τόν Ἀπρίλιο 1978).⁸

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον εἶναι τό κείμενο τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας Γκαζάρντι (ὅπου ὁ Ἄλτουσέρ δίνει, μέσα σέ λίγες παραγράφους, τήν τελική του ἐκδοχή γιά μιά «θεωρία γενικῶν κατηγοριῶν» πού ἐπικρατεῖ στή μαρξιστική θεω-

ρία). Σέ ένα ουσιαστικό σημείο κλείνει τον κύκλο που άνοιξε με την περιφημη εισαγωγή του 1965 στο *Γιά τον Μάρξ*. Έχει κατ'ήγγειλε την άπώθηση της θεωρητικής εργασίας που επιχειρούσε μία συγκεκριμένη αντίληψη για την «ύπεροχή της πολιτικής» (αντίληψη σταλινική, αλλά επίσης «γαλλική», ή αν θέλετε γιακωβίνικη), και τιμούσε τον Λένιν, που επικύρωσε τη θέση του Κάουτσου, σύμφωνα με την οποία η μαρξιστική θεωρία —ή επαναστατική επιστήμη— δέν μπορεί παρά νά εισάγεται στο εργατικό κίνημα από τά έξω και από άστους διανοούμενους που έχουν απελευθερωθεί από τίς επιταγές της ταξικής τους θέσης.⁹ Κατά συνέπεια απέρριπτε κατηγορηματικά τη διάκριση μεταξύ της «άστικής επιστήμης» και της «προλεταριακής επιστήμης». 'Αντίθετα τά κείμενα του 1976-1978, που αναπτύσσουν την ίδια μεταφορά της «τομής» και της «άλλαγής πεδίου», εξηγούν ότι ο επαναστατικός χαρακτήρας της επιστήμης του Μάρξ προέρχεται αποκλειστικά από τό γεγονός ότι ο Μάρξ «έγινε προλετάριος» (όπως ο Μακιαβέλι είχε πεί ότι πρέπει «νά γίνεις λαός» για νά καταλάβεις τους 'Ηγεμόνες), άφου μεταφέρθηκε στο έσωτερικό του εργατικού κινήματος και άφέθηκε νά τον εκπαιδεύσουν οί στρατευμένοι, και μέσω αυτών, οί μάζες (κατά τον ίδιο τρόπο ο 'Αλτουσέρ θά πεί άλλου, ότι ο Φρόντ άφησε νά τον εκπαιδεύσουν οί ύστερικοί).

Αυτά τά κείμενα που είναι όλα μεταγενέστερα από την διαμάχη για την έγκατάλειψη της δικτατορίας του προλεταριάτου από τό ΚΚΓ, και από την αναγνώριση της κρίσης του μαρξισμού ως κρίση έγγενή, που ο σταλινισμός την «άναλωπύρωνε» και την «μπλόκαρε» ή την «άπρωθισε» συγχρόνως —άπορρίπτουν κατηγορηματικά την ιδέα της εισαγωγής της θεωρίας «άπό τά έξω», και καταγγέλουν τη χρησιμοποίησή της για τη νομιμοποίηση των πρακτικών του μηχανισμού των κομμουνιστικών κομμάτων που επιτρέπουν στην άποκομμένη από τίς μάζες και τούς στρατευμένους εργάτες ήγεσία νά τούς εξουσιάζει με τη βοήθεια των διανοούμενων. Στο *Γιά τον Μάρξ* μιλούσε για τό «φανταστικό χρέος» που οί διανοούμενοι «θεωρούσαν ότι είχαν συνάψει επειδή δέν γεννήθηκαν προλετάριοι», και για τον τρόπο με τον όποιον τό έκμεταλλεύονταν τό κόμμα για νά τούς τιθασεύσει, σε βάρος της ίδιας θεωρητικής παιδείας τους, της ικανότητάς τους νά αναλύσουν συγκεκριμένα την ιστορία. Μετά τό 1976 ο 'Αλτουσέρ κατονόμαζε ως αίτια του πραγματισμού, του δογματισμού και του καιροσκοπισμού του κόμματος, την περιφρόνησή του για τίς μάζες, και κατά συνέπεια την άνικανότητά του νά «άκούσει» αυτά που λένε για τίς έμπειρίες και τούς άγώνες τους (και κυρίως νά άκούσει αυτά που άποσιωπούν). Και ύπαινισσόταν ότι τό καθήκον των διανοούμενων είναι, όχι νά «ύπηρετούν τό λαό» (που τίς περισσότερες φορές καταλήγει στο νά τον χρησιμοποιούν), αλλά νά ξαναδώσουν τό λόγο στις μάζες, τον έπίμονο και σιγαλό συγχρόνως λόγο, χωρίς τον όποιον, στην άρχή, ή ίδια ή «έπιστημονική» θεωρία τους δέν θά είχε ποτέ ύπάρξει (ως κριτική θεωρία).

Σέ τελική άνάλυση καταδεικνυε ως τό μείζον σύμπτωμα της κρίσης και της έλλειψης συνείδησης που την χαρακτήριζε τό άπόφθεγμα του Λένιν: «'Η θεωρία του Μάρξ είναι

παντοδύναμη γιατί είναι άληθινή». Ένω, με κάποιες παραλλαγές, είναι αυτός ο ίδιος που, από τό 1965 έως τό 1975, διεκδίκησε στους πιό ύψηλους τόνους αυτό τό άπόφθεγμα ως την πλέον προκλητική και ριφοκίνδυνη έκφραση της άντικειμενικότητας του μαρξισμού. 'Αντικειμενικότητα που τά κριτήρια της έπαλήθευσής της (πολιτικές έπιτυχίες και άποτυχίες) προϋποθέτουν πάντοτε μία θεωρία που νά έρμηνεύει την πάλη των τάξεων (χωρίς βέβαια και νά μπορεί νά την γεννήσει). Μετά τό 1976 έβλεπε στο άπόφθεγμα αυτό την πιό καθαρή έκφραση της ψευδαισθησης της άυτονομίας της θεωρίας, που την συντηρεί τό ίδιο τό διανοητικό παιχνίδι της (ή τυπική λογική της έκφορφας), και ή κοινωνική λειτουργία των φορέων της, ψευδαισθηση που στην καλύτερη περίπτωση καταλήγει στον ιδεαλισμό, και στη χειρότερη καταλήγει στην παραληρηματική πίστη για την «παντοδυναμία των ιδεών».

Την ίδια εποχή ο 'Αλτουσέρ θά γράφει ότι δέν ύπάρχει μαρξιστική θεωρία του κράτους, όπως δέν ύπάρχει και μαρξιστική θεωρία της επαναστατικής οργάνωσης, και κατά συνέπεια μαρξιστική θεωρία της πολιτικής: άκυρώνοντας έτσι την ίδια του την προσπάθεια, που πάει από τό «'Αντίφαση και ύπερπροσδιορισμός», και τό σχήμα των έπιπέδων της πάλης των τάξεων που προτείνει στο *Γιά τον Μάρξ* και στο *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*, έως την προβληματική της «άναπαραγωγής» που προτείνει στο άρθρο του για τούς «'Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους», τό 1970. Στην παρέμβασή του στο συνέδριο της Βενετίας («*Enfin la crise du marxisme*»), θά γελοιοποιήσει, με πικρή ειρωνία, τίς «μικρές εξισώσεις» του Γκράμσι της φυλακής (Κράτος = καταστολή + ήγεμονία = δικτατορία + ήγεμονία = βία + συναίνεση, κ.λπ.), λέγοντας ότι δέν εκφράζουν τόσο μία θεωρία του κράτους, όσο την αναζήτηση μιās πολιτικής γραμμής για την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας από την εργατική τάξη, και αυτό με έννοιες δανεισμένες από την «πολιτική επιστήμη» αλλά και από τον Λένιν. 'Αντίθετα στο κείμενο του 1970 χαιρέτιζε τον Γκράμσι ως τον μόνο μαρξιστή που προχώρησε στην κατεύθυνση μιās επιστημονικής θεωρίας του κράτους, μέσα από την άμφισβήτηση της διάκρισης ανάμεσα στις σφαίρες του «ιδιωτικού» και του «δημόσιου». Πώς νά μήν σκεφτεί κανείς ότι αυτή ή ειρωνεία έχει στόχο, και τίς «μικρές εξισώσεις» του ίδιου του 'Αλτουσέρ: Κράτος = Κατασταλτικός Μηχανισμός (ΚΜ) + 'Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους (ΙΜΚ) = μηχανισμός που λειτουργεί «μέ κυρίαρχο στοιχείο την καταστολή (...) και δευτερευόντως μέ ιδεολογία» + μηχανισμοί που λειτουργούν «μέ κυρίαρχο στοιχείο την ιδεολογία και δευτερευόντως μέ καταστολή»;¹¹

Νομίζω ότι είπα άρκετά, για νά γίνει αισθητό πόσο συνταρακτική είναι ή τροχιά μιās γραφής που άυτοαναιρείται. Καταλήγει σε ένα σημείο μηδέν, τόσο από ύποκειμενική ύσο και από άντικειμενική άποψη.¹² Ξεκαθάρισμα για ένα ριζικά νέο ξεκίνημα; 'Η όριστική διακοπή κάθε άλληλουχίας νέων άποφάσεων; 'Αλλά τότε γιατί νά ξαφνιαζόμαστε που είναι τόσο δύσκολο νά διαπεράσουμε την έγκατεστημένη σιωπή για τον «μαρξισμό του 'Αλτουσέρ», στην όποία αναφέρθηκα πριν λίγο; Μόνον αυτοί που θά καταλά-

βουν, ἔστω καί λίγο, γιατί σωπαίνει, καί κυρίως πῶς σωπαίνει, ἔχουν κάποιες πιθανότητες νά κάνουν τόν Ἄλτουσέρ νά μιλήσει.

Σίγουρα υπάρχουν περισσότερες ἀπό μία πιθανότητες ἑρμηνείες γιά αὐτή τήν αὐτοκαταστροφή πού δέν εἶναι δυνατόν νά παρακαμφθεῖ, καί πού ἀποτελεῖ ἰκανή αἰτία γιά νά μήν μπορέσει κανείς ποτέ νά μιλήσει γιά «ἔργο τοῦ Ἄλτουσέρ», ἄρα γιά «θεωρία τοῦ Ἄλτουσέρ». Οἱ ἑρμηνείες αὐτές δέν ἀποκλείουν ἡ μία τήν ἄλλη.

Ψυχολογική ἑρμηνεία: ἡ κατάθλιψη, ἡ ψύχωση. Τό ἄτομο Ἄλτουσέρ θέλησε νά ἐξαφανίσει αὐτά πού ἕνα ἄλλο ἄτομο μέ τό ἴδιο ὄνομα («ὁ ἴδιος ἢ ὁ γιός τοῦ πατέρα του»), εἶχε προηγουμένως σκεφτεῖ καί ὑπογράψει. Νά σημειώσουμε ὅμως τήν ἀμφισβησία: καταστρέφω μέ τό λόγο καί μέ τό γραπτό —σέ μία στιγμή πού ὄλα δείχνουν ὅτι πιά δέν «ἀκούγομαι» — αὐτά πού κάποτε εἶπα ἢ ἔγραφα, δέν εἶναι μία ἀκραία προσπάθεια γιά νά τά ἐπισημάνω στόν ἑαυτό μου¹³ καί στούς ἄλλους.

Ἱστοριοπολιτική ἑρμηνεία. Ἰκανός, ὅσο λίγοι, νά προῖδει τήν «κρίση τοῦ μαρξισμού» καί νά ἐκτιμήσει τή σοβαρότητά της (δηλαδή νά δεῖ ὅτι ἔθιγε τήν ἴδια τήν οὐσία τῆς θεωρίας καί τῆς πολιτικῆς του, ὡς προλεταριακῆς πολιτικῆς), ὁ φιλόσοφος καί ὁ κομμουνιστής Ἄλτουσέρ δέν στάθηκε, ὡστόσο, ἰκανός νά σχηματίσει μία «λύση»: εἶτε γιατί δέν ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις, εἶτε γιατί, στήν πραγματικότητα, δέν ὑπάρχει λύση (παρά μόνον, στή «ζωή» ὅπως καί στή «θεωρία», μία ἔξοδος τοῦ μαρξισμού, πρὸς κάτι τελείως διαφορετικό: ἀλλά ὁ Ἄλτουσέρ πάντα ἔγραφε ὅτι, στόν Μάρξ, κάτι ἀρχίζει πού δέν θά ἔχει τέλος). Δέν θέλησε, ὅμως, ἢ δέν μπόρεσε, ὅπως ἄλλοι, νά βγεῖ ἀπό τήν κρίση καταργώντας τό πρόβλημα (πειθόντας δηλαδή τόν ἑαυτό του ὅτι δέν ὑπάρχει ταξική πάλη).

Φιλοσοφική ἑρμηνεία: αὐτό πού ὁ Ἄλτουσέρ εἶχε νά πῆ (γιά τόν μαρξισμό καί τήν κρίση του, καί γενικότερα γιά τήν πολιτική, τή φιλοσοφία, τήν ἰδεολογία — ἄρα γιά τό φαντασιακό καί τό πραγματικό, ἄρα γιά τό ὑποκείμενο) δέν μπορούσε νά εἰπωθεῖ παρά μόνον μέ τήν μορφή μιᾶς ἄρνησης, ἑνός λόγου σύστοιχου μέ τήν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναίρεσή του. Ἐπρεπε, ἐν ὀλίγοις, νά ἐφαρμόσει στήν πράξη αὐτό πού ἔχουν περιγράψει θεωρητικά ὁ Χάιντεγκερ καί ὁ Ντεριντά τήν ἀντιφατική ἐνότητα, στό χρόνο, τῶν λέξεων καί τῆς «διαγραφῆς» τους: διαγραφή ὅμως κάτω ἀπό τήν ὁποία οἱ λέξεις διακρίνονται, γιά νά «ποῦν» τήν μή-ἀλήθεια τους — πού ἐντούτοις ἀποτελεῖ τή μόνη μας πρόσβαση στήν ἀλήθεια πού μποροῦν νά μεταδώσουν.

Φαινομενικά ἡ ψυχολογική ἑρμηνεία μᾶς ἀφήνει ἐλεύθερους νά χρησιμοποιήσουμε καί νά κρίνουμε τίς σχέσεις γιά αὐτό πού ἀξίζουν ἀπό τήν δική μας ἀποψη. Ἀλλά ὅταν πρόκειται γιά ἕνα ἄτομο πού ἔχει σέ τέτοιο βαθμό ταυτιστεῖ μέ τή σχέση τῆς ὁποίας ἦταν φορέας, θά παραμένει πάντα ἡ ὑπόψια ὅτι μπορεῖ νά ὑπάρχουν λόγοι ἐσωτερικοί τῆς αὐτοκριτικῆς.

Ἡ ἱστοριοπολιτική ἑρμηνεία μας τοποθετεῖ μπροστά σέ μία δύσκολη ἐπιλογή: νά μετριάσουμε τή διάγνωση ὀλοσχεροῦς «κρίσης» γιά νά προτείνουμε «λύσεις» (νά θέσουμε στόν κόσμο τοῦ μαρξισμού ἕνα πρόβλημα πού νά μπορεῖ νά λύσει), ἢ νά βροῦμε περισσότερες δυνάμεις γιά

νά τελειώνουμε ὀριστικά μέ τό δίλημμα τοῦ «τέλους τοῦ μαρξισμού» καί νά δώσουμε ἐπιτέλους στό μαρξισμό ἕνα τέλος «ἀντάξιο» του.

Ἡ φιλοσοφική ἐξήγηση μᾶς ὑποχρεώνει νά ἀποδώσουμε στά κείμενα τοῦ Ἄλτουσέρ μία διασπαση πού ξεπερνάει ὅ,τι μέχρι τώρα ἀναζητούσαμε γενικά σέ αὐτά: ὄχι πιά μόνον «θέσεις», ἀλλά τό μὴ μηδενικό ἀποτέλεσμα, ἂν ὑπάρχει, μιᾶς διαδρομῆς πού ἀναιρεῖ τίς ἴδιες τῆς τίς θέσεις (ἢ τίς «τοποθετήσεις» του): ἕνα ἀποτέλεσμα πού ἀναγκαστικά ἐκφράζεται σέ «ἀντιθέσεις».¹⁴

1. Μετά τό 1968 ὑπῆρξε ἀκόμα ἕνας τέτοιος ζωντανός νεκρός: ὁ Βαλντέκ Ροσέ (γραμματέας τότε τοῦ ΓΚΚ), στόν ὁποῖο ὁ Ἄλτουσέρ ἀφιέρωσε τά *Στοιχεῖα Αὐτοκριτικῆς*: «Στόν Βαλντέκ Ροσέ πού θαύμαζε τόν Σπινόζα καί μοῦ μίλησε ὡρα πολλή γιά αὐτόν μία μέρα τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1966».

2. Ἡ γερμανική μετάφραση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου κειμένου δημοσιεύτηκε στόν συλλογικό τόμο *Ideologie und ideologische Staatsapparate, Aufsätze zur marxistischen Theorie*, VSA, Hamburg/Westberlin 1977, σ. 89-107, μέ τόν τίτλο «Über Marx und Freud». «Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Δόκτορα Φρόυντ» δημοσιεύτηκε τό 1984, χωρίς τήν ἀδεία τοῦ Ἄλτουσέρ, ἀπό τόν Δρ. Σερτόκ, στήν *Revue de medecine psychosomatique et de psychologie medicale*, τχ. 2, 1983, τ. 25, Τουλούζη, σ. 81-97.

3. Τό ἄρθρο ἐπανεδόθηκε στόν τόμο *Positions, Editions Sociales*, 1976, σ. 9-34. Ἑλληνική μετάφραση στό: Λ. Ἄλτουσέρ, *Θέσεις*, μετ. Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο 1977, σ. 11-36.

4. Αὐτή ἡ ἐπιμονή κατευθυνόταν κυρίως ἐναντίον στόν Πόλιτजर, πού ἠθελε νά σώσει τή «συγκεκριμένη» πρακτική τῆς ψυχανάλυσης ἀπό τήν «ἀφρημένη» θεωρητικοποίησή της. Στό «Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Δόκτορα Φρόυντ» ὁ Ἄλτουσέρ γράφει ἀντίθετα ὅτι ὁ ὅρος μεταψυχολογία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ «σάν ὁμολογία καί θεωρητική διάγνωση» (τοῦ ἀδύνατου μιᾶς ἐπιστημονικῆς θεωρίας τοῦ ἀσυνειδήτου).

5. Γαλλικό κείμενο στόν συλλογικό τόμο: *Il Manifesto, Pouvoir et opposition dans les sociétés post-revolutionnaires*, Editions du Seuil, 1978.

6. Ἀναπαράγεται στό Aa. Vv., *Discutere lo Stato*, De Donato, Bari 1979. γαλλικό κείμενο στήν ἐπιθεώρηση *Dialectiques*, τχ. 23, (1978).

7. Ἐπίσης δημοσιεύτηκε στήν Ἰταλία στό *Quel che Deve Cambiare nel Partito Comunista*, Garzanti, Milano 1978.

8. Editions Francois Maspero, 1978.

9. Βλ. ἐπίσης, μέ τήν ἴδια ἔννοια, *Lire le Capital*, 2η ἐκδ., τ. I, σ. 180. Στό «Über Marx und Freud» (στό *Ideologie und ideologische Staatsapparate*, ὁ.π., σ. 96), ὁ Ἄλτουσέρ γράφει χωρίς νά διατάσει: «Ich war immer davon überzeugt, dass diese Formulierung unglücklich ist...» (Πάντα πίστευα ὅτι αὐτή ἡ διατύπωση ἦταν ἀτυχής...).

10. *Il Manifesto, Pouvoir et opposition...*, ὁ.π., σ. 251.

11. *Positions*, σ. 84-85.

12. «Φτάσαμε μέσα στό κόμμα στό σημεῖο μηδέν τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Ἐξαφανίστηκε, καλύφτηκε ἀπό ἄλλο πράγμα...», *Ce qui ne peut plus durer...*, ὁ.π., σ. 92.

13. «Τό ἀσυνεῆτο ἀγνοεῖ τήν ἀντίφαση», θέση τοῦ Φρόυντ, πού ἀναφέρεται συνέχεια ἀπό τόν Ἄλτουσέρ.

14. «Γίνεται λοιπόν κατανοητό ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει μία ἱστορία καί ὅ,τι, παρ' ὅλα αὐτά, τίποτα δέν συμβαίνει σέ αὐτή. Γιατί ἡ παρέμβαση κάθε φιλοσοφίας, πού μετατοπίζει ἢ μεταβάλλει τίς ὑπάρχουσες φιλοσοφικές κατηγορίες καί κατά συνέπεια παράγει αὐτές τίς μεταβολές στούς φιλοσοφικούς λόγους ὅπου ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας προσφέρει τήν ὑπαρξή της, ἡ παρέμβαση αὐτή εἶναι ἀκριβῶς τό φιλοσοφικό τίποτα, πού τήν ἐπιμονή του διαπιστώσαμε, ἀφοῦ στήν πραγματικότητα μία διαχωριστική γραμμὴ δέν εἶναι τίποτα, δέν εἶναι κἂν γραμμὴ, οὔτε κἂν χάραξη, ἀλλά τό ἀπλό γεγονός τῆς ὀριοθέτησης, ἄρα τό κενό μιᾶς κεκτημένης ἀπόστασης. Αὐτή ἡ ἀπόσταση ἀφήνει τά ἴχνη της στίς διακρίσεις τοῦ

Θά έπρεπε έδω —άλλά δέν υπάρχει χώρος— νά ξεκινήσουμε μιά συζήτηση πάνω στό τί είναι αυτοκριτική: μιά έννοια φορτωμένη μέ ένα πολύ βαρύ παρελθόν και μέ εξαιρετικά διφορούμενες σημασίες, πού κατέχει κεντρική θέση στή «θεωρητική πρακτική» τού 'Αλτουσέρ. Στήν πραγματικότητα, μπορούμε νά πούμε ότι ανάμεσα στό 1966 και τό 1976, μετά από τό *Γιά τόν Μάρξ* και τό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο* και πριν από τίς άρχές τής «ρήξης» μέ τό κόμμα (ή μάλλον μέ τήν ήγεςία του), άρα στή διάρκεια τών δέκα χρόνων αυτού πού ονομάστηκε ό «άλτουσερισμός», όλος ό λόγος τού 'Αλτουσέρ τελεί υπό τόν άστερισμό και τίς έπιταγές τής αυτοκριτικής,¹⁵ ακόμη και όταν άσχετο κριτικά σέ αντίθετες θέσεις (πού συχνά παίρνει τή μορφή: οί θέσεις αυτές δέν είναι ίκανές για αυτοκριτική). 'Όστόσο, στό τέλος, ή αυτοκριτική άποδεικνύεται άδύνατη (ίσως όμως, μέ μιά έννοια, είναι άπελευθέρωση).

'Υπάρχει στήν ιδέα τής αυτοκριτικής ένα «διαλεκτικό» μοντέλο, μέ τήν έννοια μιās προοδευτικά βαινουσας διαλεκτικής τής συνειδητοποίησης και κατά συνέπεια τής εκπαίδευσης: άναγνωρίζεις τά λάθη σου, για νά τά άφαιρέσεις και νά τά διορθώσεις, «διορθώνεις» τή γραμμή και τή σκόπευση, καταφέρνεις έτσι νά καλύψεις τήν «ύστέρηση» σέ σχέση μέ τήν πρακτική, τήν «άπόκλιση» από τό πραγματικό. Νά γίνεις σύγχρονος μέ τόν έαυτό σου και μέ τά πράγματα. 'Αλλά ή διαλεκτική αυτή δέν καταλήγει ποτέ χειρότερα: δέν αρχίζει ποτέ, παρά μόνον μέσα στή φαντασία, στήν πρόθεση. Είναι ύποχρεωμένη νά παραχωρήσει τή θέση της σέ δύο ξεχωριστές, και πολύ πιό βίαιες, ενέργειες: νά μήν αλλάξεις τίποτα (γιατί τό ύποκείμενο αισθάνεται ότι οί θέσεις του άντέχουν στήν κριτική του), νά τά άναίρεσεις όλα (μέ τήν πλασματική πρακτική ενός ξαναγραφίματος). Βίαιη (μή διαλεκτική) ένότητα τών αντιθέτων.

Αυτό συνέβη τελικά στόν 'Αλτουσέρ. Αυτή ή δραματική και άπελπιστική «άποτυχία» έχει κάθε είδους συνέπειες. 'Υπήρχαν πάντα πολλοί άναγνώστες πού τούς συνέφερε νά άγνοήσουν τίς «αυτοκριτικές» τού 'Αλτουσέρ, νά άρνηθούν τή σημασία τους. Σίγουρα γιατί αυτές άφορούσαν σταθερά τό αντίθετο από αυτό πού οί ίδιοι θά ήθελαν νά τόν δούν νά

«διορθώνει» και νά «άναθεωρεί». Παραμένει όμως τό γεγονός ότι αυτές οί αυτοκριτικές ήταν άνίκανες νά «άλλάξουν» αυτό πού είχε ειπωθεί. Μπορούσαν μόνον νά τό διαγράψουν. 'Αλλά συγχρόνως έχουμε τό μυαλό μας πιό έλεύθερο για νά δώσουμε προσοχή σέ ένα άξιοπρόσεκτο χαρακτηριστικό τών «άλτουσερικών» έννοιών: οί έννοιες αυτές είναι άείποτε «αυτοκριτικές». Περιέχουν εκ τών προτέρων και για πάντα ένα στοιχείο άρνησης πού τίς θέτει σέ κίνδυνο, πού κάνει ώστε τό νόημά τους νά είναι άσταθές τήν ίδια στιγμή πού διεκδικούν τή μεγαλύτερη αύστηρότητα. Περιέχουν λοιπόν εκ τών προτέρων ένα στοιχείο πού άντιτίθεται στό νά καταλήξει ή χρήση τους, ή εξέλιξή τους, στή μονοσημία μιās θεωρίας «έπιτέλους κατακτημένης». Συνιστούν έτσι, εξ άρχής, ένα τρόπο διατύπωσης συλλογισμών πού τοποθετεί τό ίδιο τό ύποκείμενο πού τούς εκφέρει σέ κατάσταση άσταθούς ισορροπίας, πού τό προστατεύει από τήν ασφάλεια μιās «θέσης», τήν ίδια στιγμή πού τήν ύποστηρίζει.¹⁶ Πρόκειται για ένότητες αντιθέτων ενός άρκετά ιδιαίτερου τύπου.

Παράδειγμα: ό «θεωρητικός άντιανθρωπισμός».

«'Όλα βασίζονται, μάς λέει ό 'Αλτουσέρ, στό έπίθετο «θεωρητικός» πού άπλώς ξεχασαν νά τό λάβουν ύπόψη τους κάνοντας(«Διατριβή τής 'Αμιένης», στίς *Θέσεις*) πώς πιστεύουν ότι τό νά μιλάς για θεωρητικό άντιανθρωπισμό σημαίνει ότι κάνεις τή θεωρία τού άντιανθρωπισμού, δηλαδή τή θεωρία μιās άντιανθρωπιστικής «πρακτικής» (και μιά και φτάσαμε ως έδω, γιατί νά μήν έρμηνεύσουμε: τή δικαίωση μιās άπάνθρωπης πρακτικής;). 'Αλλά στήν πραγματικότητα περί τίνος πρόκειται; 'Η θεωρία τού Μάρξ, όπως ό ίδιος διακηρύσσει, δέν «ξεκινά από τόν άνθρωπο» αλλά από τήν ιστορική δομή τών κοινωνικών σχέσεων, ή μέ άλλα λόγια, δέν θεμελιώνεται έννοιολογικά ούτε στό εμπειρικό άτομό της, ούτε στήν ιδεατότητα τού είδους. Τίποτα περισσότερο, αλλά και τίποτα λιγότερα.

Γιατί όμως ό 'Αλτουσέρ, σέ αντιδιαστολή μέ τήν έρμηνεία του για τόν θεωρητικό άντιανθρωπισμό, δέν παρήγαγε ποτέ τήν έννοια ενός «πρακτικού άνθρωπισμού»; Μπορούμε νά καταλάβουμε άρκετά καλά τό γιατί: μιά τέτοια διατύπωση θά ήταν ταυτολογική.¹⁷ 'Ο σύγχρονος άνθρωπισμός είναι μιά ήθική, μιά φιλοσοφία για τήν «προτεραιότητα τής πρακτικής» (μέ τήν έννοια πού ό όρος αυτός παίρνει για παράδειγμα στόν Κάντ). Και, όπως τό άναγνωρίζει ό 'Αλτουσέρ, ή επαναστατική πρακτική τού προλεταριάτου, από τή στιγμή πού γίνεται κοσμοθεωρία, παράσταση τής έννομίας τής ιστορίας, πρέπει επίσης νά αντιλαμβάνεται τόν έαυτό της ως άνθρωπισμό... 'Αλλά τότε ή

φιλοσοφικού λόγου, στίς κατηγορίες του, στή διάταξη (μηχανισμό) του, πού τροποποιούνται, αλλά όλες αυτές οί τροποποιήσεις δέν είναι οί ίδιες τίποτα, άφού δέν δρούν παρά μόνο έξω από τή δικιά τους παρουσία, μέσα στήν άπόσταση ή τήν μή άπόσταση πού χωρίζει τίς ανταγωνιστικές τάσεις τών επιστημονικών πρακτικών, έπίδικο άντικείμενο τής πάλης τους. «'Ο,τι άληθινά φιλοσοφικό μπορεί νά υπάρχει σέ αυτό τό έγχείρημα μιās άνυπόστατης χάραξης, είναι μόνον ή μετατόπισή της, ή όποια όμως αναφέρεται στήν ιστορία τών επιστημονικών πρακτικών και τών επιστημών. (...) Μάλλον υπάρχει λοιπόν μιά ιστορία μέσα στή φιλοσοφία, παρά μιά ιστορία τής φιλοσοφίας: μιά ιστορία τής μετατόπισης τής άένανης επανάληψης μιās άνυπόστατης χάραξης, τής όποίας όμως τά αποτελέσματα είναι πραγματικά» (*Lenine et la philosophie*, Παρίσι, 1969, σ. 50-51). Είναι σίγουρα ριψοκίνδυνο νά προσπαθήσεις, για νά έγγράψεις «μιά ιστορία» μέσα στή φιλοσοφία, νά πραγματοποιήσεις ό ίδιος και πάνω στόν έαυτό σου τό «έγχείρημα μιās άνυπόστατης χάραξης».

15. 'Η καλύτερα μιās «κριτικής τού έαυτού του», πού στά γαλλικά δέν έχει άκριβώς μέ τόν ίδιο τρόπο («Soutenance d'Amiens», στό *Positions*, σ. 135).

16. «Προχωράμε και μετά βλέπουμε», έκφραση τού Ναπολέοντα πού αναφέρεται συχνά από τόν 'Αλτουσέρ. Στήν ανάγκη βλέπουμε ότι πρέπει νά πούμε τό αντίθετο, ή μάλλον: νά τροποποιήσουμε αυτό πού ειπώθηκε μέ τήν προσθήκη μιās «άρνησης».

17. Θά μπορούσαμε επίσης νά πούμε: ότι μιά τέτοια συμμετρία θά άνασχετοούσε, στό κέντρο τού φιλοσοφικού λόγου, τήν αντίθεση τής θεωρίας και τής πρακτικής, άποκλειστική μεταφυσική ενάντια στήν όποία κατευθύνεται όλη ή έπιχειρηματολογία τού 'Αλτουσέρ. Νομίζω ότι αυτή ή άπορία (άπόρρημα, λογικό άδιέξοδο, άλυτο πρόβλημα) δέν διαφέρει βασικά από αυτή πού προτείνω πιό πάνω.

ἔκφραση τοῦ θεωρητικοῦ ἀντιανθρωπισμοῦ περιέχει μιά ὀξεία ἀντίφαση. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὀρίζει μιά ἔννοια «θεωρητικά» ἀντιφατική μέ τήν ἴδια τήν πρακτική τῆς ὁποίας παρέχει τή θεωρία. Ἡ ἀκριβέστερα: μιά ἔννοια πού δείχνει μέσα στήν ἴδια τῆς τή διατύπωση (μέ τόσο ἐκτυφλωτικό τρόπο ὥστε χρειάστηκε μιά ὀλόκληρη προσπάθεια συμβιβασμοῦ γιά νά τό δοῦμε) τήν ἀξεπέραστη ἀντίφαση ἀπό τήν ὁποία πάσχει ἐσωτερικά ἡ πρακτική τῆς ὁποίας παρέχει τή θεωρία. Ἐπομένως πρέπει νά ἐγκαταλείψουμε τήν πολύ ἀπλή καί πολύ λογική ιδέα μιᾶς πρακτικῆς πού «θεμελιώνεται πάνω σέ» μιά θεωρία ὁμολογη καί ὁμώνυμη. Ὁ θεωρητικός ἀνθρωπισμός τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας (σύμφωνα μέ τόν Ἄλτουσέρ, πάντα συνδυασμένος μέ τήν οἰκονομία) ὀρίζει μιά συγκεκριμένη ταξική πρακτική. Ἀλλά ἡ μαρξιστική θεωρία (ἀντιανθρωπιστική) τῆς πάλης τῶν τάξεων ὑπόκειται στήν προτεραιότητα μιᾶς ἐπαναστατικῆς πρακτικῆς στήν ὁποία ἐμφανίζεται πάντοτε ἀκόμη ἕνας «ιδεολογικός ἀνθρωπισμός» (γιά τόν ὁποῖο θά πρέπει ἀργά ἢ γρήγορα νά ἀναρωτηθοῦμε ἂν εἶναι ἡ μάσκα τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας πάνω στήν πάλη τῶν ἀντιπάλων τῆς, ἢ ἂν εἶναι ἡ ἀναπόφευκτη συνέπεια αὐτῆς τῆς πάλης, πού ἐπιστρέφει σέ αὐτήν ὡς «συνειδηση», βιωμένη στή φαντασιακή μορφή μιᾶς «ὑποκειμενικότητας»: καθαρότερα, ὁ ἀνθρωπισμός τῶν προλετάρων ὀφείλεται στήν ἐπιρροή τῶν ἀστών, ἢ στή δική τους ἰδιαίτερη συνειδηση τοῦ «ἱστορικοῦ γίνεσθαι»);). Οἱ μεταβολές, οἱ διορθώσεις πού θά μπορούσε νά δεχτεῖ δέν θά ἐξαφανίσουν ποτέ αὐτή τήν ἐσωτερική ἀντίφαση (ἐκτός ἂν ἐξαφανιστεῖ ἡ ἴδια ἡ πάλη τῶν τάξεων). Χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι εἶναι ἀναποτελεσματικές.

Ἄλλο παράδειγμα: ἡ «ἀναπαραγωγή».

Ἐδῶ τά πράγματα εἶναι διαφορετικά, γιάτί ὁ Ἄλτουσέρ δέν προτείνει μιά ἐκ προοιμίου παράδοξη ἔκφραση, ἀλλά σταδιακά, μέ διαδοχικές διορθώσεις, μετέβαλλε τό νόημα μιᾶς προφανῶς μονοσήμαντης ἔννοιας. Πράγματι, εἴτε πρόκειται γενικά γιά «ἀναπαραγωγή τῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς», ἢ εἰδικότερα γιά ἀναπαραγωγή τῶν «μέσων ἀναπαραγωγῆς», τῶν «παραγωγικῶν δυνάμεων», τῶν «παραγωγικῶν σχέσεων», ἢ ἔννοια αὐτή προϋποθέτει μιά σταθερά. Οἱ ὄροι τῆς παραγωγῆς ἀναπαράγονται οἱ ἴδιοι συνεχῶς στή μορφή πού ἐξασφαλίζει τή συνέχεια τῆς παραγωγῆς, τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, τῆς ταξικῆς κυριαρχίας: ἐν ὀλίγοις αὐτό πού μπορούμε νά ὀνομάσουμε δομή τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀπό πρώτη ἄποψη ὁ Ἄλτουσέρ δέν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά εἰσάγει σέ αὐτό τό σχῆμα τῆς ἀναπαραγωγῆς (βλέπε τῆς ρύθμισης, ἀφοῦ πρόκειται γιά μιά ἀναπαραγωγή ποιοτικά σταθερή, ἀλλά ποσοστικά διευρυμένη) ἕνα συμπληρωματικό κρίκο: αὐτόν τοῦ «ἐποικοδομήματος», συνεχίζοντας ἕνα λανθάνοντα λειτουργισμό πού ἐνυπάρχει στίς μεταφορικές ἐκφράσεις τοῦ Μάρξ γιά τόν κοινωνικό σχηματισμό.¹⁸ Ἀλλά νά πού ὁ κρίκος σπάει στά δύο στό ἐσωτερικό τῆς ἐνότητάς του, σέ κατασταλτικό μηχανισμό καί ιδεολογικούς μηχανισμούς τοῦ κράτους. Καί αὐτοί οἱ τελευταῖοι ὀρίζονται ὡς «τό πεδίο καί τό ἐπίδοχο ἀντικείμενο» τῆς πάλης τῶν τάξεων, πού σέ αὐτήν κερδίζεται ἢ χάνεται ἡ ὑλική κυρίαρχη μιᾶς τάξης, ἔξω ἀπό τήν ὁποία θά ἦταν ἀδύνατη ἡ διατήρησή

τῆς σχέσης παραγωγῆς - βασικῆς ἐκμετάλλευσης (συγκεκριμένα: ἡ μισθωτή ἐργασία). Ἄρα ἡ προτεραιότητα τῆς «προβληματικῆς τῆς παραγωγῆς»¹⁹ παίρνει μιά σημασία ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀπό αὐτή πού εἶχε στό σημεῖο ἐκκίνησης: ἀντί νά θεμελιώνει τίς ἱστορικές παραλλαγές πάνω σέ μιά σταθερά, ὑποδηλώνει ὅτι κάθε (σχετική) σταθερά προϋποθέτει ἕνα συσχετισμό δυνάμεων. Ἡ διαφορετικά, κάθε δομική συνέχεια εἶναι τό ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα μιᾶς μὴ ἀναγώγιμης σύμπτωσης, μέσα στήν ὁποία ἐδρεῖται, κάθε στιγμή, ἡ λανθάνουσα δυνατότητα, ἡ πιθανότητα, μιᾶς κρίσης.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ λέει, πάνω σέ αὐτό τό σημεῖο, πάρα πολλά ἢ πάρα πολύ λίγα. Ἀμέσως προβάλλουν ἀναπάντητες ἐρωτήσεις. Ποιά ἔννοια τῆς ἱστορίας ἐνέχει αὐτή ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἐνδεχόμενου; Εἶναι ἡ ἴδια μέ αὐτήν πού παλιότερα συνδεόταν μέ τήν ἔννοια τοῦ «ὑπερπροσδιορισμοῦ» (*Γιά τόν Μάρξ, Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*);²⁰ Καί ἡ ρήξη μέ τόν κοινωνιολογικό λειτουργισμό ἢ τήν κοινωνιολογική οὐσιοκρατία, πού παράγεται ἀπό τήν εἰσαγωγή τῆς ἔννοιας τῶν ιδεολογικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους στήν καρδιά τῆς «ἀναπαραγωγῆς», ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι αὐτοί εἶναι, ἀκριβῶς, «ιδεολογικοί» μηχανισμοί, ἢ στό γεγονός ὅτι «ὑλοποιούν» τήν πάλη τῶν τάξεων μέσα σέ σχήματα, ὅπου ἡ τελευταία μπορεῖ νά «διεξαχθεῖ ὡς τό τέλος», δηλαδή μέχρι μιά ἀσυμφιλίωτη σύγκρουση, μιά ἐπανάσταση; Δέν θά ἦταν δύσκολο νά δείξουμε ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ γύριζε ἀτελείωτα μέσα σέ αὐτό τόν κύκλο. Ἀλλά εἶναι τό ἴδιο καθαρό ὅτι ἡ ἰδιαίτεροτητα τῆς ἀλτουσερικῆς ἔννοιας τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς ὀφείλεται ὀλοκληρωτικά σέ αὐτή τήν ἐσωτερική ἀνατροπή, καί ὅτι εἶναι αὐτή πού μᾶς δημιουργεῖ τήν ἀμφίβολη ἐντύπωση ἑνός ἀνοίγματος τῆς μαρξιστικῆς θεω-

18. Ἀλλά ἐπίσης προσπαθώντας νά ξεπεράσει, μέ τή βοήθεια μιᾶς κατηγορίας δανεισμένης ἀπό τόν ἴδιο τόν Μάρξ, τό ἄλυτο δίλημμα μιᾶς κλασικῆς διατύπωσης πού θέλει τό «ἐποικοδόμημα» (Κράτος, δίκαιο, ιδεολογία) νά εἶναι συγχρόνως «ἀντανάκλαση» (*Widerspiegelung*) καί ἡ αἰτία μιᾶς «ἀνάδρασης» (*Ruchwirkung*).

19. *Positions*, σ. 68, 76 κ.ε.

20. Ἡ διαδρομή πού ὀδηγεῖ ἀπό τήν «ἀναπαραγωγή» στόν Μάρξ (στό *Κεφάλαιο*) στήν «ἀναπαραγωγή» στόν Ἄλτουσέρ (στήν ἀνολοκλήρωτη ἐργασία τῆς ὁποίας εἶναι τμήμα στό ἄρθρο «Ἰδεολογία καί ιδεολογικοί μηχανισμοί τοῦ κράτους»), ἂν καί λιγότερο ἀνεπτυγμένη, παρουσιάζει πολλές ἀναλογίες μέ αὐτή πού ὀδηγεῖ ἀπό τήν «ὀλότητα» (ἅλον) ἢ τή «δομή» (*Gliederung*) στόν Μάρξ στήν «μαρξιστική ὀλότητα» καί στήν «σύνθετη δομή μέ κυριαρχικό στοιχεῖο» στόν Ἄλτουσέρ. Θά χρειαζόταν μιά εἰδική συζήτηση γιά νά μάθουμε ἂν ἄπλως ἐπαναλαμβάνεται χρησιμοποιώντας ἄλλους ὄρους, μέ τό πρόσχημα ὅτι διορθώνεται.

21. Ἡ πρόταση αὐτή, γιά τήν ὁποία λέει ὅτι εἶναι «μιά ιδέα πολύ ἀπλή», εἶναι ἴσως ἐκείνη πού ὁ Ἄλτουσέρ ἀναζήτησε περισσότερο καί στήν ὁποία ἀποδίδει τή μεγαλύτερη ἀξία. Στίς *Positions* (σ. 63, 148) διατυπώνεται ὡς ἔξης: «Ἡ πάλη τῶν τάξεων καί ἡ ὕπαρξη τῶν τάξεων εἶναι ἕνα καί τό αὐτό πράγμα» (*pugnare idem est ac existere*, θά ἔλεγε ὁ ἰδεατός Σπινόζα). Σέ σχέση μέ τόν Μάρξ («Ἡ πάλη τοῦ προλεταριάτου ἐναντία στήν ἀστική τάξη ἀρχίζει μέ τήν ἴδια του τήν ὕπαρξη», *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*) ἡ μετατόπιση εἶναι ἐλάχιστη καί ἀποφασιστική. Τά συμφοραζόμενα δείχνουν ὅτι ὁ ὄρος «τάξη» πρέπει ἐδῶ νά θεωρηθεῖ μέ δύο συγχρόνως τρόπους: ὡς ἱστορική ἔννοια, καί ὡς κατέχουσα θέση φιλοσοφικοῦ ὀνόματος τῆς ταυτότητας (τό *idem est ac*, ἢ τό *tauton gar est* τῶν φιλοσόφων), πού εἶναι σάν νά λέει ὅτι ἡ ταυτότητα εἶναι ἀείποτε διαίρεση.

ρίας τή στιγμή πού, κυριολεκτικά, δέν κάνει τίποτε άλλο από τό νά μᾶς δείχνει τά ὄριά της. Καί ἂν εἶχα λίγο χρόνο, θά ἀποδείκνυα εὐκολά ὅτι αὐτή ἡ ἰδιαιτερότητα ἐπικοινωνεῖ ἄμεσα μέ αὐτό πού ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τή βασική ὄντολογική πρόταση τοῦ Άλτουσέρ: αὐτήν πού ταυτίζει γενικά, καί μέ ὁποιοδήποτε κόστος, τίς ἔννοιες τῆς «πάλης» καί τῆς «ὑπαρξῆς».²¹

Θά μπορούσαμε νά πολλαπλασιάσουμε τά παραδείγματα. Σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ ἔννοια πού πάνω ἀπό ὅλες παρουσιάζει αὐτό τό χαρακτηριστικό, νά κλείνει μέσα τῆς τήν ἴδια τῆς τήν ἄρνηση εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἔννοια τῆς «ἔννοιας». Ἐάν τουλάχιστον δεχτοῦμε ὅτι περιέχεται στήν ἐπίμονη χρήση, πού κάνει ὁ Άλτουσέρ, ὄρων ὅπως «πρακτική ἔννοια» (ἢ: «σέ κατάσταση πρακτική»), «περιγραφική ἔννοια» (ἢ: «περιγραφική θεωρία»), «ἔννοιες-ὄριο», καθῶς καί στή σχέση πού αὐτοί οἱ ὄροι διατηροῦν μέ τήν ἔκφραση «πρακτική θεωρία».

Ἀπό πρώτη ἄποψη αὐτή ἡ χρήση παρουσιάζει μιά μεγάλη σύγχυση. «Πρακτική ἔννοια» εἶναι μιά περιοριστική ἔκφραση τήν ὁποία ὁ Άλτουσέρ χρησιμοποιεῖ, ἤδη στό *Γιά τό Μάρξ* σέ δύο οὐσιαστικές περιπτώσεις: ἀφενός γιά νά ὀρίσει (ἀναφερόμενος στό παράδειγμα τοῦ «πραγματικού ἀνθρωπισμοῦ») μιά ἰδεολογική ἔννοια «ἔσωτερικά ἀσταθῆ» πού ἀντιπροσωπεύει «μέσα στήν ἰδεολογία τήν ἴδια τήν ἀντίθεση στήν ἰδεολογία», καί ἡ ὁποία, κατά συνέπεια, ἀπαιτεῖ τήν ἴδια τῆς τήν ὑπέρβαση μέσω μιᾶς ριζικῆς ἀλλαγῆς πεδίου, παραμένοντας ὅμως ἐξ ὀρισμοῦ ἔνθεν τῆς ἐπιστημολογικῆς τομῆς· καί ἀφετέρου γιά νά δηλώσει (ἀναφερόμενος στό παράδειγμα τῶν λενινιστικῶν ἀναλύσεων τῆς ἐπαναστατικῆς συγκυρίας) μιά ἐπιλογιστική γνώση πού συνδέεται μέ τήν ἐμπειρία μιᾶς συγκυρίας (στήν μὴ ἀναγωγιμότητα τῆς «παρούσας στιγμῆς»), ἀλλά ἡ ὁποία εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ μὴ γενικεύσιμη, καί ἄρα ἔνθεν ἀπό τήν εἰδικά ἐπιστημονική μορφή τῆς θεωρητικῆς ἔννοιας.²² Ἀργότερα —κυρίως στή συζήτηση γιά τήν «μαρξιστική θεωρία τοῦ Κράτους», πού ὁδηγεῖ στήν πρόταση γιά τούς IMK — θά ξαναβροῦμε αὐτή τήν ἰδέα, ὅμως μέ μιά πολύ ἐντυπωσιακή ὄξυνση. Καταρχήν τό πεδίο τῶν «πρακτικῶν

ἐνοιῶν» (πού συνδέεται μέ αὐτό πού τώρα ἀποκαλεῖται ἡ «περιγραφική» κατάσταση τῆς θεωρίας) ἐπεκτείνεται σημαντικά μέσα στό σῶμα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Περιλαμβάνει ὀλόκληρες πλευρές τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου, πού συνδέονται μέ τήν πολιτική πρακτική τοῦ Μάρξ καί τῶν διαδόχων του (ἡ ὁποία τούς ἐπιβάλλει τή σύλληψη ἐνός ταξικοῦ κράτους). Ἐπίσης μεταβάλλονται ἡ θέση καί ἡ λειτουργία τους σέ σχέση μέ τήν τομή: ἡ «τομή» δέν εἶναι ἕνα γεγονός πού ἀπλῶς διαδέχεται τή μετατροπή τῶν πρακτικῶν ἐνοιῶν σέ θεωρητικές ἔννοιες, ἀλλά μιά διαδικασία πού ἐξελίσσεται μέσα στήν ἀντίφαση τῶν ἰδίων τῶν πρακτικῶν ἐνοιῶν.²³ Ἀλλά αὐτό δέν εἶναι ὄλο: ἐάν ἐξετάσουμε σέ τί συνίσταται τό ἐπιπλέον στοιχεῖο πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά νά μετατραπῆ ἡ περιγραφική θεωρία «ἀπλά καί μόνο» σέ θεωρία ἐπιστημονική, ἀμέσως διαπιστώνουμε ὅτι πρόκειται γιά νέες πρακτικές ἔννοιες (τούς IMK), καί αὐτό μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶναι ἀξεχώριστοι ἀπό μιά πολιτική πρακτική (τήν πρακτική τῆς ἰδεολογικῆς ταξικῆς πάλης καί τῶν συγκρούσεων κα' τῶν ἐξεγέρσεων μέσα στοῦς θεσμούς τῆς «κοινωνίας τῶν πολιτῶν»).

23. Ἐτσι ὁ Άλτουσέρ γράφει: «Ἐχομε κάθε λόγο νά θεωρήσουμε ὅτι οἱ μεγάλες ἐπιστημονικές ἀνακαλύψεις δέν μποροῦν νά ἀποφύγουν νά περάσουν ἀπό τή φάση πού θά ἀποκαλέσουμε περιγραφική «θεωρία». Θά ἀποτελοῦσε τήν πρώτη φάση κάθε θεωρίας, τουλάχιστον στόν τομέα πού μᾶς ἀπασχολεῖ (τῆς ἐπιστήμης τῶν κοινωνικῶν σηματοποιῶν). Τή φάση αὐτή, σάν τέτοια, θά μπορούσαμε —κατά τήν ἀποψή μας θά ἔπρεπε— νά τήν ἀντιμετωπίσουμε σάν μιά μεταβατική φάση, ἀναγκαία γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας. Τό ὅτι εἶναι μεταβατική, τό ἐγγράφουμε μέσα στήν ἀνάπτυξη τῆς ἔκφρασης πού χρησιμοποιοῦμε: «περιγραφική θεωρία», κάνοντας νά φαίνεται, στή σύνδεση τῶν ὄρων πού χρησιμοποιοῦμε, τό ἰσοδύναμο ἐνός εἶδους «ἀντίφασης». Πράγματι ὁ ὄρος θεωρία «κονταροχτυπιέται» ἐν μέρει μέ τό ἐπίθετο «περιγραφική» τό ὁποῖο τοῦ ἔχει συναρθεῖ. Αὐτό συγκεκριμένα θέλει νά πῆ: 1) ὅτι ἡ «περιγραφική θεωρία» εἶναι, δίχως ἀμφιβολία, τό ξεκίνημα χωρίς ἐπιστροφή τῆς θεωρίας, ἀλλά 2) ὅτι ἡ «περιγραφική» μορφή μέ τήν ὁποία παρουσιάζεται ἡ θεωρία ἀπαιτεῖ, λόγω ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς «ἀντίφασης», μιά ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας πού νά ὑπερβαίνει τήν μορφή τῆς «περιγραφῆς».

Ὅταν λέμε ὅτι ἡ μαρξιστική «θεωρία» πού διαθέτουμε γιά τό κράτος, παραμένει ἐν μέρει «περιγραφική», αὐτό σημαίνει καταρχήν καί πρῖν ἀπό ὅλα ὅτι αὐτή ἡ περιγραφική «θεωρία» ἀποτελεῖ, χωρίς ἀμφιβολία, τό ξεκίνημα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τοῦ κράτους, καί ὅτι αὐτό τό ξεκίνημα μᾶς παρέχει τό οὐσιαστικό, δηλαδή τήν ἀποφασιστική βασική ἀρχή γιά κάθε παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας. (...) Ὅστόσο ἡ περιγραφική θεωρία τοῦ κράτους ἀντιπροσωπεύει μιά φάση στή συγκρότηση τῆς θεωρίας πού ἀπαιτεῖ τήν ἴδια τήν ὑπέρβασή της. Γιατί εἶναι σαφές ὅτι ἂν ὁ συγκεκριμένος ὀρισμός (= ὀρισμός τοῦ κράτους ὡς ταξικό κράτος) μᾶς παρέχει τά ἐργαλεῖα γιά νά ἐπιστημάνουμε καί νά ἀναγνωρίσουμε τίς πράξεις καταπίεσης, ἀναγόντάς τες στό κράτος, μέ τήν ἔννοια τοῦ καταπιεστικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ κράτους, ὥστόσο αὐτός ὁ «συσχετισμός» παράγει (δίνει λαβή σέ) ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος ἐνάργειας, γιά τό ὁποῖο θά ἔχομε τήν εὐκαιρία νά ποῦμε δύο λόγια στή συνέχεια: «ναί, βέβαια εἶναι ἔτσι, εἶναι ἀλήθεια!...». Καί ἡ συσσώρευση γεγονότων κάτω ἀπό τόν ὀρισμό τοῦ κράτους, ἂν καί πολλαπλασιάζει τά παραδείγματα πού εἰκονογραφοῦν τή λειτουργία τοῦ κράτους, δηλαδή τῆς ἐπιστημονικῆς του θεωρίας. Κάθε λοιπόν περιγραφική θεωρία διατρέχει τόν κίνδυνο νά προκαλέσει ἐμπλοκή στήν ἀναγκαία ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας. Νά γιατί θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο γιά νά ἀναπτύξουμε αὐτή τήν περιγραφική θεωρία σέ θεωρία ἀπλά καί μόνο (...) νά προσθέσουμε κάτι στόν κλασικό ὀρισμό τοῦ κράτους ὡς κρατικό μηχανισμό» (*Positions*, σ. 78-80).

22. Μέ μιά ἔννοια ὅλη ἡ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τοῦ ζητήματος τῶν «πρακτικῶν ἐνοιῶν» περιέχεται ἐν σπέρματι σέ αὐτή τή διπλή χρήση πού τῆς γίνεται στά κείμενα τοῦ *Γιά τόν Μάρξ*. Αὐτό πού ἐμποδίζει νά τό δοῦμε ἀμέσως, εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο αὐτή ἡ διπλή ἀνεπάρκεια τῆς «πρακτικῆς ἔννοιας» συνδέεται μέ δύο θέσεις πού θά χαρακτηριστοῦν «θεωρητικιστικές»: α) ἡ μετατροπή τῶν συγκεκριμένων ἀναλύσεων τῆς συγκυρίας, σέ ἐπιστημονικές γενικότητες, ἀπαιτεῖ τήν παρέμβαση μιᾶς Θεωρίας τῆς θεωρητικῆς πρακτικῆς πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τόν «διαλεκτικό ὕλισμό», β) ἡ ἐπιστημολογική τομή γίνεται μιά φορά γιά πάντα: ἀπορρίπτει λοιπόν ἀνεπίστρεπτα στό παρελθόν τήν «προϊστορία» τῶν ἰδεολογικῶν συγκρούσεων, ἐκτός ἀπό μεμονωμένες περιπτώσεις ἐπιβιώσεων. Ὅστόσο αὐτές οἱ δύο θέσεις δέν πρέπει νά μᾶς κάνουν νά πιστέψουμε σέ ἕναν ἀπλό καί καθαρό θετικισμό. Οἱ ἐπιστημονικές γενικότητες τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου δέν ἔχουν καθαρή σημασία παρά μόνο ὑπό τόν ὄρο ὅτι θά ἐπενδυθοῦν ἐκ νέου στήν «συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης κατάστασης», ἢ στή γνώση ἰδιαιτερότητας, πού ἀποτελεῖ συγχρόνως καί τή δοκιμασία τῆς ἀντικειμενικότητάς τους. Ἡ πραγματοποιημένη τομή δέν ἐξαφανίζει τήν ἱστορική ὑπαρξή τῆς ἰδεολογίας: ἀντίθετα προσδίδει στήν ἐπιστήμη μιάν κριτική ἀποτελεσματικότητα πολιτικά ἀποφασιστική, μέσα στό πεδίο τῆς ἰδεολογίας.

Ἡ ἰδέα μιᾶς «πιθανῆς ἐμπλοκῆς» τῆς θεωρίας παίρνει, σέ αὐτή τήν περίπτωση, μιᾶ ἄλλη σημασία: αὐτή ἡ ἐμπλοκή εἶναι πάντα πιθανή, ὄχι μέ τήν ἔννοια τῆς ἐπιβίωσης τῆς προεπιστημονικῆς θεωρίας ἢ ἐνός ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ, ἀλλά ὡς συνέπεια τῆς ἐσωτερικῆς σχέσης πού διατηρεῖ ἡ θεωρία μέ τήν μὴ θεωρητικὴ πρακτικὴ, καί τῶν ἐπίπτωσέων τῆς στόν σχηματισμό τῶν ἐννοιῶν. Τό σημεῖο «μὴ ἐπιστροφῆς» τῆς τομῆς ἔχει ἤδη ἐπιτευχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴ γέννηση τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας. Ἀκόμη περισσότερο, δέν θά ἐπιτυχανόταν ποτέ (μέ τὴ μορφή μιᾶς θεωρίας) ἂν προηγουμένως δέν εἶχε ὑπάρξει μέ μιᾶ προθεωρητικὴ μορφή. Ἀντίστροφα ὅμως ἡ «ἐπιστροφή» τῆς ἀπωθημένης ἰδεολογίας εἶναι πάντα πιθανή (καί μᾶλλον ἀναπόφευκτη) στό πεδίο τῆς ἐπιστήμης. Σάν νά λέμε ὅτι πρόκειται γιὰ μιᾶ ἐπιστήμη μὴ-ἐπιστήμη, πράγμα ἐξαιρετικὰ παράδοξο ἀπὸ τὴ μεριά ἐνός θετικιστικοῦ καί ρασιοναλιστικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἐπιστήμης (ὅπως ἀκριβῶς καί «οἱ πρακτικὲς ἔννοιες» εἶναι σαφῶς ἔννοιες μὴ-ἔννοιες, ἀπὸ τὴν ἀποψη ἐνός ρασιοναλιστικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἔννοιας, εἴτε εἶναι ἐμπειριστικὸς ἢ φορμαλιστικὸς, νομιναλιστικὸς ἢ οὐσιοκρατικὸς).

Κάνοντας ἕνα ἀκόμη βῆμα, θά ἀνακαλύψουμε στὰ τελευταῖα κείμενα τοῦ Ἄλτουσέρ μιᾶ πολὺ καθαρὴ τάση ταύτισης τῆς ἐπιστημονικῆς ἔννοιας ὡς τέτοιας μέ τὴν «πρακτικὴ ἔννοια», τουλάχιστον σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ θεωρία τῆς πάλης τῶν τάξεων καί τὴν ψυχανάλυση. Ἐπιμένουμε ὅμως ὅτι μέ κανένα τρόπο δέν ἐγκαταλείπει τὴν ἰδέα τῆς «ἐπιστημονικῆς γνώσης» ἢ «τῆς γνώσης μέσω ἐννοιῶν», καί ἀκόμη περισσότερο ὅτι θά ἦταν λάθος νά ἀποδώσουμε τὴν τάση αὐτὴ σέ ἐμπειρισμό, πραγματισμό ἢ ὑποκειμενισμό. Ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς γνώσης (ὅπως καί ἡ ὑπαρξὴ τῆς πάλης τῶν τάξεων) ἀνήκει σέ ἐκεῖνες τίς θέσεις στίς ὁποῖες ὁ Ἄλτουσέρ στάθηκε ἀνυποχώρητος, μέσα σέ ὁποιαδήποτε αὐτοκριτικὴ. Ἀλλὰ ἡ ἀναφορὰ στὴ μὴ θεωρητικὴ πρακτικὴ πρέπει νά ἐγγραφεῖ μέσα στόν ἴδιο τόν ὄρισμό τῆς ἀντικειμενικότητας, ὡς προϋπόθεσή της. Αὐτὸ συγκεκριμένα μεταφράζεται στὴν ἰδέα (πού εἰκονογραφεῖται μέ ἀναφορὲς στό *Κεφάλαιο*) ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία δέν συνίσταται στό σύστημα τῶν ἐννοιῶν της, ἀκόμη λιγότερο στὴν τάξη τῆς ἐκφορᾶς (εἴτε εἶναι «ἀναλυτικὴ» ἢ «συνθετικὴ», «ἀξιωματικὴ» ἢ «διαλεκτικὴ») μέ τὴν ὁποία πρέπει νά συνδεθοῦν οἱ ἔννοιες ὡστε νά ἀποτελέσουν ἕνα σύστημα. Ἡ μᾶλλον ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία συνίσταται συγχρόνως σέ αὐτὴ τὴν τάξη τῆς ἐκφορᾶς καί σέ αὐτὸ πού τῆς ἀντιστέκεται καί τὴν παρεκτρέπει (γιὰ παράδειγμα, στόν Μάρξ, τὰ «ἱστορικὰ παραδείγματα» πού ἀντιπροσωπεύουν ἀντίστοιχες οὐσιαστικὲς «πρακτικὲς» ἔννοιες: ἀπὸ τοὺς ἐργατικὸς ἀγῶνες ἐναντίον τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος, πού ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ μισθωτὴ ἐργασία δέν ἀνάγεται στὴν μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ἕως τὴν λεγόμενη «πρωταρχικὴ» συσσώρευση, πού ἀποδεικνύει ὅτι ἡ «αὐτοκίνηση» τοῦ κεφαλαίου ὑποστηρίζεται στὴν πραγματικὴ ἀπό ἀδιάλειπτη πολιτικὴ βία). Ἀλλὰ καθὼς αὐτὸ πού ἀντιστέκεται στὴν τάξη τῆς θεωρητικῆς ἐκφορᾶς εἶναι ἐπίσης ἡ λογικὴ τῶν ἰδεολογικῶν ἐννοιῶν καί συγκεκριμένα, στὴν περίπτωση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, τῶν ἐννοιῶν τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς ἰδεολογίας, κατατὴν ἡγούμε στὴν ἀκόλουθη ἰδέα: οἱ «πρακτικὲς ἔννοιες» εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἐπιστήμης γιατί αὐτὸ πού «κάνει» τὴν ἐπιστήμη (ἢ τὴ γνώση) εἶναι ἡ ἀέναη σύγκρουση ἀνάμεσα σέ μιᾶ πρακτικὴ ὑποκειμενικότητα καί σέ ἕνα ἰδεολογικὸ φαντασιακὸ, σύγκρουση πού ἔχει ὡς ἐπίδικο ἀντικείμενο τὴν συνεχῶς ἐπανεξισορροπούμενη ἀσταθὴ ἰσορροπία μιᾶς θεωρητικῆς ἐκφορᾶς.²⁴

24. Γιὰ τὰ διάφορα αὐτὰ σημεῖα βλ. εἰδικότερα «Πρόλογο» στό Gerard Dumenil, *Le concept de Loi économique dans «Le Capital»*, Παρίσι, Francois Maspero, 1978· «Il Marxismo Oggi», στό *Enciclopedia Europea*, Μιλάνο, Garanzi, 1978· «La Decouverte du Docteur Freud» (1976), *Revue de medecine psychosomatique*, 25 Φεβρουαρίου 1983.

25. Στὸ σημεῖο αὐτὸ συναντᾷ, καί ἴσως διευκρινίζει, τὴ θέση πού ὁ Ἄλτουσέρ δανεῖζεται ἀπὸ τὸν Πιέρ Μασερέ: «Κάθε ἐπιστήμη εἶναι ἐπιστήμη τῆς ἰδεολογίας» (βλ. *Lire le Capital*, (2η ἐκδ. τ. 1, σ. 53).

Ἡ παράσταση τῆς πρακτικῆς θεωρίας (πού θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι ἐπιτέλους δίνει σέ αὐτή τή διατύπωση ἓνα περιεχόμενο ὄχι καθαρά ἀναλογικό, ἂν δέν ἔδινε συγχρόνως μιά πολύ προβληματική σημασία στή γενική κατηγορία τῆς πρακτικῆς) συνοψίζεται σέ δύο διατυπώσεις πού προτείνονται μαζί ἀπό τό κείμενο τοῦ Δεκεμβρίου 1976, *Über Marx und Freud*: «σχισματική ἐπιστήμη» καί «συγκρουσιακή θεωρία».

Ὁ μαρξισμός καί ἡ ψυχανάλυση εἶναι βέβαια ἐπιστήμες: ἔχουν ἓνα «πραγματικό ἀντικείμενο», τοῦ ὁποίου ἐπεξεργάζονται τή γνώση: τήν πάλη τῶν τάξεων, τό ἀσυνειδητο. Νά πούμε καλύτερα: τά ἀποτελέσματα (ὄντως ὑπαρκτά) τῆς πάλης τῶν τάξεων καί τά ἀποτελέσματα (ὄντως ὑπαρκτά) τοῦ ἀσυνειδήτου, γιατί δέν πρόκειται γιά οὐσίες, ἀλλά γιά διαδικασίες πού ὀργανώνονται ἀπό τή ἐνυπαρξία μιᾶς δομῆς (ἢ ὅπως εἶχε προτείνει κάποτε στό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*, ἀπό τή δραστηριότητα μιᾶς ἀπούσας αἰτίας). Κατά συνέπεια ὁ δρόμος τοῦ ὑποκειμενισμοῦ κλείνει ξανά. Καί κλείνει σέ ὅλες του τίς μορφές: ὄχι μόνο στή μορφή ἑνός σχετικιστικοῦ ὑποκειμενισμοῦ (σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ ποικιλομορφία, τῶν θεωρητικῶν θέσεων παραπέμπει στήν ἱστορική, κοινωνική ἢ ψυχολογική ποικιλομορφία τῶν ὑποκειμένων τῆς γνώσης), ἀλλά ἐπίσης στή μορφή ἑνός ὑπερβατολογικοῦ ὑποκειμενισμοῦ (στόν ὁποῖο ἡ θεωρητική ἐνότητα τῆς γνώσης «ἐξασφαλίζεται» ἀπό τήν καθολικότητα τοῦ στόχου της, ἀπό ὅπου προκύπτουν οἱ κανονιστικές νόρμες τῆς γνώσης). Σέ ἀντίθεση μέ τόν κλασικό ρασιοναλισμό καί τόν κλασικό θετικισμό, πρέπει νά σκεφτοῦμε ὅτι ἡ θεωρητική σύγκρουση, ἡ «ἐννοιολογική διχοτομία» (τό ἓνα χωρίζεται στά δύο...), καί ἡ διχοτομία τῶν ἐρμηνειῶν τῆς ἴδιας ἔννοιας (τό «σχίσμα» τῶν τάσεων), ἀνήκουν πάντα ἐκ τῶν προτέρων, ἐγγενῶς, στήν ἐπιστημονικότητα. Δέν εἶναι πιά ἓνα ἀπλό ἔχνος, ἀνάδραση ἢ ἐπιβίωση, τῆς ιδεολογίας πού ἀπωθήθηκε ἔξω ἀπό τήν ἐπιστήμη, ἀλλά τό σύμπτωμα τῆς παρουσίας τῆς ιδεολογίας μέσα στήν ἐπιστήμη ἢ, μᾶλλον, ἡ ἀναγκαῖα μορφή τοῦ ἀγώνα τῆς ἐπιστήμης ἢ ἓνα τια στήν ιδεολογία, ἀγώνας ἀένας πολύ περισσότερο ἀφοῦ δέν ἀντιπαραθέτει ἀντίπαλους ἐξωτερικούς τόν ἓνα στόν ἄλλο, ἀλλά ἀξεχώριστα ἐπίπεδα τῆς γνώσης.

Πῶς δικαιολογεῖ ὁ Άλτουσέρ αὐτή τήν παράδοση συνάφεια, τῆς ἀντικειμενικότητας καί τῆς σύγκρουσης;

Σέ πρώτη προσέγγιση, μέ τόν ἀπλό ὑπαινιγμό μιᾶς ἀντιστοιχίας ἢ μιᾶς «ἰσοδυναμίας» ἀνάμεσα στή φύση τοῦ ἀντικειμένου τῶν σχισματικῶν ἐπιστημῶν καί τή μορφή τῆς θεωρητικῆς τους ἀνάπτυξης: ὅπως τό ἀντικείμενο εἶναι ἐγγενῶς συγκρουσιακό (κοινωνική σύγκρουση: ἀνάμεσα στίς τάξεις· ψυχική σύγκρουση: ἀνάμεσα στά ἐπίπεδα τοῦ «ψυχικοῦ μηχανισμοῦ»), ἔτσι καί ἡ θεωρία εἶναι ἀείποτε συγκρουσιακή, καί δέν προχωράει παρά μόνο διαιρούμενη. Μέ αὐτό τόν τρόπο, τοποθετούμενη ἀκριβῶς στόν ἀντίποδα τῆς καντιανῆς (οὐτοπικῆς) παράστασης γιά μιά «νησίδα τῆς νόησης», μακριά ἀπό τίς θύελλες τῆς διαλεκτικῆς, πού διασώζεται ἀπό τίς συμπλοκές τοῦ ιδεολογικοῦ πεδίου μάχης (Kampfplatz) χάρις στόν ἀμετακίνητο μηχανισμό τῶν συστατικῶν της κατηγοριῶν, τό «πεδίο» ἢ ἡ «ἡπει-

ρος» τῆς ἀλτουσερικῆς ἐπιστήμης δέν προσφέρει κανένα σίγουρο καταφύγιο, καμιά ἐγγύηση σταθερότητας καί ἐνότητας ἐνάντια στά ἀποτελέσματα τῆς ἴδιας τῆς αὐστηρότητας.

Ἄλλά ἡ περιγραφή αὐτή παραμένει ἀνεπαρκῆς. Προσφέρεται ἀμέσως στήν «σπινοζική» ἔνσταση, πού κάθε ἀναγνώστης τοῦ Άλτουσέρ δέν θά παραλήψει νά σκεφτεῖ: γιατί ἡ ἐπιστήμη ἑνός συγκρουσιακοῦ ἀντικειμένου πρέπει νά εἶναι καί ἡ ἴδια συγκρουσιακή ἐπιστήμη; Εἶναι σάν ἡ ἔννοια τοῦ σκύλου (ζῶου πού γαυγίζει) νά ἔπρεπε νά γαυγίζει καί αὐτή. Πρέπει συνεπῶς νά προτείνουμε μιά ἄλλη ὑπόθεση πού νά ἐγκαλεῖ τήν ἰδέα τῆς «πρακτικῆς θεωρίας» σέ ὅλες της τίς συνεπαγωγές. Πρέπει νά μπορέσουμε νά στοχαστοῦμε ὅτι οἱ σχισματικές ἐπιστήμες εἶναι ἐπιστήμες καθορισμένες στή συγκρότησή τους (δηλαδή τήν ἱστορία τῶν θεωριῶν τους, τόν σχηματισμό ἀκόμα καί τήν ὀνομασία τῶν ἔννοιών τους, γιατί οἱ λέξεις εἶναι «ὄπλα καί ἐρηκτικά, ἢ ἡρεμιστικά καί δηλητήρια» πού «παλεύουν μεταξύ τους σάν ἐχθροί»:²⁶ ἓνας τρόπος νά πεῖ ὅτι οἱ λέξεις ὑ-

πάρχουν) από τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐγγράφονται στή σύγκρουση τῆς ὁποίας ἀντιπροσωπεύουν τή γνώση. Ὅχι ὡς θεατές ἑνός ἀντικειμένου (ἀκόμη μιᾶ μεταφορά τῆς ὑποκειμενικότητας) ἀλλά συμμετέχοντας σέ μιᾶ συγκρουσιακή διαδικασία.²⁷

Ἐξοῦ καί ἡ ἰδέα πού προτείνει ὁ Ἄλτουσέρ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ ἰδεολογικός ἀνταγωνισμός πού προκλήθηκε ἀπό τή φρουδική θεωρία τοῦ ἀσυνειδήτου (πού ἀντιτίθεται σέ κάθε «ψυχολογία») ἐξηγεῖται σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τό γεγονός ὅτι τά ἄτομα (ἀκόμη καί οἱ θεωρητικοί) ἔχουν καί τά ἴδια ἀσυνειδήτο, πού τά ὑποτάσσει στους μηχανισμούς τῆς ἀπώθησης καί τῆς ἐπανάληψης. Ἐξάγεται λοιπόν λογικά τό συμπέρασμα ὅτι αὐτός ὁ ἀνταγωνισμός (δηλαδή ὁ ἀνταγωνισμός τῶν ψυχολογιστικῶν καί ἀντιψυχολογιστικῶν θεωριῶν, στό βαθμό πού εἶναι καθορισμένος ἢ «ἐπενδεδυμένος» σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τό ἴδιο τό ὑποσυνειδήτο, «ἀντικείμενο» τῆς ψυχανάλυσης) ἀποτελεῖ ὅλη τήν ἱστορία τῆς φρουδικῆς θεωρίας.²⁸ Ἐξάγεται κυρίως τό συμπέρασμα —στήν περίπτωση πού ὁ «μίτος» τῆς ἀναλογίας ἀνάμεσα στόν μαρξισμό καί τήν ψυχανάλυση μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ μέχρι αὐτό τό σημείο— ὅτι οἱ ἰδεολογικοί ἐνδοϊστορικοί ἀνταγωνισμοί στή θεωρία τοῦ μαρξισμοῦ, ἀπό τήν «ἀρχή» τῆς μέχρι τήν «κρίση» τῆς (καί ἡ ἀσυνειδήτη ἐγγραφή τους, καμωμένη ἀπό ἀπωθήσεις καί καταστολές;) ἐξηγοῦνται σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ πάλη τῶν τάξεων διαπερνᾷ τή μαρξιστική θεωρία πέρα γιά πέρα, χωρίς νά μπορεῖ ποτέ νά καταλάβει μιᾶ σταθερά προσδιορισμένη θέση. Ὅλα αὐτά συνιστοῦν συνθήκη τῆς γνώσης (καί, ἐντονότερα, συνθήκη τῆς ἀποτελεσματικότητας τοῦ ἀληθινοῦ: διατύπωση μακιαβελιανῆς ἐμπνευσης στήν ὁποία ἐπανερχεται πάντα ὁ Ἄλτουσέρ), ἀλλά συγχρόνως καί ἀξεπέραστο ὄριο. Ὅριο πού δέν εἶναι μιᾶ ἀπαγόρευση, οὔτε σύνορο αὐτοῦ πού μπορούμε νά γνωρίσουμε (πέρα ἀπό τό ὁποῖο θά κατοικοῦσε τό ἄγνωστο), ἀλλά ὑλικός προσδιορισμός καί ἐξάρτηση πού προχωροῦν μέ τό ἴδιο βῆμα ὅπως καί ἡ γνώση, καί χαράζουν μιᾶ ἀξεπέραστη διαχωριστική γραμμὴ ἀνάμεσα στήν ἀλήθεια καί τήν «παντοδυναμία τῶν ιδεῶν».

Ὡστόσο εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστήμης στήν ὁποία μᾶς ὀδηγεῖ ἡ ἐρμηνεία τῆς «πρακτικῆς», σύμφυτης στήν ἔννοια, βρίσκεται στά ὅρια τοῦ ἀδιανόητου, ἂν ὄχι τοῦ ἀνέφικτου. Εἶναι σάν μιᾶ ἰδέα μετέωρη ἀνάμεσα σέ δύο ἀβύσσους... Μοῦ φαίνεται ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ, φτάνοντας σέ αὐτό τό σημείο, δέν ἔκανε τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἐπαναλαμβάνει τήν ἐπισήμανση, μέ ἐλάχιστες παραλλαγές στή διατύπωση.

Ἡ «σχισματική» διαδικασία εἶναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τοῦ μαρξισμοῦ καί τῆς ψυχανάλυσης; Αὐτό θά μᾶς ὀδηγοῦσε στό νά ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχουν ἄλλες ἐπιστημονικές θεωρίες πού δέν συνδέονται μέ τή διαδικασία τοῦ «ἀντικειμένου» τους ὑπό τόν τροπισμό τῆς σύγκρουσης. Καί κατά συνέπεια αὐτό θά ὀδηγοῦσε στό νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ κατηγορία τοῦ θεάματος (τῆς ἐμπειρικῆς ἢ θεωρητικῆς «θέασης») ἀρμόζει στή δικιά τους διαδικασία παραγωγῆς γνώσης;²⁹ Ἀλλά πρὶν καταλήξουμε, μήπως θά ἔπρεπε νά ἀναρωτηθοῦμε γιά τό λόγο ὑπαρξῆς τοῦ ζεύγους πού συγ-

κροτεῖται ἀπό αὐτή τή διπλή ἀναφορά στόν μαρξισμό καί τήν ψυχανάλυση, μέ τό ἀβέβαιο καθεστῶς ἀναλογίας καί ἄρθρωσης; Θά διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ δέν ἔπαψε ποτέ νά γυρίζει γύρω ἀπό αὐτό τό ἐρώτημα, ταλαντευόμενος ἀνάμεσα στήν ἰδέα ὅτι ψυχανάλυση καί μαρξισμός ἔχουν νά κάνουν μέ τό ἴδιο «ἀντικείμενο» (πού ἴσως συλλαμβάνεται μέ διαφορετικά ἐννοιολογικά ἐργαλεῖα καί κατηγορίες, γιά νά ξαναχρησιμοποιήσουμε τή γλώσσα τοῦ Σπινόζα), καί τήν ἰδέα ὅτι τά «ἀντικείμενά» τους εἶναι ριζικά διάφορα, πού, ἂν καί ἀναγκαστικά συγκεχυμένα, δέν ἀνάγεται τό ἓνα στό ἄλλο. Ἐδῶ βρίσκεται ὅλο τό παιχνίδι τῆς ἀναζήτησης τῆς ἔννοιας τῆς ἰδεολογίας, καί τῆς ὑπόκαμψης καί ἐνδόμυξης σύγκρουσης μέ τόν Λακάν γιά τό «ὑποκείμενο» καί τό «φαντασιακό», πού ἄρχισε μέσα στήν παρεξήγηση μιᾶς ἀναγνώρισης καί μιᾶς τόσο λαμπρῆς ἐγγύησης, πού ὑποχρεωτικά θά ἔκανε τήν ἐνδεχόμενη διόρθωση νά φανεῖ σάν μιᾶ ἄρνηση αὐτοκαταστροφική.

Στήν ἔκφραση «σχισματική ἐπιστήμη, αὐτό πού ἀναπόφευκτα παραπαίει εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἰδέα τῆς ἐπιστήμης. Ὅχι μόνο ἡ ἰδέα «τῆς ἐπιστήμης» γενικά, τῆς ὁποίας τήν ἰδεατή (καί ἰδεαλιστική) καθολικότητα ἀμφισβητοῦσαν τά *Στοιχεῖα Ἀυτοκριτικῆς* τοῦ 1974, μέ τίμημα μιᾶ διόρθωση τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἐπιστημολογικῆς τομῆς ὡς τομῆς «ἀνάμεσα στήν ἐπιστήμη καί στήν ἰδεολογία» (διατηρώντας συγχρόνως τή θέση ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀναφέρεται κανεῖς μέ αὐτό τό ὄνομα σέ ἓνα «ἐλάχιστο ἀφηρημένης γενικότητας», σημείο ἐκκίνησης μιᾶς διαφοροποίησης), ἀλλά τήν ἰδέα τοῦ «ἐπιστημονικοῦ» ὡς ἐγγενούς ιδιότητος μιᾶς θεωρητικῆς διαδικασίας ἢ ὁποία εἶναι πραγματικά ἢ διαδικασία γνώσης πού αἶρει τήν παραγνώριση.

Ἀλλά αὐτή ἡ ἔκφραση, εἶναι στό βάθος ἓνα ἄλλο ὄνομα γιά τήν ἰδέα τῆς τομῆς. Διορθωμένη ἀπό τήν «θεωρητικιστική» ἐκτροπή τῆς (τήν ἰδέα ὅτι ἡ τομὴ ἔλαβε χώρα μιᾶ φορά καί γιά πάντα, τήν ἰδέα ὅτι λειτουργεῖ μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀνάμεσα σέ ἄλλες τίς ἐπιστήμες καί τήν ἀντίστοιχη «ἰδεολογική προϊστορία» τους), γίνεται αὐτό πού ὁ Ἄλτουσέρ ἀ-

26. *Positions*, σ. 46.

27. Μιᾶ τέτοια ἐπιστήμη δέν μπορεῖ λοιπόν νά «ἐλεγχθεῖ» («ὀριστεῖ») —οὔτε μέ τήν ἔννοια τῆς κυριαρχίας, οὔτε μέ τήν ἔννοια τῆς σταθεροποίησης— ὅπως ὅποτε ὄχι μέσω ἑνός θεσμοῦ (τοῦ πανεπιστημιακοῦ θεσμοῦ, ἀλλά ἐπίσης τοῦ θεσμοῦ ἑνός «κόμματος», ἢ μιᾶς «κοινωνίας»). Στήν ἔκφραση (εὐφυολόγημα) «σχισματική ἐπιστήμη», μπορούμε νά ἐννοήσουμε ὄχι μόνο τό *σχίσμα* ἀλλά καί τόν διχασμό (*scission*, *Spaltung*) ἢ ὁποία, μέ τή σειρά τῆς, συνδηλώνει μέ «ἀμφίσημο» τρόπο συγχρόνως τό ἀσυνειδήτο (βλ. Φρόυντ: *die Ich-spaltung*) καί τήν πολιτική (βλ. τό κείμενο τῶν Μάρξ καί Ἐνγκελς: «*Die angeblichen Spaltungen in der Internationale*», 1872).

28. Ἀκόμη καί στόν ἴδιο τόν Φρόυντ, πού θά ἔπρεπε νά ξαναδιαβάσουμε ὑπό τό πρίσμα τῆς ἀποδοχῆς ἢ τῆς κριτικῆς πού ἀσκει στήν ἰδεολογία τοῦ ὑποκειμένου, ὅπως τόν ἔχουμε ἤδη διαβάσει ὑπό τό πρίσμα τῆς ἀποδοχῆς ἢ τῆς κριτικῆς τῆς βιολογικῆς ἰδεολογίας.

29. *Lire le Capital*, τ. 1, σ. 47 κ.ε., ὅπου, γιά κάθε ἐπιστήμη, ἀπέριπτε ὀλοκληρωτικά τή «θέση», ἀλλά ὄχι τό «ἀντικείμενο».

30. Νά προσθέσουμε: ἂν ὁ μαρξισμός καί ἡ ψυχανάλυση ἔχουν τό ἴδιο ἀντικείμενο, ὁ μαρξισμός δέν εἶναι πλέον μιᾶ «τελειωμένη θεωρία» (σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση πού προτείνεται ἀπό τόν Ἄλτουσέρ στό L. Althusser et al., *Discutere lo Stato*, De Donato, Μπάρι 1978): εἶναι μιᾶ «ἀπόλυτη γνώση» (ἢ μιᾶ «κοσμοθεωρία»).

ποκαλεί *συνεχιζόμενη* τομή: «έναρξη πού δέν θά ἔχει τέλος», μέ τίς δύο ἔννοιες τοῦ ὄρου, γιατί μιᾶ ἐπιστήμη (ἰδιαίτερα αὐτή τοῦ Μάρξ) δέν θά σταματήσει ποτέ νά παράγει γνώσεις πού θά ἀναπαράγουν ἐνεργητικά τό κριτικό της ἀποτέλεσμα, ἀλλά ἐπίσης γιατί δέν θά πάψει ποτέ νά «κανονίζει τούς λογαριασμούς» της ἀποσπώμενη ἀπό τήν κυρίαρχη ἰδεολογία. Σέ αὐτή τήν διατύπωση κυριαρχεῖ περισσότερο ἀπό ποτέ ἡ ἰδέα τῆς μὴ ἀναστρεψιμότητας (μαζί μέ αὐτή τοῦ ἀνολοκλήρωτου). Ἐντούτοις ἂν κοιτάξουμε ἀπό πῶς κοντά, πρέπει νά δεχτοῦμε τώρα ὅτι ἡ μὴ ἀναστρεψιμότητα ἔστω καί ἂν ἀντανακλᾷ μιᾶ δύναμη «παραγωγῆς» καί «ἀνάπτυξης» τῶν γνώσεων, δέν συνιστᾷ ἐγγύηση. Βρίσκεται ὀλόκληρη μέσα στόν διαφορικό τροπισμό μιᾶς θεωρητικῆς πάλης πού συνεχίζεται μέσα στό πεδίο τῶν ἰδεολογιῶν. Τό μὴ ἀναγώγιμο τῆς διαφορᾶς ἐπιστήμη / ἰδεολογία δέν περιέχεται σέ ἕνα μοναδικό γεγονός, ἀκόμα λιγότερο σέ ἕνα θεσμό, ἀλλά στό γεγονός ὅτι οἱ ἰδεολογίες, ἐνοποιητικές καί συμφιλιωτικές ἐξορισμοῦ βρίσκονται, μέσω τῆς θεωρίας, πρακτικά ἀντιμέτωπες μέ τό ἄλλο τους ἀπόλυτο: τό ἀσυμφιλίωτο. Ἐάν συμβαίνει αὐτό... Τό ἀντίθετο λοιπόν τῆς ἀποτελεσματικότητας τοῦ ἀληθινοῦ, εἶναι ὅτι, ἂν καί μὴ ἀναστρέψιμη μπορεῖ νά ἐξαφανιστεῖ.

Ἄλλά τί σημαίνει: τό ἀληθινό μπορεῖ νά ἐξαφανιστεῖ;

Φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν περισσότεροι ἀπό ἕνα τροπισμοί τῆς ἐξαφάνισης: στόν Ἄλτουσέρ τουλάχιστον δύο. Ὁ ἕνας ἐνεργητικός, ὁ ἄλλος παθητικός κατά κάποιον τρόπο. Ὁ ἕνας πού ταυτίζεται μέ τόν θάνατο. Ὁ ἄλλος πού δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ «ζωή», ἔστω καί ἂν ἀναμφισβήτητα διαθέτει μερικῆς ἀπό τίς παραδοσιακές μεταφυσικές της ιδιότητες, ὁ ὅποιος ὅμως ἀνταποκρίνεται περισσότερο σέ αὐτό πού στό Ὁ Λένιν καί ἡ φιλοσοφία, στήν παράγραφο πού ἀνέφερα πρῖν, ἀποκαλεῖται «τό κενό μιᾶς κεκτημένης ἀπόστασης».

Ἐπάρχει μιᾶ ἐξαφάνιση πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἦττα ἑνός ἀγωνιζόμενου ὄντος μέσα σέ αὐτή τήν ἴδια τήν πάλη: ἕνα ὄν πού μπορεῖ νά εἶναι ἕνα ἄτομο, ἀλλά ἐπίσης μιᾶ ὀργάνωση, ἕνα ἱστορικό κίνημα, μιᾶ τάξη, βλέπε μιᾶ πρακτική, μιᾶ γνώση. Ὁ Μάρξ εἶχε ἀναφέρει αὐτή τή πιθανότητα σέ μιᾶ αἰνιγματική φράση τοῦ *Μανιφέστου*: «Die Geschichte aller bisherigen Gesellschaft ist die Geschichte von Klassenkämpfen (...) einen Kampf, der jedesmal mit einer revolutionären Umgestaltung der ganzen Gesellschaft endete oder mit dem gemeinsamen Untergang der kämpfenden Klassen» (Ἡ ἱστορία ὅλων τῶν κοινωνιῶν ἕως σήμερα εἶναι ἡ ἱστορία ταξικῶν ἀγώνων (...), ἀγῶν πού κάθε φορά τελείωναν μέ μιᾶ ἐπαναστατική ἀναμόρφωση ὀλόκληρης τῆς κοινωνίας ἢ μέ τόν κοινό ἀφάνισμό τῶν ἀγωνιζόμενων τάξεων). Ὁ Ἄλτουσέρ ξαναπῆρε αὐτή τήν ἰδέα (ὁ «κοινός ἀφάνισμός τῶν ἀγωνιζόμενων τάξεων»), πού ἀνήκει στίς ξεχασμένες λέξεις τοῦ μαρξισμού, γιά νά τή χρησιμοποιήσει στή θεωρία, ὅπωςδήποτε στή μαρξιστική θεωρία (πού ἀκριβῶς εἶναι «πάλη τῶν τάξεων στή θεωρία»). Ἡ ἐπιστημονική θεωρία ὑπάρχει ἀναγκαστικά καί ἀναντίστροπτα, ἀλλά μπορεῖ νά πάψει νά ὑπάρχει σέ μιᾶ δεδομένη συγκυρία, καί αὐτή ἡ πιθανότητα (πού θά πάρει τή μορφή μιᾶς γενικευμένης κρίσης, μιᾶς

διακοπῆς τῆς «ένωσης τῆς θεωρίας καί τοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος», μιᾶς ὀριστικῆς ἐμπλοκῆς τῆς προόδου της γιά τήν ὁποία κανεῖς δέν θά εἶναι σέ θέση νά δουλέψει...) ἐγγράφεται στό ἐνδεχόμενο τῶν τυχαίων μορφῶν τῆς σύγκρουσης ἢ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ πού εἶναι σύμφυτος στή θεωρητική πρακτική. Ὅπως ὑπάρχει συμπτωματικότητα στήν ἐκκίνηση τῆς θεωρίας πού θά ἐξαφανιστεῖ ἀναδρομικά μέσα στήν ἀναγκαιότητα τῶν ἐνοιῶν της,³¹ ἔτσι ὑπάρχει συμπτωματικότητα τοῦ τέλους ἐκείνου πού γεννήθηκε ὡς μὴ ἀναντιστρέψιμο. Τό τέλος αὐτό, ἐάν παράγεται μέσα σέ μιᾶ προσδιορισμένη συγκυρία (δηλαδή ὑπερπροσδιορισμένη) μεταφράζει τό γεγονός ὅτι ἡ ὑπαρξή τῆς θεωρίας δέν μπορεῖ νά μὴ εἶναι «κριτική», μέ τή διπλή ἔννοια τοῦ ὄρου (ἄσκηση κριτικῆς, στό ἔλεος μιᾶς κρίσης). Δέν πρόκειται γιά τό πεπρωμένο, ἀλλά γιά τό ἀποτέλεσμα ἑνός συσχετισμοῦ δυνάμεων. Ἀπό αὐτό πού ἦταν μιᾶ ζωντανή πρακτική, δέν θά ἀπέμενε τότε παρά ἕνα φάντασμα: μιᾶ ἀνάμνηση.

Ἄλλά ὑπάρχει καί μιᾶ ἄλλη ἐξαφάνιση. Ὁ Ἄλτουσέρ δέν ἔπαψε ποτέ νά τήν ἀναφέρει μέ σχεδόν ἴδιους ὄρους κάθε φορά: ἐξαφάνιση τοῦ «προσωρινοῦ», τοῦ «μεταβατικοῦ», τοῦ «ἀντιφατικοῦ» μιᾶς πρακτικῆς μέσα στά ἴδια τά ἀποτελέσματά της (προσωρινά, μεταβατικά, ἀντιφατικά καί αὐτά), μέσα στήν ἴδια της τή μετασχηματιστική της «παρέμβαση». «Σέ ὅτι ἀφορᾷ ἐμᾶς, συνομολογῶ μαζί σας ὅτι ἔχουμε ἔρθει γιά νά «σπάσουμε τά μούτρα μας», ἀλλά μέ ἕναν πρωτότυπο τρόπο, πού μᾶς ξεχωρίζει ἀπό τήν πλειοψηφία τῶν φιλοσόφων, καί γνωρίζοντάς το πολύ καλά: γιά νά ἐξαφανιστοῦμε μέσα στήν ἴδια μας τήν παρέμβαση»³² Αὐ ἡ ἢ ἐξαφάνιση δέν εἶναι στιγμαία, ἐξαιρετική, ἀλλά διαρκῶς ἐπαναλαμβανόμενη σέ μιᾶ ἀέναη διαδικασία. Τυπικά, ἡ ἐξαφάνιση αὐτή δέν διαφέρει σέ τίποτα ἀπό μιᾶν ἄλλη ἐξαφάνιση: τήν ἐξαφάνιση τῆς πολιτικῆς στά ἀποτελέσματά της, καί ἰδιαίτερα τῆς ἐπαναστατικῆς πολιτικῆς στήν οἰκοδόμηση μιᾶς ἀταξικῆς κοινωνίας. Λίγο χρειάζεται, στήν πραγματικότητα, γιά νά τήν στοχαστοῦμε σάν τήν ἴδια τήν ἐπανάσταση, σέ ὅλες τίς μεθοδεύσεις της, ἀτομικές καί συλλογικές.

Ὅστοςο γιά μιᾶ ακόμη φορά, ἡ ἰδέα πού μᾶς προτείνεται δέν ἔχει ἀπολύτως τίποτα τό μονοσήμαντο. Ἀντίθετα, διασκορπίζεται σύμφωνα μέ μιᾶ συνδυαστική, στήν ὁποία ξαναβρίσκουμε τά δύο μεγάλα προβληματικά ζεύγη: τό ἰδεολογικό καί τό θεωρητικό, τό ἰδεολογικό καί τό πραγματικό. Πρόκειται γιά τήν ἐξαφάνιση τῆς ἰδεολογίας ἢ

31. «...Δέν διαλέγει κανεῖς τήν ἀρχή του. Ὁ Μάρξ δέν διάλεξε νά γεννηθεῖ στό στοχασμό καί νά στοχάζεται μέσα στόν ἰδεολογικό κόσμο πού ἡ γερμανική ἱστορία εἶχε συγκεντρώσει στή διδασκαλία τῶν πανεπιστημίων της. (...) Θά ἐπανελάθω πῶς κάτω στήν ἀναγκαιότητα καί στό ἐνδεχόμενο αὐτῆς τῆς ἀρχῆς. (...) Τό τυχαῖο τῆς ἀρχῆς τοῦ Μάρξ εἶναι αὐτό τό τεράστιο ἰδεολογικό στρώμα κάτω ἀπό τό ὁποῖο γεννήθηκε, αὐτό τό συντριπτικό στρώμα ἀπό τό ὁποῖο ἔπρεπε νά ἀπαλλαγεῖ...» (Pour Marx, σ. 60, 71).

32. Philosophie et philosophie spontanée des savants, σ. 19.

μιάς ιδεολογικής πρακτικής κατά τήν προσέγγιση τῆς ἔννοι-
ας, τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας. Ἄλλὰ πρόκειται ἐπί-
σης γιά τήν ἐξαφάνιση τῆς θεωρίας καί τῆς ἔννοι-
ας μέσα στήν πραγματική ἱστορία, ἀπό τήν ὁποία εἶχαν προσωρι-
νά διακριθεῖ γιά νά ἐκπληρώσουν τή λειτουργία τῆς γνώ-
σης. Τέλος πρόκειται γιά τήν ἐξαφάνιση τῆς θεωρίας ἢ τῶν
ιδεῶν καί τῶν γνώσεων πού ὑπάρχουν «μέ θεωρητική μορ-
φή», μέσα στήν ιδεολογία, δηλαδή μέσα στήν «ιδεολογι-
κή τους πραγμάτωση», πού μόνον αὐτή τίς μετατρέπει σέ
ἱστορικές, ὑλικές δυνάμεις. Ἡ «αἰωνιότητα» τῆς ἔννοι-
ας, ἡ «αἰωνιότητα» τῆς πραγματικῆς ἱστορίας, ἡ «αἰωνιότη-
τα» τῆς ιδεολογίας: δηλαδή ἡ ἐπικαιρότητα, ἡ δράση, ἡ
δραστικότητα τῆς ἔννοι-ας, ἡ τῆς ἱστορίας, ἡ τῆς ιδεολο-
γίας.³³

33. Γιά τίς τρεῖς αὐτές πιθανότητες, βλέπε εἰδικότερα:

Α) «Ὁ δείκτης (ὁ στόλος μέ τήν ἔνδειξη) εἶναι ἀκόμη μπηγμένο
στό πεδίο τῆς ιδεολογίας, τό κείμενό του εἶναι γραμμένο στή γλώσσα
της, ἔστω καί ἂν χρησιμοποιεῖ «νέες» λέξεις, ἡ ἴδια ἡ ἄρνηση τῆς ιδεο-
λογίας εἶναι γραμμένη σέ ιδεολογική γλώσσα, ὅπως φαίνεται μέ τόσο
ἐντυπωσιακό τρόπο στόν Φόουερμαχ: τό «συγκεκριμένο», τό «πραγμα-
τικό», ἴδου τά ὀνόματα πού παίρνει μέσα στήν ιδεολογία ἡ ἴδια ἡ ἀντί-
θεση στήν ιδεολογία. (...) Ἄλλὰ δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι τό σύνορο
πού χώριζε τήν ιδεολογία ἀπό τήν ἐπιστημονική θεωρία τό διάβηκε ὁ
Μάρξ ἐδῶ καί 120 χρόνια «ὅτι αὐτό τό μεγάλο ἐγχείρημα καί αὐτή ἡ
μεγάλη ἀνακάλυψη ἔχουν καταγραφεῖ σέ ἔργα, ἔχουν ἐγγραφεῖ στό ἐν-
νοιολογικό σύστημα μιᾶς γνώσης τῆς ὁποίας τά ἀποτελέσματα μετα-
μόρφωσαν, λίγο-πολύ, τήν ὄψη τοῦ κόσμου καί τήν ἱστορία του. (...)
Μποροῦμε νά βοηθήσουμε ὅσους τό πλησιάζουν νά τό περάσουν αὐτό τό
σύνορο· ἀλλά μέ τήν προϋπόθεση νά τό ἔχουμε διαβεῖ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι καί
νά ἔχουμε ἐγγράψει στίς ἔννοιές μας τό μή ἀναστρέψιμο ἀποτέλεσμα αὐ-
τοῦ τοῦ περάσματος. (...) Δέν ἤθελα νά πῶ ἄλλο πράγμα ὅταν ἔδειχνα
ὅτι ὁ πραγματικός ἢ σοσιαλιστικός ἀνθρωπισμός μπορεῖ νά ἀποτελέσει
τό ἀντικείμενο μιᾶς ἀναγνώρισης ἢ μιᾶς παρανόησης ἀνάλογα μέ τό κα-
θεστῶς πού τοῦ ἀποδίδεται ἀναφορικά μέ τή θεωρία: ὅτι μπορεῖ νά χρη-
σιμοποιηθεῖ σάν πρακτικό, ιδεολογικό σύνθημα, στό βαθμό πού εἶναι ἀ-
κριβῶς προσαρμοσμένος στή λειτουργία του, καί πού δέν συγγέται μέ
μιᾶ τελείως διαφορετική λειτουργία. (...) Τό σύνθημα τοῦ ἀνθρωπι-
σμοῦ δέν ἔχει θεωρητική ἀξία, ἀλλά τήν ἀξία μιᾶς πρακτικῆς ἔνδειξης:
πρέπει νά ἔρθουμε στό συγκεκριμένα προβλήματα, δηλαδή στή γνώση
τους, γιά νά παράξουμε τόν ἱστορικό μετασχηματισμό, τοῦ ὁποίου ὁ
Μάρξ στοχάστηκε τήν ἀναγκαιότητα. Πρέπει νά προσέξουμε ὥστε σέ
αὐτή τή διαδικασία καμία λέξη, δικαιωμένη ἀπό τήν πρακτική λειτουρ-
γία της, νά μήν σφετεριστεῖ θεωρητική λειτουργία: ἀλλά ἀντίθετα, ἐκ-
πληρώνοντας τήν πρακτική λειτουργία της, νά ἐξαφανιστεῖ συγχρόνως
ἀπό τό πεδίο τῆς θεωρίας» (Pour Marx, σ. 255-258).

Β) «Ἐπρόκειτο τέλος (...) νά ὑπενθυμίσουμε μαζί μέ τόν Μάρξ ὅτι
ἡ γνώση τοῦ πραγματικοῦ «ἀλλάζει» κάτι στό πραγματικό, ἀφοῦ ἀκρι-
βῶς τοῦ προσθέτει τή γνώση του, ἀλλά ὅτι ὅλα συμβαίνουν σάν αὐτή ἡ
προσθήκη νά αὐτοαναίρει τό ἀποτέλεσμά της. Σάν ἡ γνώση του νά ἀνή-
κει ἐκ τῶν προτέρων στό πραγματικό, ἀφοῦ δέν εἶναι παρά ἡ γνώση του,
δέν τοῦ προσθέτει κάτι παρά μόνο μέ τήν παράδοση προϋπόθεση νά μήν
τοῦ προσθέσει τίποτα, ἀφοῦ παραχθεῖ ἐπανέρχεται δικαιωματικά σέ αὐ-
τό καί ἐξαφανίζεται μέσα του. Ἡ διαδικασία τῆς γνώσης σέ κάθε βῆμα
προσθέτει στό πραγματικό τή γνώση του, ἀλλά σέ κάθε βῆμα τό πραγ-
ματικό τήν οικειοποιεῖται, ἀφοῦ εἶναι δικιά του. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα
σέ ἀντικείμενο τῆς γνώσης καί πραγματικό ἀντικείμενο παρουσιάζει
αὐτό τό παράδοξο: ὅτι τίθεται μόνο γιά νά ἀκρωθεῖ. Ἄλλὰ δέν εἶναι
ἀνυπόστατη: εἶ εἰδή γιά νά ἀκυρώνεται πρέπει νά τίθεται συνεχῶς. Εἶ-
ναι φυσικό, εἶναι ὁ ἀέναντος κύκλος κάθε γνώσης, πού δέν προσθέτει στό
πραγματικό τή γνώση του παρά μόνο γιά νά τοῦ τήν ἀποδώσει, καί ὁ
κύκλος αὐτός εἶναι κύκλος, καί ἄρα ζωντανός μόνον ἂν ἀναπαράγεται,
γιατί μόνον ἡ παραγωγή νέων γνώσεων διατηρεῖ τίς παλιές ζωντανές...»
(Positions, σ. 158).

Ἄνάμεσα σέ αὐτούς τούς τελείως ἑτερογενεῖς τροπι-
σμούς τῆς ἐξαφάνισης αἰωρεῖται, τό βλέπουμε, ἡ ὑπαρξη
τῆς ἔννοι-ας «ἐπαναστατικός». Ἄλλὰ ἂν στραφοῦμε σέ αὐ-
τό γιά νά ἀναζητήσουμε τί σημαίνει, εἶναι ἀκριβῶς αὐτό τό
μετέωρο πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχει ἀ-
λήθεια σέ μιᾶ τέτοια ἔννοια.

Ἡ σιωπή τοῦ Ἄλτουσερ δέν αἰωρεῖται καί αὐτή γύρω
ἀπό τό σημείο ἐξαφάνισης τῆς ἔννοι-ας — πού ὁ ἴδιος εἶχε ἀ-
ποκαλέσει «ἡ θέση τοῦ ἀνεφικτου» —, σάν νά μεταφράζει
τόν δισταγμό του ἀνάμεσα σέ δύο τρόπους ἐξαφάνισης; Γιά
αὐτό δέν μᾶς ἀφήνει νά ἡσυχάσουμε. Ἄς προσπαθήσουμε
νά τήν χρησιμοποιήσουμε καλά. Γιατί εἴμαστε καί ἐμεῖς σέ
μετάβαση ἀνάμεσα στή μνήμη καί στό λόγο, μετάβαση
πού δέν μποροῦμε νά προβλέψουμε τό τέλος της.

Αὐγούστος 1988

Γ) «Ἡ ἐπίδραση τῶν ιδεῶν δέν εἶναι παρά ἡ ἐξαρτημένη ἔκφραση
τοῦ ταξικοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων. Τό ἐκπληκτικό εἶναι ὅτι ὁ Μάρξ ἔ-
λαβε ὑπόψη του αὐτή τήν ὀλιστική θέση στή διατύπωση ἀκόμη καί τῶν
δικῶν του ιδεῶν. Μπορεῖ νά τό διακρίνει κανεῖς τόσο στό Μανιφέστο ὅ-
σο καί στόν «Πρόλογο» στήν Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τοῦ
1859, ὅπου ἡ παρουσίαση παίρνει τήν μορφή μιᾶς γενικῆς γενικῶν κα-
τηγοριῶν (torique). Ὁ Μάρξ δηλαδ' ἐκθέτει τίς ιδέες του δύο φορές
καί μέ δύο διαφορετικές μορφές. Τίς παρουσιάζει καταρχήν ὡς ἀρχές
μιᾶς συνολικῆς ἀνάλυσης (...): οἱ ιδέες του εἶναι ἔτσι παρούσες παντοῦ
ἀφοῦ πρόκειται νά ἐξηγήσει μέ αὐτές μιᾶ συνολική πραγματικότητα.
Παράλληλα ὁ Μάρξ παρουσιάζει τίς ιδέες του μιᾶ δεύτερη φορά,
τοποθετώντας τες σέ μιᾶ καθορισμένη περιοχή, ὁροθετημένη ἀπό τήν ἴ-
δια τήν συνολική πραγματικότητα: σύμφωνα μέ τ' διατύπωση τοῦ Προ-
λόγου τοῦ 1859, τοποθετώντας τες ἀνάμεσα «στίς ιδεολογικές μορφές
μέ τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦν τίς (ταξικές) συγχρούσεις καί
τίς φέρνουν ὡς τίς ἀκραιές συνέπειές τους». Τοποθετώντας ἔτσι τίς ιδέες
του σέ ἕναν καθορισμένο τόπο τῶν κοινωνικῶν καί ταξικῶν σχέσεων (τό
ἐπιοικοδόμημα) ὁ Μάρξ δέν θά θεωρήσει πλέον τίς ιδέες του ὡς ἀρχές ἐ-
ξήγησης τῆς δεδομένης πραγματικότητας, ἀλλά μόνο σέ σχέση μέ τήν
πιθανή δράση τους στήν ιδεολογική πάλη. Καί μέ αὐτό τόν τρόπο ἀλλά-
ζουν μορφή περνώντας ἀπό τή μορφή-θεωρία στή «μορφή-ιδεολογία».
Ὁ ὀλισμός τοῦ Μάρξ δέν μετρίεται τόσο στό ὀλιστικό περιεχόμενο τῆς
θεωρίας του ὅσο στήν ὄξεια καί πρακτική συνειδηση τῶν συνθηκῶν, τῶν
μορφῶν καί τῶν ὁρίων μέσα στά ὁποῖα αὐτές οἱ ιδέες μποροῦν νά γίνουν
ἐνεργές. Ἐξοῦ καί ἡ διπλή ἐγγραφή τους στήν παρουσίαση τῶν γενικῶν
κατηγοριῶν (torique). Ἐξοῦ καί ἡ βασική θέση ὅτι ἀκόμη καί ἂν οἱ ἰ-
δέες εἶναι ἀληθινές καί τυπικά παραδεδογμένες δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐνερ-
γοποιηθοῦν ἱστορικά ἀπό μόνες τους, καί ὅτι ἐνεργοποιοῦνται μόνον ἂν
μετασχηματιστοῦν σέ μαζικές ιδεολογικές μορφές ἐμπλεκόμενες στήν
πάλη τῶν τάξεων» («Le marxisme aujourd' hui», Encyclopedie Gar-
zanti).

34. Positions, σ. 133.

Δημοσιεύτηκε στό περ. Temps Moderne,
Δεκ. 1988, Παρίσι

Μετάφραση: Ἐλένη Καλαφάτη

ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΟΔΙΝΟΣ

Ύπό την Έδεμ στο καθαρτήριο,
ή γεωγραφία της υπανάπτυξης
έκδ. Ήξάντας, Ήθήνα 1988

Ύπάρχουν δύο-τρεις βασικές ιδέες πού διέπουν τό έργο του ίδρυτή και έκδοτή της *Νέας Οικολογίας*, Μιχάλη Μοδινού, έδω και περίπου μιά δεκαετία και μ' αυτές προτίθεται νά ασχοληθώ έδω. Ύφορμή αποτελεί τό τελευταίο του βιβλίο *Ύπό την Έδεμ στο καθαρτήριο*. Ο προσεκτικός αναγνώστης θά βρεί πάντως τίς ιδέες αυτές ως ραχοκοκκαλιά σέ όλη τήν άρθρογραφία - άργογραφία του, άνεξαρτήτως μορφής και είδους. Κι αυτό χωρίς νά άμελείται ή ίδια ή άπόλαυση του κειμένου στην όποία ό Μοδινός δείχνει νά άποδίδει ιδιαίτερη έμφαση, είτε πρόκειται γιά τίς κριτικές άναφορές του στην έλληνική πραγματικότητα, είτε γιά όικο-γεωγραφικά ταξίδια, είτε γιά άμυγώς οικολογικά κείμενα.

Μέ τό βιβλίο αυτό δείχνει νά κλείνει ένας κύκλος. Ο συγγραφέας άσχολείται μέ τήν παγκόσμια κατάσταση άπό οικολογική σκοπιά περιγράφοντας, καταγράφοντας και έρμηνεύοντας τά προνομιακά, κατά τήν άποψη του, ζητήματα, όπου στηρίζεται ό οικολογικός αντίλογος: άποδάσωση, έρμηνεία, διάρθρωση, πληθυσμιακή έκρηξη, κοινωνική άποδιάρθρωση, ένεργειακή στενότητα, τεχνολογική έξάρτηση, πολεοδομικά ζητήματα, παρελαύνουν όχι παραθετικά αλλά πιεστικά. Πώς; Μά μέ κινητήριο μοχλό τήν *ανάπτυξη*, έμμονη ιδέα και κύριο έννοιολογικό έργαλειό γιά τόν συγγραφέα στό μέχρι σήμερα έργο του.

Ύκριβώς, και έδω ίσως βρίσκεται ή πρόκληση του βιβλίου, είτε πρόκειται γιά τήν «άναπτυξιακή ιδεολογία», είτε γιά τήν «άναπτυξιακή διαδικασία», ή μέ κλασικότερους όρους — τήν παρατεταμένη συσσώρευση του κεφαλαίου, μέ φορέα είτε τό κράτος είτε τήν καπιταλιστική τάξη. Έκκινώντας άπό τήν κοινωνική άποδιάρθρωση πού ή άναπτυξιακή δημιουργεί και τήν άποστέρηση των τοπικών κοινωνιών άπό τά έννοιολογικά έργαλεία τους έρμηνείας του κόσμου, προχωρούμε στην ύποαπασχόληση και τήν άνεργία, τήν είσοδή στις μεγαλουπόλεις, τήν έκπτώχωση, έντέλει τήν καταστροφή είτε στό κέντρο και στην περιφέρεια. Ή πορεία είναι σαφής, ή διεύρυνση της οικολογικής, θεματικής δίνεται μέ σαφήνεια, ή σύνδεση των έπιμέρους φαινομένων τεκμηριωμένη και

έμπλουτισμένη μέ στοιχεία και τής σύγχρονης βιβλιογραφίας (και όχι μόνο).

Ο Μιχάλης Μοδινός πιστεύει ότι ό Τρίτος Κόσμος άποτελεί προνομιακό του θέμα, και έτσι είναι. Όχι μόνο έπειδή ό ίδιος είναι ταξιδευτής και έχει δουλέψει στην Ύφρική και τή Νότια Ύμερική. Πολύ περισσότερο έπειδή εκεί βιώνονται τά προβλήματα μέ τή μεγαλύτερη δυνατή οξύτητα, έπειδή δηλαδή εκεί οι κοινωνικές άποδιάρθρωσεις και περιβαλλοντικές καταστροφές είναι οι πλέον θεαματικές. Στο βιβλίο αυτό προσκομίζεται όλο τό άπαραίτητο υλικό γιά νά τεκμηριωθεί ή προίουσα αυτή φθορά των φυσικών συντεταγμένων, όχι μόνο σέ τοπικό αλλά και σέ παγκόσμιο επίπεδο. Έτσι, επιλέγονται ως θέματα κλειδιά γιά τήν άνίχνευση των επιπτώσεων της άναπτυξιακής διαδικασίας στις άναπτυσσόμενες χώρες:

- ή άποδάσωση, κυρίως στις ζώνες του τροπικού δάσους βροχής,
- ή έρμηνεία και διάβρωση του έδάφους,
- ή φθίνουσα άπόδοση των γεωργικών ζωνών,
- ή έπέλαση και έγκαθίδρυση του λιμού ως μόνιμου και διαρθρωτικού φαινομένου σέ εύρύτατες ζώνες του πλανήτη,
- ή έκπτώχωση των τοπικών κοινωνιών και ή άποψίλωση της υπαίθρου,
- ή συρροή στις μεγαλουπόλεις και ό υπερπληθυσμός,
- ή ένεργειακή στενότητα και ή ένσωμάτωση στό παγκόσμιο οικονομικό σύστημα.

Μέ τέτοια γκάμα θεμάτων, ή έπεξεργασία του υλικού θά μπορούσε νά άντιμετωπίσει άξεπέραστα έμπόδια. Θά μπορούσαμε άκόμα νά έχουμε ως άποτέλεσμα ένα λαφυρό οικολογικό έγχειρίδιο πρός θεραπείαν πάσας νόσου, τύπου Φρίντς όφ κάπρα, *Η Κρίσιμη Καμπή*, ή Ύλβιν Τόφλερ, *Τό Τρίτο Κύμα*. Τίποτα τέτοιο δέν συμβαίνει. Ο συγγραφέας έχει ξεκαθαρίσει τους στόχους, τό θέμα και τά έργαλεία του, κάτι πού βοηθά τόν συστηματικό άναγνώστη. Κεντρικό σημείο στην προβληματική του κατέχει ή *γέννηση της υπανάπτυξης*. Έτσι, όταν πραγματεύεται τήν εύρύτατη θεματική πού προ-

νάφερα, τό κάνει θεωρώντας τίς διάφορες όψεις της κοινωνικής άποστέρησης και οικολογικής υποβάθμισης ως συνιστώσες της διαδικασίας αυτής. Έτσι συνδέονται μεταξύ τους φαινόμενα τόσο διαφορετικής τάξεως όπως ή άποδιάρθρωση του οικιακού τρόπου παραγωγής και ή διάβρωση του έδάφους, μέσω μιας αίτιακής αλυσίδας. Παράδειγμα: είσαγωγή τεχνικών έντάσεως κεφαλαίου σέ μιά άγροτική περιοχή, στέρση θέσεων έργασίας, μεγέθυνση άστικής ιδιοκτησίας, έκδίωξη καλλιερητών, μετεγκαταστασιασή τους σέ περιοχές ύψηλου περιβαλλοντικού κινδύνου. Ή ίδια τυπολογία χρησιμοποιείται μέ άνωση σέ διαφορετικές περιοχές του κόσμου γιά νά καταδειχθεί άλλοτε ή καταστροφή των δασικών πόρων, άλλοτε ή έξάντληση των ύδατικών άποθεμάτων, κάποτε ή βιομηχανική ρύπανση. Και άπό τήν άλλη μεριά της «άλλης τάξεως», κοινωνικά φαινόμενα, μέσω της υπαγωγής των ποικίλων κοινωνικών σχημάτων του πλανήτη στό δυτικό έξελικτικό μοντέλο (στόν ιμπεριαλισμό θά έλεγαν άλλοι), χρησιμοποιώντας μιά ιδεολογία φορτισμένη έννοια.

Ο συγγραφέας δέν άγνοεί τήν οικονομία, αλλά και δέν υποτάσσεται σέ αυτήν. Ύπλως τήν θέτει στό οικολογικό στόχαστρο μέ τά έργαλεία πού του προσφέρει ή έπιστημονική ήπειρος της Γεωγραφίας. Έδω διαφοροποιείται ριζικά άπό όλες τίς άτομικές περιπτώσεις αλλά και τίς *σχολές της υπανάπτυξης* άπό τίς όποιες έντούτους εκκινεί. Παίρνει τίς άποστάσεις του άπό τήν νεομαρξιστική σχολή των Φράνκ, Ύμίν, Έμμανουήλ, Καρντόξο, κ.λπ., άποδεικνύοντας ότι πρώτον ή υπανάπτυξη δέν προϋπάρχει της άνάπτυξης αλλά έπεται αυτής και δεύτερον, ότι δέν μπορεί νά περιορίζεται στις οικονομικές της εκφάνσεις. Γιά τό ότι «ή υπανάπτυξη γεννιέται άπό τήν άνάπτυξη» θά βρούμε ίσως νύξεις στη διεθνή βιβλιογραφία και πρωτίτως στη νεομαρξιστική σχολή, όμως ποτέ μέ τόση σαφήνεια και κατηγορηματικότητα. Διατρέχοντας τήν έθνολογική και γεωγραφική βιβλιογραφία ό συγγραφέας άποδεικνύει — μέ έπάρκεια νομίζω — ότι υπήρξαν κοινωνικοί σχηματισμοί σέ άλλα μήκη και πλάτη (και διαμέσου της ιστορίας) πού διέθεταν ύψηλότατο επίπεδο παραγωγικών δυνάμεων και τεχνολογικό άποθέμα-τος, τά όποια όμως δέν χρησιμοποιήθηκαν άναγκαστικά μέ στόχο τήν συσσώρευση του κεφαλαίου. Ύπό τόν Μάρσαλ Σάλινς ως τόν Λεβύ-Στρώς, και άπό τόν Ρενέ Ντυμόν ως τόν Ύβάν

Ίλλιτς, δέν είναι λίγοι όσοι κατέδειξαν αυτή τήν «επάρκεια» τών παραδοσιακών κοινωνικών σχηματισμών, πού κάποιοι δέν δίστασαν νά ονομάσουν *κοινωνίες τής άφθονίας*. Έπομένως καταρίπτεται όλη ή σύγχρονη άναπτυξιολογία, ή επικέντρωση τής σύγχρονης προβληματικής στόν στόχο τής ανάπτυξης, και ή ύπαγωγή τών κοινωνικών σχηματισμών του κόσμου στό «στάδια τής ανάπτυξης» τών νεοφιλελεύθερων οικονομολόγων.

Η ύπανάπτυξη «γεννιέται» λοιπόν κατά τόν Μοδινό και είναι ή πρώτη φορά στην Ιστορία πού ή πείνα, ή φτώχεια, ό κοινωνικός και πολιτικός αποκλεισμός, εγκαθίστανται σέ ήπειρωτική κλίμακα ως μόνιμο και διαρθρωτικό φαινόμενο. Άν συνηθίσασε, μέ άλλα λόγια, νά βλέπουμε τίς παρελθούσες κοινωνίες στό σύνολό τους ως κοινωνίες μόχθου και στέρησης, σήμερα, πίσω από μία κάπαστράπτουσα επιφάνεια καταναλωτισμού και ευάρειας», γιά νά θυμίσω τόν Α. Έλεφάντη, κρύβεται μία πρωτόγονη έκπτώχευση, τόσο λόγω τής έκμετάλλευσης, όσο και λόγω τής κατ' έπέκτασιν άδελφής τής, τή ύποβάθμισης τών οικολογικών συντεταγμένων πού προσδιορίζουν τήν παραγωγική βάση τών κοινωνιών. Μέ τά αίρετικά λόγια του Βάλλερστάιν πού ό Μοδινός προτάσει στό βιβλίο, ό καπιταλισμός δέν αποτέλεσε πρόοδο σέ σχέση μέ τά προγενέστερα συστήματα πού ύποκατέστησε. Ό Μοδινός προσθέτει ότι άπετέλεσε όπισθοδρόμηση ύπαναπτύσσοντας τίς κοινωνίες όταν άνέπτυξε τίς οικονομίες. Άποτέλεσμα; Η προλεταριοποίηση έκτεταμένων κοινωνικών στρωμάτων και γεωγραφικών ζωνών, έπομένως ή ύπανάπτυξη ως έννοια δυναμική και όχι στατική, ως έννοια έξελισσόμενη και τροποποιούμενη. Γι' αυτό ή άπόρριψη τής ανάπτυξης (τής καπιταλιστικής συσσώρευσης όπως θά ήθελε πιθανόν ό β. Ζουναλής στό σημειώμά του γιά τό βιβλίο στην Έποχή τής 9.4.89) μπορεί νά άποτελέσει τόν καταλύτη γιά τήν κοινωνική άλλαγή επανενεργοποιώντας τίς κοιμώμενες δυνάμεις.

Η διαρθρωτική ύπανάπτυξη συνεχίζεται τήν άκύρωση τής δυνατότητας γιά ευημερία στό μέλλον. Μέσω τών οικολογικών συνιστωσών πού πραγματεύεται, ό συγγραφέας άποδεικνύει ότι χωρίς ένεργειακά άποθέματα, μέ κατεστραμμένους φυσικούς πόρους, μέ φθίνουσες άποδόσεις στη γεωργία, μέ άπρόσωπες, τερατώδεις πόλεις, ή προκύπτουσα άνισοροπία δέν επιτρέπει αισιοδοξία. Σέ Βορρά και Νότο, Άνατολή και Δύση, τά έρεθίσματα πού προσκομίζει ή νέα αυτή θεματική όφείλουν νά όδηγήσουν στην

καταβύθιση μέσα στό κοινωνικό ύλικό, στην κοινωνική άνατροπή, τήν επανάσταση. Άν οι όροι τής πραγματώσεως τής άλλαγής δέν διευκρινίζονται σ' αυτή τήν έργασία, διαισθάνεται κανείς ότι ό συγγραφέας δέν έχει άγνωήσει τό ζήτημα, ότι ίσως ήλίιστα νά άποτελεί τό προσεχές του σχέδιο. Ήδη άνιχνεύει επίμερους άλλαγές στη βάση και τό έποικοδόμημα, πού όδηγούν σέ τεχνολογικές και έν γένει κοινωνικές επιλογές άλλης τάξεως. Και διαπιστώνει μία έπιστροφή στη συζήτηση περί ριζικών και βασικών άναγκών πού έχει τεθεί σέ παρένθεση άκόμη και από τους μαρξιστές, ως έπίσουμε πρόσκαιρα.

Η όντολογική άμφισβήτηση τής ανάπτυξης είναι σίγουρα τό κύριο μήνυμα πού μάς στέλνει τό βιβλίο αυτό, μία άμφισβήτηση πού ό Μοδινός θεωρεί τήν ραχοκοκαλιά τής οικολογικής προβληματικής και πού επέκτείνεται μέχρι τήν κριτική τής ίδιας τής έννοιας τής προόδου. Τό γεγονός ότι ή ματιά του βιβλίου είναι «παγκόσμια» μέ άφθονο έμπειρικό και στατιστικό ύλικό και επί τόπου δουλειά και ταξίδια του συγγραφέα, δέν πρέπει νά άνησχήσει τους έλληνοκεντριστές. Η παγκόσμια όπτική είναι μία άφορμή γιά νά σκεφθούμε τά δικά μας ζητήματα πού προβάλλουν μέ μεγαλύτερη σαφήνεια μόλις γυρίσεις τήν τελευταία σελίδα του βιβλίου. Άλλωστε τί θά πει «δικά μας ζητήματα, όταν τά αυτοκίνητα μας κινούνται μέ πετρέλαιο από τά στενά του Όρμου», όταν τό πρωινό μας κακάό έξαρτάται από τήν παραγωγή τής Γκάνα κι όταν ή ξηρασία στη Θεσσαλία συσχετίζεται άμεσα μέ τήν άποψίλωση του Άμαξονιακού δάσους; Στό Παγκόσμιο Οικονομικό Σύστημα του βάλλερστάιν όλα σχετίζονται μέ όλα, σύμφωνα μέ τήν βασική οικολογική άρχή του Κόμμενερ. Άπ' αυτή τή σκοπιά, τό βιβλίο εγκαθιδρύει μία συνάφεια μεραξύ Ιστορίας και γεωγραφίας, παρά τά λεγόμενα του β. Ζουναλ ή στό πίο πάνω άρθρο, και ό Μοδινός δείχνει ικανός νά δουλεύει μέ μεγάλα μεγέθη κατά τήν χρονική και χωρική έννοια. Τό τεράστιο φάσμα έμπειριών και παραδειγμάτων πού πραγματεύεται του επιτρέπει αυτή τή ματιά, χωρίς ό ίδιος νά είναι ιστορικός. Έντέλει τό ζήτημα είναι νά άποκτήσουμε τά νοητικά εργαλεία γιά νά διαβάσουμε τά πράγματα και τίς μεταξύ τους σχέσεις. Τότε θά είμαστε όλοι σοφότεροι και τότε ίσως ή κοινωνική άλλαγή νά μήν βρίσκεται πολύ μακριά. Τότε και ή οικολογική προβληματική θά έχει άποκτήσει τήν άπαραίτητη φρεσκάδα.

Σμάρω Γιαννακοπούλου

ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Ίστορία

Ε.Ρ. Τσάμπερλιν, *Η καθημερινή ζωή στην Άναγέννηση*, μετάφρ. Α. Πέτρου, Έκδ. Δ.Ν. Παπαδήμα, Άθήνα 1989.

Ζερόμε Καρκοπίνο, *Η καθημερινή ζωή στη Ρώμη στό άπόγειο τής Αυτοκρατορίας*, μετάφρ. Κ. Παναγιώτου, Έκδ. Δ.Ν. Παπαδήμα, Άθήνα 1988.

Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Έλλάδα τής Κατοχής και τής Άντίστασης. 1941-44*, Έκδ. Παπαζήση, Άθήνα χ.χ.

Carlo M. Cipolla, *Η Εύρώπη πριν από τή βιομηχανική επανάσταση, κοινωνία και οικονομία 1000 - 1700 μ.Χ.*, μετάφρ. Π. Σταμούλης, έπιμέλεια Β. Παναγιωτόπουλος, *Ίστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο*, Άθήνα 1988.

Πέτρος Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία τής ελληνικής σταφίδας 1851 - 1912. Παραγωγή, Διεθνής άγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας τής Έμπορικης Τράπεζας τής Έλλάδος, Άθήνα 1988.

Φίλιππος Ήλιου, *Ίδεολογικές χρήσεις του μοραϊσμού στόν 20ό αιώνα*, έκδ. Ό Πολίτης, Άθήνα 1989.

Κοινωνιολογία Οικονομία Δοκίμιο

Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση τής φυλακής*, μετάφρ. Κ. Χατζηδήμου - Ι. Ράλλη, Έκδ. Ράππα, Άθήνα 1989.

Άλέξανδρος Σχινάς, *Άναφορά περιπτώσεων*, Άθήνα 1989.

Τάσος Γιαννίτσης, *Η ένταξη στην εύρωπαϊκή κοινότητα και επιπτώσεις στη βιομηχανία και στό έξωτερικό έμπόριο*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Άθήνα 1988.

Οί επιστήμες στην κοινωνία. Ομάδα διεπιστημονικής έρευνας, Gutenberg, Άθήνα 1988.

Παν. Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οί φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο, Άθήνα 1988.

Λογοτεχνία - Φιλολογία

Μένης Κουμανταρέας, *Πλανόδιος σαλπικτής*, μυθιστόρημα, Κέδρος, Άθήνα 1989.

Στάθης Γουργούρης, *Πτώσεις*, ποιήματα, Πλέθρον, Άθήνα 1988.

Εύριπίδης Γαραντούδης, *Άρχαία και νέα ελληνική μετρική. Ίστορικό διάγραμμα μιας παρεξήγησης*, Εισαγωγή Massimo Peri, Πάντοβα 1989.